

५००-१०६

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

(ठाणे जिल्हा वाचनालय)

वाचनालय/नौपाडा

निबंध - ५००१०६

शिवाजी निबंधावली

आम्हां कथा आवश्यक । येर संपादू लौकिक ॥

या त्यांच्या वचनावरून तुकोबांस 'हरिकथा निरूपण' मुख्य वाटत होते तरीपण लौकिक मगही ते संपादित होते ही गोष्ट उबड आहे.

इतकें लिहावयाचा हेतू येवढाच कीं पूर्वीचा, तुकोबारायांसंबंधाचा ग्रह कांहीं संशोधकांनीं बदलावा, त्यांचे ग्रंथांचा आमूलाग्र अभ्यास करावा व मगच शिवाजीराजे सुद्धा त्यांच्या कीर्तनास जात होते त्यांचेविषयीं आपलीं मते बनवावीं.

तात्पर्य, या साधुसंतांची शिकवणूक श्रीहरीप्राप्ति करून घ्या अशी होती; पण ती ऐहिक पुरुषार्थाच्या आड येणारी नव्हती. यांनीं अद्वैत तत्त्वज्ञानाचा उपदेश केला पण यांचें अद्वैत तत्त्वज्ञान गुणीजनांचा मान व दुष्टांचें शासन यांच्या आड येणारें नव्हतें. अद्वैत प्रतिपादन करूनहि उपासनेकरतां 'रामरहिम' असा भेद ते करीत. अद्वैत प्रतिपादन करूनहि 'वर्णक्य' करावयाची त्यांची इच्छाहि नव्हती. यांनीं भक्ति शिकवली पण ती वर्णाश्रमव्यवस्थेस खाणारी नव्हती. ज्ञानहि शिकविलें पण तें आपल्या जननी-भक्तीस खाणारें नव्हतें. दैववाद, जगाचें दुःखरूपत्व वगैरे त्यांनीं प्रतिपादिलें पण तें लोकांस निरुत्साह, निर्बल, पंगु करण्याकरतां नव्हे, तर कर्म करूनहि, फल मनाजोगतें न मिळाल्यास संतोषाकरतां दैववाद सांगण्यांत आला; व सुखाकरतां कर्तव्याचा त्याग करण्यास जगाचें दुःखरूपत्व हा इषारा देण्यांत आला. याबरोबरच इहलोकांतील पुरुषार्थाकरतां यश, कीर्ति, मान्यता, यांचे गोड-अहि यांनीं गायिले, व समाज रक्षण्यास अवश्य असणाऱ्या गुणांबद्दल समाजांत उत्पन्न केलें. प्रसंगविशेषीं स्वधर्माविरुद्ध व स्वाभिमानांनीं नरास चीड आणणाऱ्या म्लेंछ सेवेवर-म्लेंछदैवत व म्लेंछराजे यांच्या सेवेवर-यांनीं कोरडेहि ओढले. या शिकवणुकींत स्वराज्याच्या आकांक्षेच्या विरुद्ध तर कांहीं नाहींच. उलट यामुळें लोकांत धर्मप्रेम उत्पन्न झालें. आचाण्डाल सर्वांचे अंतःकरणांत 'धर्म' रक्षणीय आहे ही भावना उद्दीपित झाली. व राजे विधर्मी असल्यानें आयतीच संघटना झाली. असो. आम्हीं आतांपर्यंत संतांच्या शिकवणुकीविषयीं प्रचलित असणारीं मते, त्यावेळची धार्मिक व राजकीय परिस्थिति संतांच्या वचनावरून निघणारी त्यांची शिकवणूक, व तीवर घेतले जाणारे निरनिराळे आक्षेप यांचा विचार केला. तसेंच आम्ही मार्गे प्रसंगोपात्त यांच्या शिकवणुकीचा धार्मिक, सामाजिक, नैतिक व तद्द्वारां राजकीय उन्नतीस कसा उपयोग झाला हें दाखवीत आलोंच आहोंत. त्यांचेंच आतां थोडक्यांत समालोचन करून हें प्रकरण संपवितों.

भारतवर्षातील इतर प्रांतांबरोबर महाराष्ट्राचाहि धार्मिक न्हास होत होता. तेराव्या शतकाचे शेवटीं महाराष्ट्रावर पहिली मुघलमानी स्वारी झाली व पुढें वारंवार स्वाभ्या होऊन मुघलमान दक्षिणेंत कायमचेच वास्तव्य करून बसले. यामुळें महाराष्ट्राच्या बऱ्याचशा भागाचें 'स्वराज्य' गेलें व धार्मिक न्हास अधिक जोरानें होऊं लागला. अशा परिस्थितींत संतांनीं महाराष्ट्रांत धार्मिक भावना जागृत ठेविली व धर्म जगवला.

कोणत्याहि राष्ट्राचा उदयकाल येण्यास त्याची सर्वांगीण नैतिक, सामाजिक, धार्मिक व राजकीय-उन्नति होणें अवश्य आहे. धर्माचा व राजकारणाचा विशेषतः विधर्मी राज-

वटीत किती निकट संबंध असतो हें मागे दाखविलेंच आहे. या साधुसंतांनी जरी प्रत्यक्ष राजकारणांत भाग घेतला नव्हता तरी यांपैकी प्रमुखांस परदास्य बोचत होतें. नाथ 'ज्याचा देह पराधीन। तो जीवें जितां सदा दीन। पराधीना समान। दुःख जाण ॥' असे उद्गार काढतात.

तात्पर्य, स्वधर्म, स्वभूमि यांचा अभिमान असणारा प्रत्येक मनुष्य राजकारण करूनच राष्ट्रोन्नतीस मदत करूं शकतो असें नाहीं. इतर अंगांची उन्नति होण्यास तो मदत करून राष्ट्रसेवक होऊं शकतो. शस्त्रधारण करून धारातीर्थी पडणें अथवा दुसऱ्यास पाडणें येवढाच एक मार्ग राष्ट्रोन्नतीस मदत करण्याचा आहे असें नाहीं. या वाबतीत हसापनीतींतील शिंगाड्याची गोष्ट प्रसिद्धच आहे.

फ्रेंच राज्यक्रान्तीच्या पूर्वी डिडेरो वगैरे लेखकांनी आपल्या लेखांनी लोकांचीं मनें तयार केलीं असें इतिहासकार सांगतात. लोकांच्या मनाची तयारी झाल्याशिवाय राष्ट्रांत क्रान्ति होऊं शकत नाहीं ही गोष्टहि इतिहासप्रसिद्धच आहे. अशाच जातीची पण निराळ्या स्वरूपाची कामगिरी या साधुसंतांनी केली.

महाराष्ट्रांत त्या काळीं विधर्मी राज्य होतें. व विधर्मी राज्य असलें कीं एकादा मनुष्यहि आपल्या धर्मांत राहिला म्हणजे तो एक प्रकारचा 'स्वराज्याच्या' दृष्टीनें फायदाच आहे व तेथें स्वराज्य पुनः उत्पन्न होण्याची आशा आहे असें समजण्यास हरकत नाहीं. या साधुसंतांनीं वैदिक धर्माच्या पडत्या काळांत धर्मास हात दिला. धर्माचीं प्रमुख अंगें गोत्राक्षण धर्मजीवनाच्या जणूकाय पाणपोयाच यांनीं घातल्या. यामुलें नवीन धार्मिक चैतन्य मिळून तत्कालीन समाज चैतन्ययुक्त झाला. या आध्यात्मिक बलानें समाजांत आत्मविश्वासाचें नवें दारें खेळू लागलें; यांची कामगिरी येवढीच असती तरीहि ती पुष्कळच होती. परंतु याशिवाय त्यांनीं सर्वसंग्राहक, सामुदायिक अर्शा कीर्तन, भजन, वारी इत्यादि उपासनेचीं अंगें रूढ केलीं आणि यायोगानें समाजाचीं वेगवेगळीं अंगें जवळ येऊं लागलीं, समता वाढली व समाज संघटित झाला. नुसत्या पारलौकिक गोष्टीवरच भर देऊन ते थांबले नाहींत तर स्वतः उपदेशद्वारां, धर्मरक्षणाची, गोरक्षेची थोरवी गाऊन, या लोकां मान मिळविण्याची, आवश्यकता लोकांपुढें सांगून लोकांत यांनीं उच्च भावना जागृत केल्या. ही संघटना करण्याकरितां नुसत्या वारी-भजनाचा मामुली उपदेश करूनच ते थांबले नाहींत; तर प्रसंगविशेषीं परधर्मातील दोष दाखवून परधर्मसेवेवर त्यांनीं चांगलेच कोरडे ओढले. त्यावेळीं लोकांत शक्ति होती व त्यांचेजवळ शस्त्रें होती; उच्च भावना नव्हत्या; एकी करणारे व स्वार्थत्यागास प्रवृत्त करणारे उच्च ध्येय नव्हतें. संतांच्या शिकवणुकीनें समाजांत याचा प्रसार झाला. शिवाजीराजे यांचेहि ध्येय पुराण-श्रवण व संतकीर्तन-श्रवण या योगानेंच बनलें. व संतांच्या तपःसामर्थ्यानें तयार केले गेलेल्या या भूमिकेवरच स्वधर्मध्वजाकित अशा हिंदवी स्वराज्याचें अलौकिक मंदीर धर्मवीर शिवाजीराजे यांस उभारतां आलें. हीच संतांची कामगिरी.

उत्तर हिंदुस्थानांतील शिवकालीन

राजनीति व राज्यव्यवस्था

(लेखक-श्रीकृष्ण व्यंकटेश पुणतांबेकर, बनारस)

सारांशः—शिवाजीच्या राजनीतीचें व राज्यव्यवस्थेचें स्वरूप तत्कालीन व तत्पूर्व-कालीन मुसलमानी राजनीति व राज्यव्यवस्था ह्यांच्या स्वरूपाहून थोडेंसे भिन्न होतें, आणि त्यामध्ये हिंदु राजनीतीचे व राज्यव्यवस्थेचे कांहीं अवशेष व कांहीं विशेष दिसत होते. त्याचप्रमाणें कांहीं मुसलमानी राज्यव्यवस्थेच्या पद्धतांचाहि परिणाम परिस्थितीमुल्लें त्याज-वर झालेला दिसत होता. असा आरंभ करून, लेखकानें पहिल्या भागांत मुसलमानी धर्माचा थोडक्यांत इतिहास दिला आहे व मुसलमानी राजनीतीचें सामान्य स्वरूप त्या अनुषंगानें वर्णिलें आहे. 'मुसलमानांचें मुख्य ध्येय स्वतःच्या इस्लाम धर्माचें पालन व संवर्धन करणें हें असल्यामुल्लें यांच्यामध्ये 'राष्ट्र' ही कल्पना उदय पावली नाहीं.' ... अर्थात् त्यांच्या राज्यांत रहाणाऱ्या सर्व लोकांचें समानतेनें व न्यायानें पालनपोषण करणें ही गोष्ट त्यांच्या राज्यसंवर्धनांत येत नसे..... खरें पाहिलें असतां मुसलमानी राज्यांत मुसलमानेतरांना प्रजेचे कांहींच हक्क नाहींत. त्यांनां पाहिजे तर मुसलमान व्हावें य नंतर मुसलमानी प्रजेचे हक्क भोगावे....

इस्लामी धर्माप्रमाणें राजा हा राजकीय क्षेत्रांत व शासनव्यवस्थेंत पूर्ण स्वतंत्र असे. राजकारण व राजधोरण ह्यांच्या बाबतींत आपल्याला साहाय्यक म्हणून राजा हा कांहीं मंत्री किंवा एकादें मंत्रिमंडळ नेमीत असे. परंतु त्यांना राजाच्या मर्जाविरुद्ध स्वतंत्र सल्ला देण्याचा अधिकार नसे. म्हणजे मंत्री हे राज्याचें एक स्वतंत्र अंग नसून तें राजाचेंच अंग होतें. ह्या मंत्र्यांमध्ये मुख्य 'वजोर' या नांवाचा असे. इतर मंत्र्यांचीं नांवां व पदानुक्रमाहे कोणत्याहि राजवटींत निश्चित नसत. मंत्री हे स्थलकालानुसार राजाच्या इच्छेप्रमाणें बदलत असत. वजीर, दिवाण, सुभेदार व सुलतान हे खलिफाचे अंकित असत. पुढें जेव्हां सुलतान स्वतंत्र झाले तेव्हां त्यांच्याच अनुमतीनें इतर सरदार, सुभेदार, अमीरउमराव व इतर मंत्री आणि अधिकारी वर्ग हे नेमले जात असत, व त्यांचें अधिकारक्षेत्र सुलतानांच्या मर्जाप्रमाणें वाढ व कमी होई.

मुसलमानांचें परराज्यांशां धोरण आक्रमण-नीतीचें असे. त्यांच्यामध्ये कोणत्याहि स्वरूपाचें आंतराष्ट्रीय सुद्धां परस्पर संबंध सलोख्याचे अथवा प्रेमाचे फार वेळ टिकत नसत.

या वरील विवेचनावरून असें दिसतें कीं, मुसलमानांच्या मूलभूत राजकीय संस्था म्हणजेः—

१ कुराण ग्रंथांत दिलेलीं वचनें व आश्वासनें आणि विधी व निषेध व नीति व नियम यांना अनुसरून स्थापन झालेला राजसत्ता, मुस्लीम प्रजेचे अधिकार व कर्तव्ये, मुसलमानेतर प्रजेची स्थिती व कर्तव्ये.

२ खलीफा व त्यांचें अधिकार आणि शासनें.

३ इतर सुलतान, बादशहा व राजे यांचे अधिकार व शासन.

ह्या राजकीय कल्पना व संस्थांमध्ये मंत्रिमंडळाला, प्रजेच्या मूलभूत हक्काला, मुसलमानांकरिता प्रजेला, लोकशाही तत्वाला व राज्यरचनेला जागा नाही. ह्या राजतंत्रामध्ये राजा हाच सर्वाधिकारी व त्याच्याच हातांत सर्व सत्ता एकवटलेली असे. तोच न्यायाधीश तोच नियमकर्ता, तोच धर्मरक्षक व धर्मप्रसारक असे.

पण हिंदुस्थानांत मुसलमानी राजसत्ता प्रस्थापित झाल्यापासून बहुसंख्याक हिंदु प्रजेचा प्रश्न पुढे उभा राहिल्यामुळे मुसलमानी सामान्य धोरणांत बराच फरक करावा लागला. तो लखनांनी तुर्कशाही, बहामनशाही, शेरशाही व मोगलाई अशा चतुर्विध मधळ्याखाली प्रत्येक शाहीच वैशिष्ट्य सांगून दर्शविला आहे. त्यांपैकी राज्यकारभारा-विषयक वर्णनाचा भागच येथे अवतरिला आहे.

१ तुर्कशाही (इ. १२०६-१५२६)

मुस्लीम राजांनी जेव्हा हिंदुस्थान देशाचे भाग हल्लेहल्लू काबीज केले तेव्हा त्यांनी पराजित केलेल्या हिंदु राजांची राज्ये, हिंदु जमीनदारांच्या जमीनी, व देशाधिकारी व प्रांताधिकारी यांची वतने व अधिकार ही सर्वथेव जप्त केली नाहीत. आपले वर्चस्वकबूल करावयास लावून त्यांना आपले मांडलिक अथवा अधिकारी वा नोकर केले. व त्यांचे जुने हक्क आणि अधिकार कायम ठेवले, व ह्या प्रकाराने देशाचा राज्यव्यवस्था चालू ठेविली. त्या राजांनी आपली हुकमत व आधिपत्य योग्य चालावे म्हणून कांहीं मुख्य मुसलमान प्रांताधिकारी देखरेखा करता नमले, व त्यांच्यामाफत व सहाय्याने देशस्थिती व राजद्रोह यांवर लक्ष व बचक ठेविला. अशा तऱ्हेने हिंदुस्थानासारख्या अवाढव्य देशांत त्यांना हिंदु राजांचे, जमीनदारांचे व अधिकारी वर्गाचे सहाय्य राज्यव्यवस्थेकरता राज्यकारभारा-करता व शांततारक्षणाकरता घ्यावे लागले. ही पद्धत व नीति परिस्थितीमुळे त्यांना पत्करावी लागली.

२ दक्षिणेंतील बहामनशाही

दक्षिणेमध्ये सुद्धा मुसलमानी राजनीतीचें व राज्यव्यवस्थेचें स्वरूप उत्तरेप्रमाणेच होतें. मात्र मुसलमानांची संख्या फार कमी असल्यामुळे दक्षिणेंत अधिकारी वर्गामध्ये व सैन्यामध्ये हिंदूंचा भरणा विशेष असे. व त्यांच्याच सहाय्याने व सल्लोख्याने राज्य चालविणे शक्य होई. तरापण वरिष्ठ अधिकार व राज्यमूर्ते मुसलमानी नीतिदृष्ट्या व हितदृष्ट्याच चालत व तीं मुसलमानांच्याच हातांत असत. हिंदूंची बरी वाईट राजकीय, धार्मिक व साजाजिक स्थिती राजाच्या इच्छेवर व स्वभावावर आणि मुसलमानी प्रजा व अधिकारी वर्ग यांच्या प्रकृतीवर अवलंबून राही. मुसलमानांच्या परिस्थितीमुळे व अडचणीमुळे त्यांना फक्त कांहीं सवलती मिलत. पण त्यांना राज्यांत प्रजेचे मूलभूत हक्क अथवा स्थान नसे.

राज्यव्यवस्थेच्या दृष्टीने त्यांनी राज्याचे चार भाग (तर्फे) केले होते. त्यांचीं नांवे गुलबुर्गा, दोलताबाद, बन्दाड व बेदर हीं होत. ह्या प्रत्येक भागावर एक वरिष्ठ अधिकारी अथवा तरफदार असे. त्याला राजाचे सर्व अधिकार असत. त्याच्या हुकमती-खाली प्रांतांतील सैन्य असे व तोच दिवाणी, मुलकी व सैन्यांतील नेमणुका करीत असे व कारभार पाही; त्याच्यावर नियंत्रण राजाचेंच असे. राजा त्यांच्या कारभाराची देखरेख व दोरे काढून करीत असे. ह्या प्रांताधिकार्यांच्या होताखालील नोकरांना सुद्धा बरीच सत्ता व अधिकार असत. त्या काळांत राज्यव्यवस्थेला बरचसे फुटाफुटीचे व विस्कळीत स्वरूप

उत्तर हिंदुस्थानांतील शिवकालीन राजनीती व राज्यव्यवस्था [१७३]

असे. मुख्य सरकारला सर्व सूत्रें आपल्या हातांत ठेवणें शक्य होत नसे. त्याला आपले बरेचसे अधिकार खालच्या अधिकाऱ्यांना राजप्रतिनिधि म्हणून वाटून द्यावे लागत असत. त्यांच्या कामांत विशेष ढवळाढवळ करणें शक्य नसे. त्यांना बरेचसे कारभारस्वातंत्र्य द्यावें लागे. राजधानीपासून प्रांतांची ठिकाणें लांब असल्यामुळें व रस्ता, प्रवास व वाहन यांची स्थिती जलद दळणवळणाची नसल्यामुळें राज्यकारभाराची विभागणी व वाटणी बरीचशी करावी लागे. त्यामुळें राज्याचे सुखदुःख राजावर व त्याच्या अधिकारी व नोकरवर्गाच्या वृत्तीवर, नीतीवर व मतीवर अवलंबून राहा. अशा सरकारी अधिकारी अमीर-वर्गीला उत्पन्नाकरतां जहागीरी दिलेल्या असत. त्या उत्पन्नांतून ते आपला निर्वाह व व्यवसाय करीत असत. अशा प्रकारच्या राज्यपद्धतीला जहागीरी नांतीची व लष्करी व्यवस्थेची संरजामी अथवा मोकासापद्धत म्हणतां येईल. ही वेतनी पद्धत नव्हती पण वेतनी पद्धत होती.

मूळ संस्थापक अह्लाउद्दीन बहामनी याचा मुलगा महंमद हा राज्यकारभारांत फार दक्ष व व्यवस्थित होता. त्यानें आपली राज्यव्यवस्था काळजीपूर्वक रचली होती. त्यानें आपलें मंत्रिमंडळ, हुजुरातांचें सैन्य व प्रांतिक कारभार हीं सर्व व्यवस्थितपणें चाळूं केलीं व तीं बहामनी राज्याखेरपर्यंत होती. त्यानें नेमलेल्या अष्टप्रधानांचीं नांवे पुढें दिल्याप्रमाणें होतीः—

१ वकील-उस-सलतनह हा राजाचा. मुख्य प्रतिनिधी असे.

२ वझीर-इ-कुल. हा मुख्य प्रधान.

३ अमीर-इ-जुमला. हा अमात्य.

४ वझीर-इ-अश्राफ. हा सुमत अथवा मंत्री.

५ नझीर हा दुय्यम अमात्य.

६ पिशवा. हा दुय्यम प्रतिनिधी अथवा सचीव.

७ कोतवाल. हा सेनापति.

८ सदर-इ-जहान. हा न्यायाधीश अथवा पंडितराव.

ही हिंदु परंपरेनें चालत आलेली व महाभारत आणि शुक्रनीतींत सांगितलेली अष्ट प्रधानांची पद्धत बहामनी राजांनीं व विजयानगरच्या राजांनीं चालूं ठेवलेली होती. एका तालीकोटच्या कानडी व मराठी बखरींत पुढीलप्रमाणें वाक्यें आढळतातः—“अष्ट प्रधानांना व सेनानायकांना युद्धाची तयारी” करण्यास सांगणें (बहामनी सुलतानांची आज्ञा), व “सर्व वझीर व अष्टप्रधान, दळवाई वगैरे ७२ नियोगी व सर्व मांडलिक” यास युद्धाची तयारी करण्यास सांगणें. (विजयानगरच्या राजाची आज्ञा.)

यावरून जुन्या हिंदु राज्यव्यवस्थेच्या व राज्यपरंपरेच्या कांहीं कल्पना व रचना मुसलमानी राजांनीं उचलल्या आणि कायम ठेवल्या असें आढळतें. ही तुर्की सुलतानांचीं राज्यें व साम्राज्यें दृढ प्रकारांनें रोवलेलीं नसून तीं प्रांतिक अधिकाऱ्यांच्या स्वामीनिष्ठेवर व राजाच्या कर्तबगारीवर अवलंबून व टिकून असत. त्यांची मध्यवर्ती मुख्य राजसत्ता व व्यवस्था सामान्यपणें बगदाद येथील अब्बासी घराण्याच्या राज्यव्यवस्थेला अनुसरून असे. त्याप्रमाणें राज्याला मुख्यतः दोन प्रधान असत. एक दिवाण इ-वझारत नांवाचा व दुसरा दिवाण इ-अरिफ या नांवाचा. एकाचें काम मुख्य कोशाधिकाऱ्याचें व दुसऱ्याचें मुख्य सेनानायकाचें. बखन व अह्लाउद्दीन खिलजी यांनीं हेरांच्या खात्याची रचना व वाढ केली. फिरोज तघलखाने सरकाराच्या कामाचें व टांकसार्याचें अशीं दोन खातीं काढलीं,

याशिवाय मीर-आदलचें न्यायाधिकाचें खातें होतें. पण हीं सर्व खातीं व त्यांचीं अंगें हीं खालपासून वरपर्यंत एका पद्धतीनें रचलेलीं अथवा बांधलेलीं नसून, त्यांचें अस्तित्व मुख्यतः राजधानीमध्येच असे. प्रांताचा कारभार अमीर अथवा मालिक यांच्याकडे जहागीरदारीच्या रूपानें लष्करी, मुलकी व दिवाणी कामाकरतां सोंपविलेला असे. ते सर्व रीतीनें तेथील मुख्य अधिकारी असत; आणि खालचे अधिकारी व कामगार तेच निवडोत व नेमांत असत. त्यांना सहाय्यक म्हणून एक दिवाण व एक काझी हे नेमलेले असत. हे प्रांताधिकारी शिरजोर होऊन वारंवार बंडे, उपद्रव व राजद्रोह करीत, व त्यामध्ये जय पावल्यास राजे होत. राज्याचा पाया अशा कारणामुळे बराच अस्थीर व डळमळीत असे. त्यामुळे बरीचशीं जुनीं घराणीं जाऊन नवीन राजघराणीं येत गेलीं.

३ शेरशाही

मोगलाईच्या पूर्वी व तुर्कशाहीनंतर १५४०-१५४५ मध्ये शेरशहा नांवाच्या अफगाण सरदारानें हुमायुनाचा पराभव करून दिल्ली येथें आपलें साम्राज्य स्थापिलें व मुसलमानांच्या अमदानीमध्ये पहिला उत्तम व योग्य राज्यकर्ता हें पद प्राप्त करून घेतलें. त्यानें खरा प्रजाधर्म व राजधर्म ओळखून राजनीतीला व राज्यव्यवस्थेला योग्य वळण दिलें. त्यामुळे त्याचें नांव अकबरासारखें हिंदुस्थानाच्या इतिहासांत स्मरणीय झालें आहे.

शेरशहाची राज्यरचना खालपासून वरपर्यंत पद्धतशीर बांधलेली होती. खेडेगांवापासून तो राजधानीपर्यंत राजसत्तेचें केंद्रिकरण व दृढीकरण एका वळणांत त्यानें केलेले होते. त्यानें राज्यकारभाराच्या व वसुलाच्या दृष्टीनें केलेला पहिला विभाग म्हणजे "परगणा" हा होय. त्याच्यावर एक शिकदार, एक अमीन, एक फोतहदार (खजिनदार) आणि दोन कारकून यांची अधिकारी म्हणून योजना केली. शिकदाराकडे पोलीसाचें काम असे व त्याकरतां त्याच्याजवळ हत्यारी माणसें नोकरीला असत. अमीन हा दिवाणीचें व वसुलीचें काम करी. शिकदार हा राजाच्या आज्ञांची अमलबजावणी करी, शांतता राखी व अमीनाला जरूर पडल्यास वसुलीच्या कामांत मदत करी. अमीन हा मुलकी कामाचा मुख्य असे. त्याला मदतनास म्हणून एक फोतहदार आणि दोन कारकून असत. हे सर्वजण आपापल्या स्वतःच्या व इतरांच्या सर्व कामाबद्दल एकत्र जबाबदार असत.

"सरकार" हा अनेक परगणे मिळून झालेला राज्याचा विभाग होय. तेंथें एक शिकदार-इ-शिकदरान हा फौजी अधिकारी व मुनसिफ-इ-मुनसिफान हा मुलकी अधिकारी असे. त्यांचीं कामें आपापल्या खालच्या अधिकाऱ्यावर देखरेख करण्याची असत; आणि त्यांच्या कामामध्ये चूक अथवा अफरातफर झाल्यास त्याची माहिती मुख्य दरबाराकडे त्यांना कळवावी लागे.

शेरशहानें सर्व कारभाराचीं मुख्य सूत्रें व अधिकार आणि बारीक देखरेख हीं सर्व आपल्या हातांत ठेविलीं होती. वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना तो कनिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या कामांत आपल्याला कळविल्यावांचून फारशी हवळाढवळ करून देत नसे. तो सर्व अधिकाऱ्यांच्या बद्दल दोनदोन अथवा तीनतीन वर्षांनीं करीत असे. सरकार व परगणा असे राज्याचे दोनच पोट विभाग होते. सुभा व सुभेदार हे अकबराच्या वेळेस निर्माण झाले. शेरशहानें लष्करी अंमलदाराच्या ताब्यांत दिलेले असे मोठमोठे सुभे निर्माण केले नाहींत. त्यामुळे त्याच्या राज्याला आंतून धोका कमी झाला.

४ मोगलाई (१५२६-१७०७)

मोगलाईचा राज्यकारभार दोन प्रकारचा झाला. एक अकबर व जहांगीर यांचा

उत्तर हिंदुस्थानांतील शिवकालीन राजनीती व राज्यव्यवस्था [१७५]

व दुसरा शहाजहान व औरंगजेब यांचा. पहिला राष्ट्रीय स्वरूपाचा व देशाला हितकारक असा होता. सतराव्या शतकांतील मुस्लीम राजनीतीचें व राजकारभाराचें स्वरूप व सामान्य राजकारण समजण्यास ह्या दोन्ही तऱ्हा समजून घेतल्या पाहिजेत. म्हणजे मोगली साम्राज्याच्या उत्कर्षाची व ऱ्हासाची कारणें व हिंदूंची नवीं साम्राज्यें व राज्यें ह्यांचा उदय व उत्कर्ष हीं सर्व समजून येतील.

अकबराची राजनीति व राज्यव्यवस्था राष्ट्रीय स्वरूपाची होती. ती सांप्रदायिक मुसलमानी धर्माची नव्हती. हिंदुस्थान देश हा खरा हिंदू प्रजेचा देश. त्या प्रजेचें कल्याण हाच खरा राजधर्म व राजहित. तेव्हां राजाचें खरें कर्तव्य म्हणजे निरनिराळ्या धर्मांना व सांप्रदायांना समानतेनें वागविणें हेंच होय. त्यांच्याशीं विषमता, अन्याय, कपट, उच्चनीच भाव, या वृत्तीनें वागणें हे राजधर्माविरुद्ध होय. अकबरांनीं हि सर्व प्रजेच्या कल्याणाची, त्यांच्या धार्मिक स्वातंत्र्याची, त्यांच्या समान राजकीय संरक्षणाची व हक्काची राजनीति पत्करली व एका विशिष्ट धर्मसंप्रदायाचें वर्चस्व व महत्त्व, त्याचें फाजील हक्क व हट्ट हिंदुस्थान देशाच्या राजकारणांत व व्यवहारांत चाडूं दिले नाहींत. अकबराच्या राज्यांत राजशक्ती प्रबल व प्रजाहितदक्ष होती. ती धर्मांध नव्हती.

त्यानें हिंदु व मुसलमान यांना राज्याधिकारी वर्गांत सारखें स्थान दिलें, लोकांना धर्मस्वातंत्र्य ठेविलें, व मुसलमानेतरांवरच्या जिझीया कर बंद केला (१५७९). त्यानें राज्यकारभार लष्करी बाण्यावर रचला. प्रत्येक अधिकारी, मुलकी व दिवाणी, हा प्रथमतः सैन्याधिकारी असे. त्यानें आपले मंत्री स्वतःच निवडले. व त्यांचें स्थान, अधिकार व संख्या स्वतःच्या मर्जीवर अवलंबून ठेवली. त्याचे मुख्य मंत्री सुमारे सात होते:—

१ वकील अथवा मुख्य प्रधान

२ वझीर अथवा दिवाण. हा कोशाधिकारी असे.

३ वक्षी. त्याच्याकडे सैन्याची व युद्धाची व्यवस्था व देखरेख असे.

४-५ काझी-उ-कुलत व सद्र-उ-सदर हे मुख्य न्यायाधीश व धर्माधिकारी असत. मुस्लीम देवस्थानांना व इतर पुण्यकर्माकरतां भूमीदान वगैरे करणें सद्र-उ-सदर याकडे असे. पण अकबरानें १५८२ मध्ये सद्र-उ-सदरची जागा कमी केली. व तें काम सहा प्रांतिक कारभार्यांमध्ये वाटून दिलें. याशिवाय राजाच्या गृहव्यवस्थेकरतां दोन कारभारी असत.

६ मीर अर्झ. तो राजाकडे येणाऱ्या अर्जांची काळजी व व्यवस्था पाही.

७ खान-इ-समान. तो राजगृहाची पूर्ण व्यवस्था पहात असे.

ह्या प्रत्येक अधिकाऱ्याच्या हाताखालीं अनेक लेखक, मदतनीस व नोकर असत.

राजा हा सर्व अधिकाऱ्यांचा व त्यांचे राजकीय अधिकारांचा व तदंगभूत मानापमान व मालमत्ता इत्यादींचा वारस समजला जाई. त्याला अनुसरून त्यांची सर्व मालमत्ता त्याच्याकडे येत असे अथवा ती जप्त केली जाई. ह्यामुलें मोगलाईत पिढीजाद अमीर, सरदार व इतर अधिकारी यांचें राजकारणांत विशेष प्राबल्य झालें नाहीं. शेरशहाप्रमाणें अकबर हा लोकांना व अधिकाऱ्यांना जहागिरी देण्याच्या विरुद्ध होता. कारण जहागीरदार हे स्वतंत्र होऊं पहात व राजाला त्रास देत. तो अधिकाऱ्यांना वेतन देई. जहागिरीच्या पुष्कळ जमिनी त्यानें खालसा केल्या.

अकबराच्या राज्यव्यवस्थेचें दर्शनीय स्वरूप लष्करी बाण्याचें होतें. लष्करी अधिकाऱ्याकडेच मुलकी व दिवाणी काम सोंपविलेलें असे. किंवा मुलकी व

दिवाणी कामगान्याकडेच लष्करी अधिकार सोपविलेले असत. त्यामुळे ते राजाचे खरे स्थानिक प्रतिनिधी असत. त्यांना सर्व अधिकार असत. व लोकमत जागृत नसल्यामुळे राजाला त्यांचे बरेचसे वाईट स्थानिक व्यवहार कळत नसत. त्यामुळे लोकांना बराचसा छळ निमूटपणे सोसावा लागे.

राज्याचे १५ सुभे अथवा प्रांत करून प्रत्येक प्रांतावर एक सुभेदार नांवाचा अधिकारी नेमलेला असे. तो मुख्यतः सैन्याधिपति असे. त्याला सिपाह-सलार म्हणत. प्रांतातल्या सैन्यावर व लोकावर त्याचाच अधिकार असे. तोच लष्करी, मुलकी व दिवाणी अधिकारी असे. त्यांच्या वारंवार बदल्या होत असत. प्रत्येक प्रांताच्या मुख्य ठिकाणी 'वकीयानवीस' नांवाचे बातमीदार असत. ते घडलेल्या सर्व महत्वाच्या गोष्टी राजाला परस्पर कळवीत. त्यामुळे प्रांतिक अधिकाऱ्यांवर राजाचें कांहीं नियंत्रण असे.

जहांगीर बादशहानें अकबराच्या राजनीतींत व राजव्यवस्थेंत फारसा फरक केलेला दिसत नाही. पण त्याच्या सौम्य स्वभावामुळे अकबरानें निर्माण केलेल्या राजनीतीला स्थायी करण्याला लागणारा जोम व कडकपणा त्याच्यामध्ये आला नाही. त्यामुळे ही अकबराची नवी राष्ट्रीय स्वरूपाची नीति पुढें फार काळ टिकणें शक्य नव्हतें व ती टिकली नाही.

शहाजहान बादशहाच्या कारकीर्दीपासून राज्यनीति पुन्हां जुन्या मुसलमानी वळणावर गेली; व त्यामुळे हिंदू प्रजेच्या धर्माबद्दल नुसती सहानुभूती व सहिष्णुता सुद्धा राहिली नाही. औरंगजेबाच्या कारकीर्दीत मुस्लीम नीतीची परमावधी झाली. व अकबरानें लावलेल्या नव्या वळणाचा पुरा न्हास झाला. आणि देशांत एकछत्री होऊं पाहणारें मोगली साम्राज्य धर्मांध झालें. त्यामुळे हिंदू लढव्या व स्वातंत्र्यप्रिय जाती पांच ठिकाणाहून उठल्या व त्यांनीं मोगल साम्राज्याचा औरंगजेबाच्याच कारकीर्दीत नाश केला. सुमारे इ. स. १६७८ पासून १७०७ पर्यंत मराठे, राजपूत, जाट, बुंदेले व शीख यांनीं पांच ठिकाणाहून औरंगजेबाच्या निकृष्ट राजनीतीला विरोध केला, त्याच्या सैन्याशी युद्धे केलीं व अखेरीस त्याला जेरीस आणिलें, आणि पुढें त्याच्या राज्याचीं पाळेमुळे खणून काढलीं.

प्रथम मराठ्यांचें राष्ट्र हिंदूधर्म व हिंदू राज्य रक्षणार्थ उठलें. नंतर राठोड राजपूत हे आपल्या राजपुत्रांचे व राजवंशाचे रक्षणार्थ उठले. जाट प्रजा ही आपल्या स्त्रियांचें पातिव्रत्य व आपल्या मालमत्ता, धर्म व जीव यांचें रक्षणार्थ उठली. बुंदेले क्षत्रिय हे आपल्या राज्य रक्षणार्थ उठले. आणि शीख समाज हा आपल्या सांप्रदायाचें रक्षणार्थ उठला.

शिवकालीन धर्म

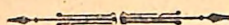
(*Laws of the Times of Shiwaji*)

आणि

व्यवहारनिर्णय पद्धती

(*System of Judicial Administration*)

(ले० भास्कर वामन भट धुळे.)

एकाद्या विवक्षित देशांत वास करणाऱ्या मानवी समाजाचा इतिहास झणजे त्या समाजांत गतकालीं घडलेल्या राजकीय उलाढाली, त्याचप्रमाणें त्या समाजाची परकीय समाजांशीं झालेलीं युद्धें व त्या समाजावर राज्य करणाऱ्या राजघराण्यांतील पुरुषांचीं चरित्रें इत्यादि बाबींचें कथन अशी इतिहासाची व्याख्या एके कालीं प्रचलित व सर्वमान्य होती. प्रस्तुत ही व्याख्या अशास्त्रीय ठरली असून राजवाड्यांनीं खालील वाक्यांत ग्रथित केलेली व्याख्या शास्त्रशुद्ध व सर्वमान्य समजण्यांत आली आहेः—

“ मानवी समाजाच्या चरित्रांत राजकारणाखेरीज अनेक व्यवहारांचा समावेश होत असतो. धर्म, आचार, विद्या, व्यापार वगैरे अनेक व्यवहारांच्या घडामोडी राष्ट्रांत होतात; व त्यांचा समावेश समाजांच्या चरित्रांत करणें अत्यावश्यक असतें. केवळ राजकारणाचाच तेवढा विचार करून इतिहासाला थांबता येत नाही. सबब इतिहास झणजे राष्ट्राचें सर्व तऱ्हेचें व सर्व प्रकारचें गतकालीन चरित्र, सर्व प्रकारचें वर्तमान चरित्र झणजे वर्तमान इतिहास, असें लक्षण स्वीकारणें अपरिहार्य आहे. ”

राजवाड्यांच्या या शास्त्रशुद्ध व्याख्येच्या दृष्टीनें मथळ्यांत दर्शविलेल्या विषयांचे स्वरूपदर्शन शिवकालीन महाराष्ट्राच्या इतिहासाचें एक महत्वाचें अंग ठरतें व शिवकालाच्या इतिहासाभ्यासकांस व इतिहासलेखकांस या विषयाचें विवेचन करणें प्राप्त होतें. प्रस्तुत लेखांत हें इतिहासलेखनाचें स्थूल स्वरूपाचें कार्य आझी सिद्ध करण्याचा संकल्प केला आहे. मथळ्यांत अंतर्भूत होणाऱ्या विषयासंबंधाचा शिवकालाचा इतिहास लिहावयाचा झणजे त्या कालापुरताच या विषयासंबंधाचा इतिहास लिहून भागावयाचें नाही. छत्रपती शिवाजी महाराज ज्या महाराष्ट्रीय मानवी समाजांत जन्मास

आले, त्या समाजाचा संबंध थेट वेदकालापावेतो पोहोचतो. वेदकालापासूनच्या मानवी समाजांत विशिष्ट प्रकारचे धर्म अस्तित्वांत होते व तेच धर्म वरंपरें शिवकालीन मानवी समाजांत चालत आले. पूर्वी कधीं अस्तित्वांत नव्हते अशा प्रकारचे नूतन धर्म शिवकालीं अस्तित्वांत आले असें घडलें नाहीं. हा मुद्दा लक्षांत घेतला असतां ऐतिहासिक दृष्ट्या प्रस्तुत विषयाचें शास्त्रशुद्ध विवेचन करावयाचें झटलें झणजे खालीं दर्शविलेल्या तीन कालविभागांतील या विषयाच्या स्वरूपाचें दिग्दर्शन करावें लागेल.

१. शातवाहन, चालुक्य, राष्ट्रकूट, यादव इत्यादि क्षत्रिय घराण्यांच्या राजसत्तेचा काळ.

२. मुसलमानी राजकीय सत्तेचा काळ.

३. शिवाजी महाराजांनीं स्थापन केलेल्या खराज्याचा काळ.

या तिन्ही काळांत महाराष्ट्र देशांत वसति करणाऱ्या मानवी समाजाचें नियंत्रण कोणत्या धर्मांनं केलें जात असे, प्रजेत उत्पन्न होणाऱ्या वादांचा निर्णय कोणत्या विशिष्ट पद्धतीस अनुसरून केला जात असे, या संबंधाचें साधार विवेचन या लेखांत करावें लागेल हें उघड आहे.

वर दर्शविल्याप्रमाणें विषय-विवेचनास सुरवात करण्यापूर्वीं मथळ्यांतील धर्म व व्यवहारनिर्णयपद्धति या दोन संज्ञांचे अर्थ प्रथम विशद करणें जरूर आहे. धर्म ही संज्ञा प्रस्तुत लेखांत जो अर्थ व्यक्त करण्याकरितां वापरली आहे, तो अर्थ प्रस्तुतच्या महाराष्ट्रीयींच्या विशेष परिचयाचा नाहीं. मानवी प्राण्यांचें पारलौकिक कल्याण साध्य करण्याचा मार्ग हा धर्म शब्दाचा प्रस्तुतचा अर्थ सर्वत्रांस परिचित आहे. त्याचप्रमाणें दान देणें हा अर्थ व्यक्त करण्याकरितां धर्म शब्दाची योजना इल्लीं करण्यांत येते. हा अर्थ हि सर्वत्रांस परिचित आहे. हे दोन्ही अर्थ व्यक्त करण्याकरितां धर्म हा मथळ्यांतील शब्द वापरलेला नाहीं. धर्म शब्दाच्या अर्थाची यथार्थ कल्पना व्यक्त करण्याकरितां मथळ्यांत इंग्रजी शब्द Laws = कायदे हा मुद्दाम वापरला आहे. धर्म शब्दाचा वास्तविक अर्थ व व्याप्ति समजण्याकरितां याज्ञवल्क्य स्मृतीवरील विज्ञानेश्वरांनीं केलेल्या मिताक्षरा टीकेंत दिलेली धर्माची व्याख्या आह्मी येथें नमूद करितों. “ धर्म या शब्दावरून सहा हि प्रकारचे स्मार्तधर्म ध्यावे. वर्णधर्म आश्रमधर्म, वर्णाश्रमधर्म, गुणधर्म, निमित्तधर्म व साधारण धर्म असे हे सहा प्रकारचे धर्म होत. ब्राह्मणांनीं कधींहि मय पिऊं नये, हा वर्णधर्म. ब्राह्मण वर्णाच्याचा दंड पळसाचा असावा, हा वर्णाश्रम धर्म. शास्त्रीय अभिषेकादि गुणांनीं युक्त असलेल्या राजानें प्रजेचें पालन करावें; हा गुणधर्म. शास्त्रानें

ज्याचें विधान केलें असेल तें न करणें व शास्त्रानें ज्याचा निषेध केला असेल तें करणें या दोन दोषाकरितां करावें लागणारें जें प्रायश्चित्त तो निमित्तधर्म व अहिंसा, सत्यभाषण इत्यादि ब्राह्मणापासून चांडालापर्यंत सर्व मनुष्यांस एक लागूं असणारा जो धर्म तो साधारणधर्म होय. ” या व्याख्येंत धर्म या शब्दाचा अर्थ व व्याप्ति बरोबर रीतीनें व्यक्त केली गेली असून मथळ्यांतील धर्म शब्द हा च अर्थ व्यक्त करण्याकरितां योजण्यांत आलेला आहे. धर्म शब्दाची व्याख्या व व्याप्ति दर्शविल्यावर त्याच्या स्थूल भागांचें प्रस्तुत स्थळीं दिग्दर्शन करणें जरूर आहे. आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त, राजधर्म, स्त्रीपुरुषधर्म, यतिधर्म आपद्धर्म इत्यादि धर्मांचें याज्ञवल्क्यादि स्मृतींत दिग्दर्शन केलें आहे. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र या चार प्रमुख वर्णांचे लोक व या चार प्रमुख वर्णांतर्गत निर्माण झालेल्या अनेक जातींचे लोक यांचें जीवनव्यवसाय व यांचीं कर्तव्ये यांचा समावेश अचारधर्मांत होतो. व्यवहारधर्मांत खालील प्रमुख अठरा बाबींचा समावेश हातो. “ १ ऋणदान, २ निक्षेप, ३ जो स्वामी नव्हे अशा पुरुषानें वस्तूचा केलेला विक्रय, ४ संभूयसमुत्थान, ५ दिलेलें धन अपात्र बुद्धीनें किंवा क्रोधानें परत घेणें, ६ सेवकांचें वेतन न देणें, ७ केलेल्या संकेताचें उलंघन करणें, ८ विकत दिलेली किंवा घेतलेली वस्तु पसंत न पडल्यामुळें देणारास किंवा घेणारास पश्चात्त प होऊन त्यामुळें उत्पन्न होणारा वाद, ९ स्वामी व पशुपाल यांच्यामधील पशुविषयीं होणारा वाद, १० ग्रामादि सीमांचा वाद ११ शिव्यागाळी देणें हें वाग्यारुध्य व ताडनादि दंडपारुध्य १२ स्तेय (चोरी) १३ साहस (बलात्कारानें धन ग्रहण करणें) १४ स्त्री व पुरुष यांच्या समागमापासून उत्पन्न होणारा वाद १५ स्त्रिया व पुरुष यांची धर्मांमध्ये व्यवस्था १६ पितृसंबंधी घनाचा विभाग १७ क्षुतादि क्रीडांचे धर्म निश्चित करणें १८ पक्षी, बकरें इत्यादिकांची लढाई. ”

प्रस्तुत काळीं ज्यास दिवाणी व फौजदारी कायदा झणतात, त्यांत अंतर्भूत होणाऱ्या सर्व बाबींचा वरील अठरा स्थानांत समावेश होतो.

आतां मथळ्यांत वापरलेल्या व्यवहार निर्णय या संज्ञेचा अर्थ आह्मी स्पष्ट करून दाखवितों. वर नमूद केलेल्या अठरा व्यवहारस्थानांत अंतर्भूत होणाऱ्या स्वरूपाचा एकादा वाद प्रजेपैकीं दोन निरनिराळ्या व्यक्तींत उपस्थित झाल्यास त्याचा निर्णय करणें यासच व्यवहार निर्णय असें झणतात. प्रस्तुत-काळीं सर्वत्रास समजेलशा भाषेत या संज्ञेचा अर्थ करावयाचा झणजे न्याय करणें हा होय. व्यवहार निर्णय अथवा न्याय करण्याची जी विशिष्ट प्रकारची पद्धति ती व्यवहारनिर्णयपद्धति होय.

शातवाहन, राष्ट्रकूट, चालुक्य, यादव इत्यादि घराण्यांचा राजसत्तेचा काल.

शालीवाहन शके १२०० पावेतों शातवाहन, राष्ट्रकूट, चालुक्य, यादव इत्यादि क्षत्रिय राजघराण्यांची राजकीय सत्ता महाराष्ट्रांत नांदत होती. या काळांत महाराष्ट्रांतील मानवी समाजांचे नियंत्रण कोणत्या धर्मानें राजे करीत असत हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. उपलब्ध झालेल्या पुराव्याचे अधारे या प्रश्नाचें विवेचन प्रथम करणें अवश्य आहे. महाराष्ट्र देश हा भरतखंडाचा एक भाग आहे. फार प्राचीन काळापासून भरतखंडांत वास्तव्य करणारा मानवी समाज श्रुतिस्मृतिप्रणीतधर्म आचारण करणारा आहे. वेद अगर श्रुति त्याचप्रमाणें स्मृति इत्यादि ग्रंथांत ग्रथित केलेल्या धर्मानें या समाजाचें नियंत्रण होत आलें आहे. भरतखंडांतील इतर प्रांतांतील मानवी समाजाप्रमाणें महाराष्ट्रांतील मानवी समाजाचें नियंत्रण हि श्रुतिस्मृतिप्रणीतधर्मानेंच होत आलें आहे. तथापि श्रुतिस्मृतिप्रणीतधर्मान्वयें भरतखंडांत वास्तव्य करणाऱ्या मानवी समाजाचें नियंत्रण खरोखर केलें जात असे कीं काय याविषयी पाश्चात्य पंडितांकडून शंका प्रदर्शित करण्यांत आली आहे. याकारणाकरितां या शंकेंत कितपत तथ्य आहे या संबंधाची चर्चा प्रस्तुत स्थळीं करणें प्राप्त आहे.

थेट वेदकालापासून तों शिवकालापावेतों भरतखंडांत निर्माण झालेल्या धर्मवाङ्मयाचा विचार केला असतां त्याचप्रमाणें महाराष्ट्र देशांत पुरातन कालापासून शिवकालापावेतों स्मृतिग्रंथावरील टीकारूप वाङ्मयाच्या विकासाचा विचार केला असतां वर नमूद केलेली शंका निराधार आहे असें झणण्यास प्रत्यवाय नाही. ख्रिस्ती शतकापूर्वी १०० ते २०० वर्षांपासून ख्रिस्ती शकोत्तर १०० ते २०० वर्षांच्या दरम्यानच्या काळांत मनुस्मृति ग्रंथाची रचना झाली असें तस्यांचें मत आहे. मनुस्मृतिच्या रचनाकालापासून ८ व्या शतकापावेतोंच्या काळांत याज्ञवल्क्य, नारद, विष्णु, बृहस्पति, वसिष्ठ इत्यादि स्मृतिग्रंथ भरतखंडांत रचण्यांत आले. या व इतर स्मृतिग्रंथावर शिवकालापावेतों खुद्द महाराष्ट्र देशांत व भरतखंडाच्या इतर प्रांतांत अनेक टीकाग्रंथ रचिले गेले. टीकाग्रंथाशिवाय धर्माच्या निरनिराळ्या भागांवर अनेक निबंधग्रंथ आठव्या शतकापासून शिवकालापावेतों रचण्यांत आले. धर्मवाङ्मयाचा वर दर्शविल्याप्रमाणें भरतखंडांत जो प्रचंड विकास झाला, त्या विकासापैकीं बऱ्याच भागाचें कर्तृत्व महाराष्ट्रांतील विद्वान् धर्मज्ञ ब्राह्मणाकडे असल्याचें दिसून येतें. विस्तार भयास्तव या मुद्याचें साग्र व तपशीलवार विवेचन प्रस्तुत स्थळीं करितां येत

नाहीं; त्यास निरुपाय आहे. मानवी समाजांत कोणत्याहि बाबीचा, ती बाब त्या समाजांतील लोकांच्या प्रत्यक्ष आचारांत असल्याविना, विकास होणे संभवत नाहीं. मानवी समाजाच्या निरीक्षणावरून प्रत्ययास येणाऱ्या या नियमाच्या आधारे दुसऱ्या कोणत्याहि पुराव्याच्या अभावी श्रुतीत व मनु याज्ञवल्क्य इत्यादि स्मृतींत ग्रथित केलेल्या धर्मान्वये महाराष्ट्रांतील मानवी समाजाचें नियंत्रण केलें जात असे हा सिद्धान्त काढण्यास प्रत्ययास नाहीं. प्रस्तुत काळी महाराष्ट्रांतील मानवी समाजाचें नियंत्रण ज्या मितक्षरा नांवाच्या ग्रंथांत ग्रथित केलेल्या धर्मानुसार केलें जातें, त्या ग्रंथाचा कर्ता विज्ञानेश्वर यति हा चालुक्य वंशांतील विक्रमादित्य राजाच्या कल्याणी नांवाच्या राजधानींत शालिवाहन शक ९९१ ते १०४८ च्या दरम्यानच्या काळांत होऊन गेला. याज्ञवल्क्य स्मृतींत ग्रथित केलेल्या धर्मास अनुसरून महाराष्ट्रीय मानवी समाज आचरण करीत असल्यामुळे मितक्षरा टीकाग्रंथ रचण्याची आवश्यकता विज्ञानेश्वरास भासली असावा हें उघड आहे.

आमच्या सिद्धान्ताच्या पुष्टीकरणार्थ दुसरी कांहीं प्रमाणें आम्ही येथें नमूद करितों. गेल्या ७५-१०० वर्षांत भरत खंडाच्या निरनिराळ्या प्रांतांत सांपडलेलीं अनेक दानपत्रें अथवा ताम्रशासनें छापून प्रसिद्ध झालीं आहेत. सूर्यचंद्रग्रहणतिथि, संक्रांत्यादि पर्व इत्यादि प्रसंगां वैदिक धर्मानुयायी राजे भूमि अगर इतर दानें ब्राह्मणांस देत. त्या संबंधीचे लेख ह्मणजे हीं ताम्रशासनें होत. दान देणाऱ्या राजांची प्रशंसा, दान केलेल्या वस्तूचें वर्णन, दान ज्यास दिलें असेल त्याचें नांव, गोत्र, प्रवर इत्यादिकांचा उल्लेख व दान दिल्याचा शक, मास, तिथि इत्यादि बाबींचा उल्लेख या दानपत्रांत असतो. दान देणाऱ्या राजाची मुद्रा दानपत्रावर केलेली असते. एका विशिष्ट पद्धतीनें तयार केली गेलेली ही अनेक राजांचीं शेंकडों ताम्रशासनें जीं आढळतात तीं तयार करण्याचा प्रचार केव्हां व कोठून उदयास आला याचा शोध केला असता स्मृतिग्रंथांत सांगितलेल्या धर्मास अनुसरून भरतखंडांतील मानवी समाजाच्या व्यवहाराचें नियंत्रण केलें जात असे, ही गोष्ट दिसून येते. हीं ताम्रशासनें करण्याचा प्रघात स्मृतिग्रंथांत सांगितलेल्या नियमास अनुसरून अस्तित्वांत आल्याचें याज्ञवल्क्यस्मृतीपैकीं राजधर्म प्रकरणांतील खालील श्लोकावरून सिद्धी होतें.

पटे वा ताम्रपटे वा स्वमुद्रोपरिचिन्हितम् ।

अभिलेख्यात्मनो वंश्यानात्मानं च महीपतीः ॥ ३१९ ॥

मितक्षरा टीका, राजधर्म प्रकरण.

अर्थः—राजानें कापसाच्या वस्त्रावर अगर ताम्रपत्रावर दानपत्र लिहावें, व त्यावर त्यानें स्वकुलाचिन्हसहित आपली मुद्रा करावी.

स्मृतिग्रंथांत आढळणाऱ्या वरील वचनांवरून दानपत्र करण्याची जी विशिष्ट पद्धति दिसून येते तिला अनुसरून शेंकडों ताम्रशासनं गेल्या दीड दोन हजार वर्षांपासून बनविलीं गेलीं आहेत, हें सिद्ध ह्मणें. प्रस्तुत काळीं तयार करण्यांत आलेलीं शेंकडों बक्षिसपत्रें व ट्रॅन्स्फर ऑफ प्रॉपरटी अॅक्टोंची दाना-संबंधाचीं कलमें यांचें निरीक्षण करून ट्रॅन्स्फर ऑफ प्रॉपरटीच्या कलमास अनुसरून इंग्रजी रियासतींत बक्षिसपत्रें तयार करण्यांत येत, हा सिद्धान्त भाविष्य काळचा इतिहासकार जसा काढील त्याचप्रमाणें स्मृतिग्रंथांत ग्रथित केलेल्या नियमांस अनुसरून पूर्वेकालीं दानपत्रें करण्यांत येत असत हा सिद्धान्त स्मृतिग्रंथांतर्गत दानासंबंधाचे नियम व पूर्व कालीन दानपत्रें यांचें निरीक्षण करून कोणीहि काढील. या प्रमाणावरून प्राचीन काळीं दानादि व्यवहार महाराष्ट्र देशांतील व भरत खंडाच्या इतर प्रांतांतील लोक स्मृतिग्रंथांत सांगितलेल्या धर्मास अनुसरून करीत असत हें सिद्ध होतें.

प्राचीन काळीं महाराष्ट्रांतील मानवी समाजाचें नियंत्रण स्मृतिप्रणीत धर्मास अनुसरून होत असे, हा मुद्दा पुरातन दानपत्रांतील दुसऱ्या कांहीं उल्लेखावरूनहि सिद्ध होतो. *

दान पत्रांतील या उल्लेखांवरून निघणाऱ्या कांहीं अनुमानांचे आखी शोडक्यांत दिग्दर्शन करितों. प्रत्येक ताम्रशासनांत सुरवातीस दान देणाऱ्या राजाचें वर्णन केलेलें असतें. या वर्णनांत दान देणाऱ्या राजाचें शौर्य, दानुत्व, विद्वत्ता इत्यादि नानागुणांचा उल्लेख आढळतो. “ मनु, याज्ञवल्क्य इत्यादि ऋषिप्रणित शास्त्रांत सांगितलेल्या धर्मास अनुसरून आचारण करणारा व प्रजेचीं अंतःकरणें आकर्षणारा ” अशा अर्थाचें विशेषण राजास दिल्याचें कांहीं

* टीपः—इंडियन ऑटिकवरी जून १८७५

”	”	एप्रिल
”	”	जुलई १८७८
”	”	सप्टेंबर १८७८
”	”	जानेवारी १८७७
”	”	मार्च १८७०

या अंकांतील अनुक्रमें—गुहसेन, ध्रुवसेन, मंगलीश्वर, सत्याश्रय, धारासेन, व विक्रमादित्य पहिला यांचीं ताम्रशासनं पाहा.

उल्लेखांत आढळतें यावरून त्या काळीं मनु, याज्ञवल्क्य इत्यादि ऋषिप्रणीत धर्मास अनुसरून प्रजेचें नियंत्रण करणारा राजा जनतेच्या दृष्टीनें श्रेष्ठ समजला जात असें हें उघड होतें. “वर्णाश्रमधर्माचें पालन करणारा” असें हि एक विशेषण कांहीं उताऱ्यांत आढळतें. यावरून हि मनु, याज्ञवल्क्य इत्यादि स्मृतींत प्रंथित केलेल्या धर्माचें आचरण प्रजेकडून करवून स्वतः त्या धर्मास अनुसरून त्या काळचे राजे वागत असत हें सिद्ध होतें. “अग्निष्टोम, वाजपेय, पौंड्रिक, अश्वमेध इत्यादि यज्ञ करणारा व ते यज्ञ केल्यानंतर केल्या जाणाऱ्या अवभृत् स्नानानें ज्याची काया पुनीत झाली आहे ” अशा प्रकारचे एका राजाचें वर्णन केलेलें एका दानपत्रांत आढळतें. यावरून हि मनु, याज्ञवल्क्य इत्यादि स्मृतींत राजधर्म प्रकरणीं यज्ञादि कर्मे करण्याचा जो धर्म सांगितला आहे तो त्या काळचे राजे पाळित असत हें सिद्ध होतें. अशा प्रकारचे यज्ञ करणाऱ्या ब्राह्मणास दान देणें हा राजाचा धर्म असल्याचें व त्या धर्मास अनुसरून त्या काळचे राजे अशा प्रकारचीं दानें देत असल्याचें एका ताम्रशासनांत अग्निष्टोमादि यज्ञ करणाऱ्या अथर्ववेदी ब्राह्मणास एक गांव दान दिल्याचा उल्लेख आहे, त्यावरून दिसून येतें. राजानें दान कोणास व कोणत्या कारणाकरितां द्यावें याविषयीं याज्ञवल्क्यस्मृतींतील नियम पाहिले ह्मणजे दानासंबंधीं सर्व व्यवहार त्याकाळीं स्मृतींत सांगितलेल्या नियमांस अनुसरून होत असत हें सिद्ध होतें. स्मृतिग्रंथांत सांगितलेल्या पंचमहापातकांचा उल्लेख एका दान पत्रांत आहे. याशिवाय कृच्छ्र, अतिकृच्छ्र चांद्रायण इत्यादि प्रायश्चित्त प्रकरणीं जीं प्रायश्चित्ते सांगितलीं आहेत, तीं आचरणारे ब्राह्मण त्या काळीं होते व अशा ब्राह्मणांना दान देणें हा श्रेष्ठ धर्म आहे, असें त्या काळचे राजे समजत असत हें कांहीं दानपत्रांतील उल्लेखावरून सिद्ध होतें. दानविषयक व्यवहारासंबंधीं स्मृतींत सांगितलेले धर्म पाळण्यांत येत असत ही गोष्ट सिद्ध झाल्यावर त्या काळीं इतर बाबतींत हि स्मृतींत सांगितलेले धर्म पाळिले जात असले पाहिजे असें अनुमान करणें ओघानेंच प्राप्त होतें.

हाच मुद्दा सिद्ध करणारें दुसरें एक महत्वाचें तत्कालीन प्रमाण आह्मी येथें नमूद करितों. सिंधप्रांतावर मुसलमानांच्या स्वाऱ्या शके ८०० च्या सुमारास होऊं लागला. त्या नंतर १० व्या शतकाच्या सुमारास गजनीच्या महमदानें हिंदुस्थानावर स्वाऱ्या करण्यास सुरवात केली. त्या काळीं, अरबस्थान पार्शिया वगैरे प्रांतांतील मुसलमान विद्वानांचें दळणवळण हिंदुस्थानाशीं सुरू होऊन त्या प्रांतांतील कित्येक विद्वान प्रवासी हिंदुस्थानांत जाऊं येऊं लागले. अशा प्रवाशांपैकीं अलबेरुनी या नांवाचा एक प्रसिद्ध विद्वान ख्रिस्ती शक १०१७

ते १०३० च्या दरम्यान हिंदुस्थानांत आला होता. हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या प्रदेशांत प्रवास करून त्याने काहीं दिवस या देशांत वास केला. या त्याच्या वास्तव्यांत हिंदी मानवी समाजाच्या निरीक्षणावरून त्या समाजाच्या नानाविध विषयांसंबंधी ज्या गोष्टी त्याच्या निदर्शनास आल्या, त्या त्याने अरबी भाषेत ग्रंथरूपाने लिहून ठेविल्या आहेत. अलबेरूनीस संस्कृत भाषा चांगली अवगत होती; व हिंदी ज्योतिषशास्त्राचा त्याने विशेष अभ्यास केला होता. अलबेरूनीने केलेल्या अरबी भाषेतील इंडिया या नांवाच्या ग्रंथाचे इंग्रजी भाषांतर झाले असून त्या ग्रंथाच्या ६०-६१-६२-६४ इत्यादि भागांत फिर्यादी, दिव्य, शिक्षा, प्रायश्चित्त, दायविभाग, उपवास, व्रते या व दुसऱ्या अनेक विषयांसंबंधी अलबेरूनीच्या अवलोकनांत अलेली माहिती त्याने नमूद करून ठेविली आहे. अलबेरूनीने दिलेल्या या माहितीवरून त्याच्या काळीं हिंदू समाजांतलें लोक मनु, याज्ञवल्क्य इत्यादि स्मृतींत सांगितलेल्या धर्मास अनुसरून आपले आचरण करीत असत, ही गोष्ट सिद्ध होते, येथपावेतो केलेल्या विवेचनावरून मुसलमानी राजकीय सत्ता महाराष्ट्रांत स्थापन होण्यापूर्वी महाराष्ट्रांतील मानवी समाजाचे नियंत्रण मनु, याज्ञवल्क्य इत्यादि स्मृतींत सांगितलेल्या धर्मास अनुसरून होत असे ही गोष्ट निर्विवादपणे सिद्ध होत.

शातवाहनादि राजघराण्यांच्या काळांतील व्यवहारनिर्णय पद्धति.

आतां याच काळांत महाराष्ट्रांत व्यवहारनिर्णय पद्धति कोणत्या स्वरूपाची अस्तित्वांत होती, याच्या चर्चेकडे आक्षेप वळतो. या मुद्यासंबंधी पुरावा झगण्यासारखा उपलब्ध नाही. मनु, याज्ञवल्क्य इत्यादि स्मृतींत सांगितलेल्या धर्मास अनुसरून महाराष्ट्रांतील मानवी समाजाचे नियंत्रण होत असे, ही गोष्ट सिद्ध झाल्यावर त्याच ग्रंथात सांगितलेल्या पद्धतीस अनुसरून व्यवहारनिर्णय करण्यांत येत असला पाहिजे असे अनुमान करण्यास प्रत्यवाय नाही परंतु या काळांत प्रत्यक्ष व्यवहारनिर्णयपद्धति कशा प्रकारची होती हें दर्शविणारे त्या काळच्या न्यायाधिशाने केलेले निवाडे अगर दुसरे लेख, ज्याच्या आधारें या मुद्याविषयी निश्चित अनुमान काढता येईल अशा स्वरूपाचे उपलब्ध नाहीत. ख्रिस्तपूर्व पहिल्या शतकाच्या सुमारास रचण्यांत आलेले मृच्छकटिक नाटक सर्व प्रसिद्ध आहे. या नाटकाच्या ९ व्या अंकास व्यवहार अंक ही संज्ञा नाटककर्त्याने दिली आहे. वसंतसेनेस ठार मारून तिचे दागिने चोरल्याचा आरोप चारुदत्तावर राजशालक शंकर याने केला होता. या व्यवहाराचा निर्णय न्यायाधिशाने ज्या पद्धतीने केला, त्याचे वर्णन या अंकांत नाटकी

कर्त्यानें केलें आहे. मनुस्मृतींत ज्या स्वरूपांत व्यवहारनिर्णयपद्धति वर्णिलेली आढळते, त्या पद्धतीस अनुसरून न्यायाधिशानें चारुदत्तावरील आरोपाचा निर्णय केल्याचें दिसून येतें. चारुदत्तावरील आरोप सिद्ध झाल्यानें ठरल्यावर न्यायाधिशानें खालील उद्गार काढिले.

अयं हि पातकी विभ्रन बध्यो मनु ब्रवीत् ।

राष्ट्रादस्मातु निर्वास्या विभवैरक्षतःसह ॥

अर्थः—हा पापी (गुन्हेगार) ब्राह्मण आहे. त्याचा बध करणें अयोग्य आहे असें मनूनें सांगितलें आहे. त्याला त्याच्या संपूर्ण मालमत्तेसह ह्या राष्ट्रांतून घालवून द्यावें

न्यायनिरूपण नांवाच्या मनुस्मृतीच्या ८ व्या अध्यायांत खालील वचन आहे.

न ज तु ब्रह्मणं हन्यात् सर्वं पापेष्वपि स्थितम् ।

राष्ट्रादेनं बाहः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ॥ ३८० ॥

अर्थः—सर्व पापें करणाऱ्या ब्राह्मणास कधीं हि मारूं नये. तर त्यास त्याच्या सर्व धनासह शरिरास पीडा न करितां राष्ट्रांतून घालवून द्यावें

मनुचें हें वचन व न्यायधिशाने वरील उद्गार लक्षांत घेतले असतां मनुस्मृतींत ग्रथित केलेल्या घर्मास अनुसरून त्या काळचे राजे व त्याच्या प्रजा वागत असत ही गोष्ट सिद्ध होते.

याज्ञवल्क्यस्मृतींत व्यवहाराचा निर्णय करणाऱ्या संस्थांचें वर्णन पुढील प्रकारचें आढळून येतें. विशिष्ट प्रकारचे गुण ज्यांच्या ठिकणीं आहेत अशा सभासदांच्या साहाय्यानें राजानें व्यवहार पाहावा, असें प्रथम सांगितलें आहे. राजकार्यांत व्यग्र असल्यामुळें ज्या राजास स्वतः व्यवहारनिर्णय करतां येत नसेल, त्यानें प्रजेत उत्तम होणाऱ्या व्यवहारांचा निर्णय करण्याकरितां विशिष्ट प्रकारचे गुण ज्यांच्या ठायीं आहेत, अशा ब्राह्मणास, क्षत्रियास अगर वैश्यास प्राड्विवाक नेमावा. प्राड्विवाक ह्मणजे हल्लीं ज्यास न्यायाधिश ह्मणतात तो व त्याची नेमणूक वर सांगितल्याप्रमाणें राजानें करावयाची असते. राजा व राजानें अधिकृत केलेला प्राड्विवाक या खेरीज व्यवहारनिर्णय करण्याचा अधिकार आणखी कोणत्या संस्थांकडे होता, या संबंधाचा उल्लेख अप्रत्यक्ष रीतीनें याज्ञवल्क्यस्मृतींत व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या निरनिराळ्या संस्थांच्या अधिकाराचें बळबल दर्शण्यासाठीं ग्रथित केलेल्या खालील श्लोकांत आले आहेः—

नृपेणाधिकृता पूनाः श्रेणयोऽथ कुलानि च ।

पूर्वं पूर्वं गुरुज्ञं व्यवहारविधौ नृणाम् ॥ ३० ॥

असाधारण मातृका प्रकरण २

अर्थः—राजानें व्यवहारनिर्णय करण्याकरितां अधिकृत केलेला अधिकारी, पूग, श्रेणी आणि कुल या चार प्रकारच्या व्यवहार पाहणारामध्ये पूर्व पूर्व व्यवहारदर्शी व्यवहारकर्त्यांच्या व्यवहाराचा निर्णय करण्यांत बलवान् समजाव्या.

याज्ञवल्क्य स्मृतींतील या श्लोकावरून राजानें नेमलेल्या व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या अधिकाऱ्याखेरीज पूग, श्रेणी आणि कुल अशा प्रकारच्या तीन व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्था त्याकाळीं अस्तित्वांत होत्या असें दिसतें. आतां पूग, श्रेणी, कुल ह्यांजें काय याचें स्पष्टीकरण विज्ञानेश्वरांनीं मिताक्षरा टीकेंत केलेलें आहीं पुढें देतोः—

पूगः—पूगः समूहाः भिन्न जातीनाम् भिन्नवृत्तीनाम् एकस्थान-निवासीनाम् यथा ग्रामनगरादयाः । ह्यांजें भिन्न जातीच्या, भिन्न वृत्ती करणाऱ्या पण एकाच स्थानीं निवास करणाऱ्या लोकांचा समूह उदाहरणार्थ ग्राम. नगर इत्यादि.

श्रेणीः—नानाजातीनामेकजातीनामध्येक जातीयकर्मापजीविनी संघाताः यथा । हेडाबुकादीनां ताबूलिक कुर्विद चर्मकारादीनां च । ह्यांजें नाना जातींच्या किंवा एकाच जातीच्या एकाच कर्मावर निर्वाह करणाऱ्या लोकांचा संघ. जसे; तांबोळी, तेली, चांभार इत्यादि.

कुलः—कुलानी ज्ञातिसंवंधी बंधूनां समूहाः ॥ ह्यांजें ज्ञाति बांधवांचा समूह. विज्ञानेश्वरांच्या वरील संज्ञांच्या स्पष्टीकरणावरून शहरांतील अगर ग्रामांतील रहिवासी, निरनिराळें धंदे करणारे लोक, ज्ञातिबांधवांच्या सभा त्यांकाळीं अस्तित्वांत असून व्यवहारनिर्णयाचें काम त्या सभा करीत असत असें दिसतें.

वृद्धस्पति स्मृतींत व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्थांची आढळणारी खालील माहिती अधिक विस्तृत आहे.

न्याय करणाऱ्या सभा चार प्रकारच्या असतात. एक स्थायी, दुसरी चल तिसरी राजमुद्रांकित व जीवर न्यायाधिकाऱ्यांची देखरेख आहे अशी व चौथी जी मध्ये राजा स्वतः हजर राहातो ती.

शेतकरी, सुतार, लोहार इत्यादि कारागीर, चित्रकार कर्जाऊ दैसे देणारे सामाहक भांडवलावर व्यापार करणारे, विशिष्ट धर्मपंथाची चिन्हें धारण करणारे आणि चोर या सर्वांनीं त्यांच्यामध्ये उत्पन्न होणाऱ्या व्यवहाराचा निर्णय त्यांच्या धंद्याच्या नियमांस अनुसरून करावा.

साधु, जादुगोणे करणारे लोक यांच्यांत उत्तम होणाऱ्या व्यवहाराचा निर्णय फक्त तीन वेद जाणणाऱ्या लोकांकडून करावा. त्यांच्या कोपास बळी पडण्याचा संभव असल्याकारणाने राजाने स्वतः त्यांच्या व्यवहाराचा निर्णय करू नये.

नातेवाईक, धंदेवाईक, ग्रामस्थांचा संघ आणि राजाने नेमलेला अधिकारी यांनी साहसासारख्या भयंकर गुन्हाखेरीज बाकीच्या व्यवहाराचा निर्णय करावा.

नातेवाईक, धंदेवाईक, ग्रामस्थांचा संघ व मुख्य न्यायाधिश हे एकहून एक श्रेष्ठ आहेत. झालेल्या व्यवहाराचा निर्णय उभयता वाघ्यापैकी कोणाएकाने मान्य नसल्यास त्याने व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्थेहून श्रेष्ठ असल्यास संस्थेकडे व्यवहाराची फेर चौकशी करवावढल मागणी करावी.

जेव्हा एकाद्या व्यवहाराचा निर्णय नातेवाईकांनी योग्य केला नसेल तेव्हा त्याच व्यवहाराचा निर्णय धंदेवाईकांच्या संघाने करावा. धंदेवाईकांच्या संघाने व्यवहाराचा केलेला निर्णय योग्य प्रकारे केला नसल्यास याच व्यवहाराचा निर्णय ग्रामस्थांच्या संघाने फिरून करावा. ग्रामस्थांच्या संघाने केलेल्याही व्यवहाराचा निर्णय योग्य तऱ्हेने न केल्यास राजाने नेमलेल्या न्यायाधिगाने त्या व्यवहाराचा फिरून निर्णय करावा.

गोत, धंदेवाईक आणि ग्रामस्थ यांच्या संघाहून न्यायाधिशाने अधिकार श्रेष्ठ आहे. मुख्य न्यायाधिश त्याच्याहून श्रेष्ठ व या सर्वाहून राजा श्रेष्ठ आहे.

व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्था किती प्रकारच्या अस्तित्वांत होत्या व अधिकार दृष्ट्या त्या परस्परांचे श्रेष्ठत्व अगर गौणत्व कोणत्या प्रकारचे होते, हे याज्ञवल्क्य स्मृतींतील वरील श्लोक व त्या श्लोकांवर विज्ञानेश्वरांनी केलेली टीका व बृहस्पतिस्मृतींतील वरील वचने यावरून स्पष्ट होत आहे. व्यवहारनिर्णयाच्या या स्थूळ बर्बशिवाय ज्या दुसऱ्या अनेक बाबी आहेत, त्यापैकी मनु, याज्ञवल्क्य इत्यादि स्मृतींत निरनिराळ्या प्रकारचीं जीं दिव्ये सांगितली आहेत, तीं दिव्ये मानुषा प्रमाणाच्या अभावीं करण्याचा प्रघात त्या काळीं अस्तित्वांत होता, असें अल्बेरूनीने केलेल्या दिव्यच्या वर्णनावरून सिद्ध होत. याज्ञवल्क्य स्मृतींत तुला, अग्नि, जल, विष व कोश हीं पांच दिव्ये सांगितली आहेत. अल्बेरूनीच्या ग्रंथांत दिव्याची जीं वर्णने आढळतात तीं स्मृतींत आढळणाऱ्या दिव्या सारखीच आहेत.

मुसलमानी राजकीय सत्तेचा काळ.

महाराष्ट्रांतील देवगिरी येथील यादव राजघराण्याचे उच्चाटन करून

मुसलमानांनीं आपलें राजकीय वर्चस्व शलिवाहनाच्या तेराव्या शतकाच्या सुमारास महाराष्ट्रांत स्थापित केलें. मुसलमानांचें हें राजकीय वर्चस्व सोळाव्या शतकांत शिवाजी महाराजांनीं स्वराज्याची स्थापना करीपावेतो टिकलें. या तिनशें वर्षांच्या काळांत प्रथम बहामनी राजघराण्याची सत्ता महाराष्ट्रांत नांदत होती. बहामनी राजसत्तेचा न्हास झाल्यावर अदिलशाही, निजामशाही, कुतुबशाही, बरीदशाही व इमादशाही इत्यादि पांच निरनिराळ्या मुसलमान राजघराण्यांची सत्ता महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या भागावर चालूं लागली. मुसलमानी राजसत्तेखालीं महाराष्ट्रीय समाज नांदत असतां या समाजाचें नियंत्रण कोणत्या धर्मांनें होत असे, त्याच प्रमाणें व्यवहारनिर्णयपद्धति कोणत्या स्वरूपाची अस्तित्वात होती यांचें आतां आह्मी दिग्दर्शन करितों.

मुसलमानी धर्म व श्रुतिस्मृतिप्रणीत धर्म या उभयतांमध्ये अत्यंत विरोध असल्या कारणानें व मुसलमानी धर्माचा प्रसार हें मुसलमानी राज्यकर्त्यांचें मुख्य धोरण असल्याकारणानें हिंदुलोकांवर धार्मिक बाबतींत मुसलमान राज्यकर्त्यांकडून अत्यंत जुलूम झाला, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. परंतु मुसलमान राज्यकर्त्यांनीं ज्या श्रुतिस्मृतिप्रणीतधर्मांनें महाराष्ट्रीय समाजाचें नियंत्रण केलें जात असे, त्या धर्माचें उच्चाटन करून नवीन असे धर्म महाराष्ट्रांतील प्रजेवर लादण्याचा प्रयत्न त्यांनीं केला नाहीं. त्याच प्रमाणें व्यवहारनिर्णयपद्धतींतहि मुसलमान राज्यकर्त्यांनीं झणण्यासारखी ठवळाठवळ केली नाहीं. हिंदुधर्मानुयायी पुरातन राजे स्मृतिधर्मास अनुसरून व्यवहारनिर्णय करण्याकरितां वेद व स्मृति यांत निष्णात असलेल्या विद्वान न्यायाधिकाऱ्यांची नेमणूक करीत असत, त्याच्या ऐवजीं मुसलमान राज्यकर्त्यांनीं काजी या नांवाचे न्यायाधीश नेमण्यास सुरवात केली. मुसलमानी राजसत्ता महाराष्ट्रांत स्थापन झाल्यानंतर उत्तर हिंदुस्थानांतून कित्येक मुसलमान धर्मानुयायी लोक मुसलमान राजघराण्याबरोबर महाराष्ट्रांत येऊन कायमचे राहूं लागले. महाराष्ट्रांतील कित्येक हिंदु लोकांनीं मुसलमानी धर्माचा स्वीकार करून ते मुसलमानी धर्माचे अनुयायी बनले. अशा रीतीनें बनलेल्या मुसलमान प्रजेचे व्यवहार कुराणांत प्रक्षिप्त केलेल्या धर्मास अनुसरून चालत. मुसलमानी प्रजेत उत्पन्न होणाऱ्या वादाचा निर्णय करणें हें काजीचें मुख्य काम असे. महाराष्ट्रीय प्रजेपैकीं कोणत्याहि दोन इसमांत कोणताहि व्यवहार उत्पन्न झाल्यास त्या व्यवहाराचा निर्णय काजी-खेरीज दुसऱ्या कोणासहि करण्याचा अधिकार नव्हता, अशा प्रकारचा निर्बंध त्या काळचे जे कागदपत्र उपलब्ध झाले आहेत, त्यावरून अस्तित्वांत असल्याचें दिसत नाहीं.

मुसलमानी सत्ता स्थापित होण्या पूर्वी राजानें नेमलेला व्यवहारनिर्णय करणारा अधिकारी अथवा प्राडविवाक, पूग, श्रेणी आणि कुल या ज्या व्यवहार-निर्णय करणाऱ्या संस्था त्यापैकी प्राडविवाकच्या जागी मुसलमानी राजांनी काजीची स्थापना केली. या शिवाय पूर्वापार चालत आलेल्या पद्धतीत त्यांनी काही फेर पार केला नाही. कुराणांत व्यवहारनिर्णय करण्याचा सर्व श्रेष्ठ अधिकार राजाचा समजला जातो, व तो अधिकार मुसलमान बादशहा चालवीत असत, असे त्या काळच्या लेखावरून दिसून येते. आतां मुसलमानी सत्ता स्थापित होण्यापूर्वीच्या पूग, श्रेणी आणि कुल या ज्या व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्था त्या मुसलमानी राजकीय सत्ता अस्तित्वांत आल्यानंतर हि पूर्वी प्रमाणेंच व्यवहारनिर्णयाचें कार्य करीत राहिल्या किंवा कसें हा महत्वाचा प्रश्न उपस्थित होतो. पूग, श्रेणी आणि कुल या संस्थांचे मुसलमानी राजसत्ता स्थापन होण्यापूर्वीच गोत, देशक इत्यादि नावाने संबोधिल्या जाणाऱ्या संस्थांत रूपांतर झाले होते. या संस्था मुसलमानी राजवटीत व्यवहारनिर्णयाचें कार्य करीत असत, असें ह्या संस्थांनी केलेले निवाडे, जे हल्ली उपलब्ध झाले आहेत, त्यावरून सिद्ध होते. गोत, देशक या खेरीज मोठ मोठ्या व्यापारी पेठांतून व्यापार विषयक व्यवहाराचा निर्णय श्रेणी या नांवाच्या व्यापारी लोकांच्या सभा करीत असत. मुसलमान राज्यकर्त्यांनी पूर्वापार चालत आलेल्या या संस्थांच्या अधिकारांत हात न घालण्याचें कारण हाटलें ह्मणजे धर्म वाङ्मय ज्या संस्कृत भाषेत प्रथित केले गेले आहे त्या भाषेचें ज्ञान करून घेण्याची दुर्भटता हें होय या कारणामुळे महाराष्ट्रांत पूर्वापार चालत आलेल्या पूग, श्रेणी, कुल अथवा गोत व देशक इत्यादि व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्थांचे जीवित कायम राहिलें. या काळच्या प्रसिद्ध झालेल्या या संस्थांच्या निवाड्या वरून गोत व देशक या सभांत काजीचा समावेश करण्यांत येत असे, ही गोष्ट दिसून येते. काजीच्या नांवपुढें 'हकीमशरा' असें विशेषण आढळते. 'मुसलमानी धर्मशास्त्रांत प्रवीण' असा या विशेषणाचा अर्थ आहे. न्याय करण्याकरितां मुसलमानी राजकर्त्यांनी नेमलेल्या अधिकाऱ्याचा दाब व देखरेख या संस्थांच्या काम करण्याच्या पद्धतीवर राहावी, या दृष्टीनें या संस्थांत काजीचा समावेश करून घेण्याचा प्रघात अस्तित्वांत आला असावा असें दिसते.

पुरातन ऐतिहासिक कागदपत्रांचें संशोधन महाराष्ट्रांत सुरू झाल्यापासून व्यवहारनिर्णय विषयक जे कागदपत्रे उपलब्ध होऊन प्रसिद्ध झाले आहेत, त्यापैकी सर्वांत पुरातन असा दुर्गादेवीच्या दुष्काळानंतरचा एक निवाडा छापून प्रसिद्ध झाला आहे. (महाराष्ट्र सरस्वती मंदिरांत प्रसिद्ध झालेला राजवाड्यांचा 'दुर्गादेवीचा दुष्काळ' हा लेख पाहा.)

या निवाड्या विषयीं थेंडे फार विवेचन येथें करणें जरूर आहे. हा निवाडा इ. स. १४७५ साला मधील आहे. बहामनी राजवण्यापैकीं हुमायुन बादशहा गादीवर असतां दुर्गादेवीचा दुष्काळ महाराष्ट्रांत पडला होता दुष्काळ संपून सुवत्ता आल्यावर दुष्काळामुळे देशोधडीस गेलेले लोक आपापल्या गांवावर परत येऊं लागले. अशा लोकांपैकीं भवानजी बीन लखमोजी तापकीर हा खटाव परगण्यांतील दहज व करोली गांवचा एक पाटील होता. तो आपल्या गांवावर आल्यावर त्याची पाटिलकी रामणा बिन तिमणा यानें बळकावल्याचें त्यास आढळलें. त्यावरून त्यानें आपली पाटीलकी परत मिळविण्याबद्दल व्यवहार सुरू केला. वरील लेख हा या व्यवहाराचा निवाडा आहे. आतां या निवाड्यावरून त्या काळच्या व्यवहारनिर्णयासंबंधीं कोणत्या स्वरूपाचीं अनुमानें निघतात, याचें प्रस्तुत स्थळीं आम्ही थेंडेबहुत विवेचन करितों.

अग्रवादी भवानजी तापकीर यास त्याची पाटीलकी रामणा बिन तिमणा यानें बळकावल्याचें निर्दशनास येतां च त्यानें मुसलमान अधिकाऱ्यापाशीं फिर्याद केली. त्या अधिकाऱ्यानें स्वतः या व्यवहाराचा निर्णय न करितां देशमुख, देशकुळकर्णी, परगण्याचे मोकादम यांची एक सभा करून त्या सभेनें या व्यवहाराचा निकाल केला, असें महजरांत नमूद केलें आहे. यावरून असल्या व्यवहाराचा निर्णय देशमुख, देशकुळकर्णी व मोकादम यांच्या सभेनें करावयाचा असा प्रघात त्याकाळीं अस्तित्वांत असल्याचें दिसतें. ज्या अधिकाऱ्याकडे भवानजीनें फिर्याद केली, त्यानेंच या व्यवहाराचा निर्णय करावा असा निर्बंध त्याकाळीं अस्तित्वांत असता तर या व्यवहाराचा निर्णय देशमुख, देशकुळकर्णी व मोकादम यांच्या सभेनें केल्याचें आपल्या निर्दशनास अलें नसतें. महाराष्ट्रांत व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या ज्या पूर्वापार संस्था अस्तित्वांत होत्या, त्याचा मुसलमान राजकर्त्यांनीं नायनाट न करितां पूर्वाप्रमाणेंच व्यवहारनिर्णयाचे अधिकार या संस्थेकडे कायम ठेविले, हा जो सिद्धांत आम्ही मागे नमूद केला आहे, तो खरा असल्याचें या निवाड्यावरून सिद्ध होत आहे. देशमुख, देशकुळकर्णी, मोकादम यांच्या सभा व्यवहारनिर्णयाचें काम कोणत्या पद्धतीनें करीत असत याचें दिग्दर्शन या महजरांत नमूद करण्यांत आलें आहे, ते लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. व्यवहाराची चौकशी करण्यापूर्वीं इनसफिची पुरशिस इरदो जणास सभेनें केली; त्याचप्रमाणें उभयतां बांधापासून जामीन तकरीरा व मुचलके घेतले. या प्रमाणें पुरशिस, तकरीरा, जामीन, मुचलके घेतल्यावर सभेनें व्यवहाराचा निर्णय केला. या दोन मुद्यांखेरीज महजरांतील लक्षांत ठेवावयाची गोष्ट झणजे आपलें झणणें खरें आहे असें सिद्ध करून देण्या-

करितां उभयतां वाद्यांपैकीं कोणास हि दिव्य करून आपला पक्ष खरा ठरविण्याची देण्यात आलेली सवलत ही हेय. मराठी भाषेत कायद्याच्या झणणी अगर वाकप्रचार किती आहेत, ह्याविषयी निश्चित विधान करतां येण शक्य नाही. कारण धर्म विषयक लेखांचा संग्रह महाराष्ट्रांत अफाट असून अद्याप पविर्तां त्याचें संशोधन व प्रकाशन विस्तृत प्रमाणावर झालेलें नाही. प्रस्तुत काळीं या निवाड्यांत असणारा एक वाकप्रचार हा एकमेवाद्विती इमू या अपूर्व कोटांपैकीं असून वाकप्रचाराचे श्रेष्ठत्व ठरण्यास जे गुण लागतात, ते सर्व या वाकप्रचाराच्या ठायीं असल्याचे दिसतात. कोणत्याहि वादग्रस्त व्यवहाराचा निर्णय ज्या प्रमाणांच्या आधारावर करावयाचा, तीं प्रमाणें श्रुतिस्मृतिशास्त्रानुसार दोन प्रकारचीं मानलीं आहेत. एक मानुषी प्रमाण व दुसरें दैवी प्रमाण. मानुषी प्रमाण झणजे वादग्रस्त मुद्यासंबंधीं लेख, भोगवटा व साक्षीं हें होय. कोणत्या हि व्यवहाराचा निर्णय या तीन प्रकारच्या प्रमाणांच्या आश्रयानें करावा, असें स्मृत्यादि ग्रंथांत सांगितलें आहे. मानुषी प्रमाणाच्या अभवीं व्यवहारनिर्णयार्थ दैवी प्रमाणाचा आश्रय करावा, असें त्याच श्लोकांत सांगितलें आहे.

प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।

एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥ श्लोक २२

[याज्ञवल्क्यस्मृति अ. मा. २].

अर्थः—लेख, भोगवटा व साक्षी ही प्रमाणें आहेत. याच्या अभावी दैवी प्रमाणाचा आश्रय करण्यांत यावा. याज्ञवल्क्य स्मृतीच्या या श्लोकांत जें तत्त्व प्रथित केलें आहे, तेंच तत्त्व “ दिवस असतां दिवा नाही व गोही असता रवा नाही ” या वरील निवाड्यांतील मराठी झणणींत अगर वाकप्रचारांत प्रथित केलें आहे. त्याकाळीं सामान्य प्रतीच्या लोकांस हि धर्माचीं तत्त्वे वाकप्रचाराच्या रूपानें विदित असत व त्या तत्त्वांचा योग्य समयी उपयोग करण्यांत येत असे, असें वरील निवाड्यावरून सिद्ध होतें. कोणत्याही व्यवहाराचा निर्णय सभेनें केला झणजे त्या व्यवहाराचा लेख करीत असत, हें वरील निवाड्यावरून दिसतें. अशा प्रकारच्या निवाड्यास महजर ही संज्ञा होती. महजर झणजे निवाडा. निवाडापत्र ही संज्ञा हि अशा प्रकारच्या लेखास त्या काळीं देत असल्याचें, उपलब्ध झालेल्या कागदपत्रावरून दिसून येतें. वरील महजरांत दिव्याचा जो प्रकार वर्णिला आहे, त्या विषयीं विस्तृत विवेचन आह्मी पुढें करणार आहों. अल्बेरूनीनें दिव्याचे जे प्रकार वर्णिले आहेत त्या प्रकारासारखा एक प्रकार महजरांत वर्णिला आहे, हें निवाडा वाचल्यानें सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे.

वरील महजर ज्या सालचा आहे, त्यानंतरचा शके १५३२ झणजे

इ. स. १६१० सालांतील दुसरा एक महत्वाचा महजर त्या काळच्या व्यवहार निर्णय पद्धतीवर प्रकाश पाडणारा मराठ्यांच्या इ. सा. खंड १५ पान २२ वर छापला आहे तो जिझासु वाचकांनी वाटल्यास वाचून पाहावा.

मुसलमानी राजकीय सत्तेखाली महाराष्ट्रीय समाज नांदत असता महाराष्ट्रात व्यवहार निर्णयपद्धति केणत्या स्वरूपाची अस्तित्वांत होती याची बरीचशी कल्पना येथपावेतो केलेल्या विवेचनावरून वाचकास झाली असेल.

शिवकाल.

स्वराज्याची स्थापना करण्यांत छत्रपती शिवाजी महाराजांचे मुख्य ध्येय श्रुतिस्मृतिप्रणीतधर्माची उर्फ मारभूधर्माची स्थापना करणे हे असल्याचें सिद्ध झालें आहे. स्वराज्याची स्थापना केल्यावर या ध्येयास पोषक अशा प्रकारच्या योजना राज्यंत्रात शिवाजी महाराजांनी कोणत्या प्रकारच्या अस्तित्वांत आणल्या याचें अर्द्धीं प्रथम दिग्दर्शन करितों.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याच्या नियंत्रणाकरितां अष्टप्रधान संस्था निर्माण केली. मोगल राज्यपद्धतीचे अनुकरण झालून ही संस्था निर्माण न करितां मनु, याज्ञवल्क्य इत्यादि स्मृति व शुकादि नीतिग्रंथ यांत प्रंथित केलेल्या राजधर्मास अनुसरून त्यांनीं ती बनविली ही गोष्ट सिद्ध झाली आहे.* श्रुतिस्मृतिप्रणीत धर्माचे मुख्य भाग तीन. आचार, व्यवहार व प्रायश्चित्त. या तीन भागांपैकी व्यवहारधर्म रक्षणार्थ छत्रपति शिवाजी महाराजांनी न्यायाधीश या नांवाच्या एका स्वतंत्र प्रधानपदाची अष्टप्रधानपद्धतींत योजना केली. महारामराव चिटणीसकृत राजनीतींत न्यायाधीश प्रधानपद धारण करणाऱ्यानें करवकची कामें खाली दर्शविल्याप्रमाणें नमूद केलीं आहेत. :—

“ दंड नीति झणजे न्याय-अन्याय-विचार-युक्त याचें नांव दंडविद्या होय. याचें फळ. न्याय, अन्याय पाहून शासन केलें असतां अधोगतिप्रति न जातां उत्तम गतीनें राजा पावतो. आणखीहि तर्क, शास्त्रे, वेदांत, भिर्मांसा, मनुस्मृति या सर्व अभ्यास असाव्या. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र हे चार वर्ण, यांचे धर्म व ब्रह्मचारी, गृहस्थ, वानप्रस्थ, संन्यासी हे चारी आश्रम, यांचे धर्म सांगितल्या विद्या गीत आहेत, ते जाणोन वर्णाश्रमधर्म ज्याचे त्याजपासून करवून धर्म संरक्षण करावा. संपूर्ण विद्या व आश्रमधर्म यांची प्रवृत्ति करणारा भूपति याणें या विद्यांचा अनादर केल्यास सर्वही धर्माचा लोप होतो. धर्म नाश पावला असतां वर्णभंकर होऊन सर्वही अधःपात पावतात. या करितां वर्णाश्रम धर्म

* टीप:—महाराष्ट्रधर्म पा. २४४

जाणून रक्षण करणारा राजा याणें सांगितलें प्रकारें करून वर्णाश्रमधर्म रक्षण केले असतां इच्छिलें फळ पावतो. ”

(चिटणीसकृत राजनीति पान १८)

× महाराष्ट्रधर्म पान २४४ पाहा.

श्रुतिस्मृतिधर्मान्वयें महाराष्ट्रीय समाजाचें नियंत्रण योग्य प्रकारें व्हावें एतदर्थ अष्टप्रधान संस्थेंत शिवाजी महाराजांनीं न्यायाधीश प्रधानाची नेमणूक केल्याचें बरील उताऱ्यावरून स्पष्ट होत आहे. आतां शिवकालीन धर्म व व्यवहारनिर्णयपद्धति यांच्या दिव्दर्शनाकडे आझी वळतो.

शिवकालीनधर्म

शातवाहन, राष्ट्रकूट, चालुक्य, यादव इत्यादि श्रुतिस्मृतिप्रणीतधर्माजु यायी राजांच्या, त्याच प्रमाणें मुसलमानी राजकर्त्यांच्या कारकीर्दींत महाराष्ट्रीय लोक-समाजाचें नियंत्रण श्रुतिस्मृतिप्रणीत धर्मास अनुसरून होत असे, हें मागें केलेल्या विवेचनावरून सिद्ध झालें आहे. शिवाजी महाराजांच्या काळीं याच धर्मास अनुसरून महाराष्ट्रीय समाजाच्या पूर्वपरंपरेनुसार महाराष्ट्रीय समाजाचें नियंत्रण होऊं लागलें. छत्रपति शिवाजी महाराज हे श्रुतिस्मृतिप्रणीत धर्माचे अनुयायी व अभिमानी असल्या कारणानें मुसलमान राजकर्त्यांच्या राजवटींत धर्माच्या नियंत्रणाच्या बाबतींत आलेलें शौथिल्य नष्ट होऊन त्या ऐवजीं धर्माच्या नियंत्रणाचा सक्तशीरपणा अस्तित्वांत आला. शिवकालचे जे धर्म विषयक लेख प्रसिद्ध झाले आहेत, त्या लेखांतहि विज्ञानेश्वरांच्या मिताक्षरा ग्रंथाची धर्मग्रंथ या नात्यानें महति किती श्रेष्ठ प्रकारची समजली जात होती हें दिसून येतें. शके १५८५ आश्विन शुद्ध २ (इ० स० १६६३) चे ब्राह्मणसभेचें व राजसभेचें एक निवाडापत्र सावजी बीन सूर्याजी मोकादम कसबे तलबीड व नेताजी बीन धारोजी मोकादम यांच्या दरम्यान पाटीलकीच्या वादा संबंधाचे प्रसिद्ध झाले आहे. [Sanads and letters by Wad and parasnis पान ११५] या वादाचा निवाडा ब्राह्मणसभा व राजसभा या उभयतांनीं केला. या लेखांत आढळणाऱ्या खालील उल्लेखावरून विज्ञानेश्वरांच्या याज्ञवल्क्य स्मृतीवरील मिताक्षरा टिकेचें महत्व कशा प्रकारचें त्या काळीं मानलें जात असें हें दिसून येतें.

“ आजिं मजालसीस लोक ज्यास वृत्ति आहेत व वृत्तीचे व्यवहार जी ही निवडले आहेत, देखिलें ऐकिलें ऐसे लोक मजालसी सभेस बैसविले होते. त्यास स्वतंत्र वादें एक एकास पुशिले. ज्या ज्याची बुद्धि जैसी चालली, तैसी

अवधीयांनीं सांगितली. ते राजश्री नेताजी राजे पालकर येहीं मनींच ठेऊन मग महाबलेश्वरास मनुष्य पाठवून विज्ञानेश्वर आणविला, आणि पंडित विद्वंस यांच्या मुखांतरे विज्ञानेश्वरामध्ये वृत्तीच्या विशेष विवंचना ज्या होत्या त्या संपूर्ण मनास आणून धर्मशास्त्राचा मतितार्थ काढून व सकल गोत व सभानायक मिळोन धर्मता आपले पूर्वज स्मरोन बर हक निवाड केला बिा तपशीलः—

यावरी सभासदी विज्ञानेश्वराचा शास्त्रार्थ पाहिला. तेथें आज्ञेनें धाकटा होऊन वृत्तीस कस्त करून रक्षील तर त्यास ही भाग द्यावा आणि समाजाविशी करावी. या विचारें धर्मता बरहक हरदो वादी यांचा निवाडा केला. ” या उल्लेखावरून वादग्रस्त धर्मप्रश्नांचा निर्णय करण्याच्या बाबतींत विज्ञानेश्वराचा भिताक्षरा ग्रंथ आधारभूत मानण्यांत येत असे हें सिद्ध होतें. दादोजी कोंडदेव हे ज्या मजालशीचे एक सभासद होते अशा सभेनें एका पाटीलकी वतनाच्या मिळकतीबद्दल केलेल्या निवाड्याचें निवाडपत्र प्रसिद्ध झालें आहे. (म. इ. सा. ख. १८ पा. २४) दोघा भावांत वडिलोपार्जित मिळकतीचे वाटेहिस्से पडून जो तो आपल्या हिश्याच्या मिळकतीचा उपभोग घेत असतां एका भावाचा मुलगा मयत झाला. त्यानंतर त्याच्या हिश्याचा उपभाग त्याची आई घेऊं लागली. तिनें तिच्या नवऱ्याच्या वाड्यास आलेली मिळकत लहानपणापासून मुलगा झणून वाढविलेल्या (पालकपुत्रास) एका इसमास दिली. विभक्त झालेल्या भावाच्या मुलानें पालकपुत्रास दिलेल्या मिळकतीबद्दल वाद उपास्थित केला. या स्वरूपाच्या वादाचा ज्या सभेनें निकाल केला, त्या सभेचे दादोजी कोंडदेव हे एक सभासद होते. गोत सभेनें पालकपुत्रास मिळालेल्या मिळकतीबद्दल वाद उपास्थित करण्याचा हक विभक्त झालेल्या भावाच्या मुलास नाही व पालकपुत्र त्या मिळकतीचा मालक आहे असा निवाडा दिला. या निवाड्याचा निकाल, विभक्त झालेल्या भावाची यायको त्याच्या पश्चात् तीस मिळालेल्या हिश्याची पूर्ण मालकीण होते तिला मिळालेला हिस्सा वाटल्यास स्वतः उपयोग घेण्यास अगर तिच्या इच्छेस येईल त्यास देण्याचा तीस पूर्ण अधिकार आहे, या तत्त्वावर सभेनें केला. हें तत्त्व विज्ञानेश्वरांनीं भिताक्षरा ग्रंथांत प्रतिपादिलें आहे, असें नमूद करून गोतसभेच्या निवाड्यांत खालील वचनें आधार झणून नसूद करण्यांत आली आहेत.

पत्नी दुहितरश्चैव पितरो भ्रातरस्तथा ।
तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सन्नहमचारिणः
पिण्डादौ ऽ शहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः

वृद्धमनुः—अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयंती व्रते स्थिता ॥

पत्न्यैव दध्यात्तं पिंडं कृत्स्नं अंशं लभेचेति

बृहस्पतिः—कल्पेषु विद्यमानेषु पितृभ्रातृसनभिषु ।

असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणी ॥

या वचनांचे आधारावर विज्ञानेश्वरांनीं खालील सिद्धांत प्रथित केला आहे.

तस्मादपुत्रस्य स्वर्ग्यातस्य विभक्तास्यासंसृष्टनः

परिणीता स्त्री संयता सकलमेव धनं गृह्णातीति स्थितम्

या निवाड्यावरून हि मिताक्षरा ग्रंथांत ग्रंथित केलेले धर्म शिवकालीन शिरसावंद्य मानण्यांत येत असत व त्या धर्मास अनुसरून सर्व व्यवहारांचे धर्माधर्मत्व ठरविले जात असे हे सिद्ध होतें. मिताक्षरा ग्रंथाखेरीज मनुस्मृति, मयूख, दानकमलाकर हे हि ग्रंथ प्रमाणभूत मानण्यांत येत असत, असे त्या काळच्या कांहीं लेखांवरून दिसून येतें. (Sanads and letters by Parasnis and Wad पान २१७ वरील निवाडापत्र पहा.)

शिवकालीन व्यवहारनिर्णयपद्धती

आतां शिवछत्रपति—काली व्यवहारनिर्णयपद्धति कोणत्या स्वरूपाची होती या संबंधाच्या विवेचनाकडे वळूं. व्यवहारनिर्णयपद्धति संबंधी विवेचनाचा महत्वाचा भाग झणजे व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्था व त्यांचे व्यवहारनिर्णय करण्याचे अधिकार हा होय. व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्थाची व्यवहाराचा निर्णय करण्याची पद्धति—हल्लींच्या भाषेत बोलावयाचें झणजे ज्यास प्रोसीजर (Procedure) झणतात ती कशी होती हा व्यवहारनिर्णयपद्धतीचा, महत्वाच्या दृष्टीनें दुय्यम प्रतीचा भाग होय. या भागातच व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्थेनें व्यवहारनिर्णय केल्यानंतर तो निर्णय अमलांत आणण्याच्या पद्धतीचा समावेश होतो. आतां या बाबींचें आद्वी दिग्दर्शन करितों.

छत्रपति शिवाजी महाराजांच्या काळी व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या एकंदर संस्था किती प्रकारच्या होत्या, त्यांचे अधिकार कोणत्या स्वरूपाचे होते या विषयींचा भरपूर पुरावा उपलब्ध झाला आहे. मौजे सोनारी परगणे पुणें येथील कुळकर्णी वतनाबद्दल वाद उपास्थित झाला. शिवाजी महाराजांकडे त्याबद्दल फिरीद झाली. या व्यवहाराचा निर्णय शिवाजी महाराजांनीं शके १५९० मध्ये केला. सदर व्यवहाराच्या निर्णयाचा निवाडा प्रसिद्ध झाला आहे. त्या निवाड्यांतील खालील उल्लेख महत्वाचा आहे. “ तुझी गोतास राजी असाल तर गोतांत पाठवूं, परस्थळास राजी असाल तर परस्थळास पाठवूं अगर हमशाई

गांवचे मोकादम व मौजे मजकूरचे मोकादम व बारा बळुते यांशीं राजी असाल तर त्याचे गोष्टीवरून मुनसफी करून जे गोष्टी तुझ्यास मानील ते सांगणें. ” शिवकालीं व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्था कोणत्या प्रकारच्या अस्तित्वांत होत्या, याचें दिग्दर्शन परिल उताऱ्यांत झालें आहे. गोत, परगांवचें गोत, हमशाई गांवचे मोकादम, मौजे मजकूरचे मोकादम व बारा बळुते यांची सभा झणजे च देशक सभा यांपैकीं व्यवहाराचा निर्णय कोणाकडून करून घेण्याची मर्जी आहे, अशी पृच्छा फिर्यादसि करण्यांत आल्याचें वरिल उताऱ्यांत नमूद आहे. आतां आझी गोत, परगांवचे गोत, देशक इत्यादि संस्थांच्या स्वरूपाचें व रचनेचें दिग्दर्शन करितों.

गोत सभा

प्रत्येक गांवांतील रहिवाशांत कोणत्या हि स्वरूपाचा वाद उपास्थित झाल्यास त्या वादाचा निर्णय गांवांतील सभेनें करावयाचा प्रघात महाराष्ट्रांत फार पुरातन काळापासून होता. या सभेची रचना कशा प्रकारची असे हें पुढें दर्शविण्यांत येईल. गांवच्या या सभेस गोत सभा असें झणतात. थळ [स्थळ] सभा असें दुसरे नांव या सभेस असे. मायस्थळ असें तिसरें नांव या सभेस असे. या सभेनें केलेल्या निवाज्यास गोतनिवाडा अगर थळपत्र असें झणतात. एकाद्या गांवीं उत्पन्न झालेल्या वादावर त्या गांवच्या गोतसभेनें (मायसभेनें) निकाल न करितां दुसऱ्या गांवच्या सभेनें करावा, असें.....वाद्यापैकीं कोणी मागणें केल्यास त्या वादाचा निर्णय करण्याकरितां दुसऱ्या गांवच्या गोतसभेकडे झणजे परस्थळाकडे अगर दूरस्थळाकडे तो वाद पाठविण्यांत येत असे. गांवची गोतसभा, एका वाद्याचा पक्षपात करून वादाचा निकाल न्यायानें करणार नाही, अशी भीति एकाद्या वाद्यास वाटत असल्यास तो वाद निर्णयासाठीं परस्थळाकडे पाठवावा अशी मागणी त्यास करता येत असे, व गोतसभा त्याच्या मागणीप्रमाणें त्या वादाचा निर्णय करण्याचें काम परस्थळाकडे सोपवीत असे. प्रस्तुत काळीं “ गावपंचायत ” हा शब्द ज्या संस्थेचा दर्शक झणून वापरला जातो, त्या संस्थेचें शिवकालीन नांव “ गोत ” हें होय. आतां या गोताची रचना कशा प्रकारची होती व गोताचे अधिकार कोणत्या स्वरूपाचे होते यांचें दिग्दर्शन करूं. महाराष्ट्रांतील प्रत्येक खेळ्यांत गांवचा पाटील व कुळकरणी अगर ग्राम लेखक हे प्रमुख वतनदार व या शिवाय ग्रामाचे बारा वृत्तिवंत अगर बारा बळुतेदार हे असत. कांहीं गांवास वृत्तिवंत बारापेक्षां कांहीं कमी असत. पाटील, कुळकरणी हे प्रमुख वतनदार, बळुतेदार, शेते, महाजन झणजे उर्दमा अगर

व्यापारी व गांवांतील जमिनीचे मालक ह्या सर्वांची मिळून गोतसभा बनत असे. बारा बलुते या संज्ञेत पुढील वृत्तीवंतांचा समावेश होतो. १ सुतार २ ओहार ३ चांभार ४ महार ५ मांग ६ कुंभार ७ न्हावी ८ घोबी ९ गुरव १० जोशी ११ भाट १२ मुलणा. या प्रकारे बनलेल्या सभेस गोत अगर गोतसभा झणत. गोतसभेत कमीत कमी अगर जास्ततित जास्ती अमुक इतकें सभासद असले पाहिजे असा निर्बंध अस्तित्वांत असल्याचें दिसत नाही. या सभेपुढें कोणताहि व्यवहार अगर वाद निर्णयार्थ आला, झणजे त्या व्यवहाराचा निर्णय गांवच्या गोतसभेनें च करावा अगर त्या वादाचा निर्णय करण्याकरितां तो दुसऱ्या गांवच्या सभेकडे पाठवावा. या विषयीं उभयतां वाद्यांची मर्जी काय आहे, याचा खुलासा गोत सभेचे सभासद प्रथम करून घेत. गांवच्या गोतसभेनें च निर्णय करावा अशी इच्छा उभयतां वाद्यांनीं दर्शविल्यास त्या वादाचा निर्णय उभयतां वाद्यांच्या हकीकती लिहून घेऊन त्या च प्रमाणें पुरावा घेऊन गोतसभा करीत असे हा निर्णय अथवा निवाडा लेखी असे. उभयतां वाद्यांच्या हकीकती, त्या उभयतां-मध्ये उपस्थित झालेल्या वादाचें स्वरूप, उभयतां वाद्यातर्फे गोतसभेपुढें मांडण्यांत आलेल्या लेखी व तोंडी पुराव्याचा सारांश व गोतसभेनें केलेला निर्णय या सर्व बाबी गोतसभेच्या निर्णयांत अगर निवाड्यांत नमूद करण्यांत येत असत. गोतसभेच्या निवाड्यांत सुरवातस गोतसभेस हजर असलेल्या लोकांनीं आपलीं नांवे लिहिण्याचा प्रघात होता. बलुतेदारांपैकीं फार झोड्यांना लिहितां येत असे. त्याच्या निशाण्या त्यांच्या नांवापुढें करण्यांत येत असत. उदाहरणार्थ महाराची निशाणी झणून विळा व दोराचें चित्र काढण्यांत येत असे. चांभाराची निशाणी झणजे राणीचें चित्र, गुरवाची निशाणी धुपाटणें व पाटलाची निशाणी नांगराचें चित्र काढण्याचा पारंपाठ होता. याप्रमाणें तयार करण्यांत आलेल्या निवाड्याच्या लेखास, गोतनिवाडा, गोतनिर्णय, गोत महजर अगर थळपत्र या संज्ञा असत. गोतानें अमुक एका व्यवहाराचा निर्णय करावा आणि अमुक एका व्यवहाराचा निर्णय करूं नये अशा प्रकारचा निर्बंध अस्तित्वांत असल्याचें दिसत नाही. जो कोणता वाद दोन गांवच्यांत उत्पन्न होईल त्या वादाचा निकाल, ते लोक ज्या गांवांत राहात असतील त्या गांवच्या लोकांच्या सभेनें झणजे गोतसभेनें अगर गोतानें करावयाचा हा निर्बंध होता. प्रचलित राजसत्ता धारण करणाऱ्यांनीं नेमलेल्या अधिकाऱ्यानें च त्या व्यवहाराचा निर्णय करावयाचा, दुसऱ्या कोणीं करावयाचा नाही अशा प्रस्तुत काळच्या निर्बंधासारखा निर्बंध त्या काळीं अस्तित्वांत नव्हता.

गोतसभेची रचना व तिचा अधिकार या संबंदाची माहिती प्रसिद्ध झालेल्या लेखांत वरील स्वरूपाची असल्याचें दृष्टोत्पत्तीस येतें. पूर्व परंपरेच्या दृष्टीनें पूर्व कालीन कोणत्या संस्थांचें रूपांतर होऊन या संस्था उदयास आल्या, याचें मागें विवेचन केलें च आहे. स्मृत्यादि ग्रंथांत 'कुलसभा' ही संज्ञा ज्या संस्थेस होती त्या च संस्थेचें रूपांतर गोतसभेंत होऊन कुलसभेकडील व्यवहार निर्णयाचे अधिकार गोतसभेकडे आले असावे असा तर्क होतो. कुल झणजे ज्ञाति बांधव. प्रस्तुत स्वरूपाची ग्रामसंस्था आपल्या दृष्टोत्पत्तीस येते तशा स्वरूपाची ग्रामसभा अस्तित्वांत येण्यापूर्वी एक एक कुलाची एक सभा असे. कुलामध्ये दूर दूरचे नातेवाईक व त्यांच्यावर अवलंबून राहाणारे लोक यांचा समावेश होत असे. अशा प्रकारच्या कुलांचा विस्तार मोठा असे, व या कुलांपैकीं कोणत्याहि दोन माणसांत वाद उपस्थित झाला तर त्या वादाचा निर्णय कुलांत अंतर्भूत होणाऱ्या सर्व लोकांनीं झणजे ज्ञातिबांधवांनीं करावयाचा, असा प्रघात फार प्राचीन काळापासून होता. कुळाचें रूपांतर ग्रामसंस्थेंत झालें. ज्ञातिबांधवाच्या अथवा कुलसभेच्या ठिकाणीं व्यवहारनिर्णय करणारी गोतसंस्था अस्तित्वांत आली; व कुलसभेचा व्यवहारनिर्णय करण्याचा अधिकार गोतसभा चालवूं लागली. गोतसभेची व तिनें केलेल्या निवाड्याची कल्पना वाचकांस मराठ्यांच्या इतिहासाची साधनें खंड पंधरा ते एकाविस यामध्ये प्रसिद्ध झालेल्या निवाड्यावरून होण्यासारखी आहे.

गोत सभेपेक्षां श्रेष्ठ दर्जाची व्यवहारनिर्णय करणारी संस्था झटली झणजे देशकसभा ही होय. देशकसभेची रचना व अधिकार यांचें प्रथम दिग्दर्शन करितों. ज्या सभेंत देशाचे वतनदार झणजे देशमुख, देशपांडे हे सभासद असत व या सभेस देशकसभा ही संज्ञा होती. परगण्याच्या ठिकाणीं देशमुख, देशपांडे हे वतनदार असत; व त्या ठिकाणीं देशकसभा भरत असे. देशकसभेंत परगण्याच्या वरील वतनदारांखेरीज परगण्यांतील निरनिराळ्या गांवचे वतनदार पाटील व शेते महाजन हेहि सभासद असत. गोतसभेप्रमाणेंच देशकसभेच्या सभासदांची संख्या ठरलेली नव्हती. जितके लोक येतील तितक्या सर्वांना सभेंत भाग घेतां येत असे. गोतसभा ज्या पद्धतीनें व्यवहारनिर्णय करीत असे त्याच पद्धतीनें देशकसभा व्यवहाराचा निर्णय करीत असे. देशकसभेकडे कोणकोणत्या व्यवहाराचा निर्णय करण्याचा अधिकार असे हा प्रश्न महत्वाचा आहे. गोतसभेनें एकाद्या व्यवहाराचा निर्णय केला, परंतु तो निर्णय बरोबर झाला नाहीं, असें उभयतां वाद्यांपैकीं एकाद्यास वाटल्यास त्याच व्यवहाराचा निर्णय देशकसभेकडून करून घेतां

येत असे. या शिवाय देशकसभेकडून एकाद्या व्यवहाराचा निर्णय करून घ्यावा ह्याणून एकाद्या वादीने आपला व्यवहार देशकसभेकडे आणला तर त्या व्यवहाराचा हि निर्णय देशकसभेस करितां येत असे. देशकसभेने व्यवहाराचा निर्णय केला ह्याणजे ती त्याबद्दल लेख देत असे. त्या लेखावर हजर असलेल्या सभासदांच्या सहा घेण्यांत येत. देशकांनीं केलेल्या निवाड्यास देशक महजर देशक निवाडा असें ह्याणत. मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधन ग्रंथांत देशक निवाडे बरेच प्रसिद्ध झाले आहेत.

देशकसभेचे पूर्वरूप कोणते होते याचे दिग्दर्शन मागे केले आहे. विज्ञानेश्वरांनीं नाना जातीच्या व निरनिराळा धंदा करणाऱ्या लोकांची सभा ह्याणजे “पूग” अशी व्याख्या दिली आहे. ही व्याख्या देशकसभेस लागू पडते. पूग सभेस च देशकसभा ह्याणण्याचा प्रघात पडला असावा असें दिसते.

व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या या दोन संस्थांखेरीज शिवकालीं ब्राह्मणसभा हि अस्तित्वांत होत्या. एकाद्या ब्राह्मणाने स्मृतिविहित आचाराविषय वर्तन केल्यास त्याचा निर्णय ब्राह्मणसभेनें करण्याचा परिपाठ असे. या शिवाय कोणी एकाद्याने आपला व्यवहार ब्राह्मणसभेकडे निर्णयार्थ नेला तर त्या व्यवहाराचा निर्णय हि ब्राह्मणसभेनें करण्याचा प्रघात असे. कऱ्हाड, माहुली, वाई, नाशिक, कोल्हापूर, पैठण इत्यादि महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध क्षेत्रांच्या ठिकाणीं स्मृती शास्त्राचा अभ्यास करणारे ब्राह्मण असत. या ब्राह्मणांच्या सभांकडे कित्येक लोक आपले वाद निवडण्याकरितां नेत असत. पंधराव्या खंडातील ज्या निवाड्याचा मागे उल्लेख केला आहे, त्यावरून ही गोष्ट दिसून येते. कऱ्हाड येथील धर्माधिकारी गिजरे घराण्याचे जे कागदपत्र प्रसिद्ध झाले आहेत (म. रा. इतिहासाचीं साधनें खंड २१) व अद्याप कित्येक प्रसिद्ध व्हावयाचे आहेत त्यांत ब्राह्मण सभेकडे निर्णयाकरितां आलेले निवाडे आढळतात. ब्राह्मण सभेत अमुक इतके सभासद असले पाहिजेत असा निर्बंध नव्हता. अमुक एका विशिष्ट प्रकारच्या व्यवहाराचा निर्णय करण्याचा अधिकार ब्राह्मण सभेस होता, अशा प्रकारचा निर्बंध अस्तित्वांत असल्याचे दिसत नाहीं.

ब्राह्मणसभेखेरीज मोठमोठ्या शहराच्या व्यापारी पेठेंतील व्यापाऱ्यांपैकीं दोघा इसमांत वाद उपास्थित झाल्यास त्या वादाचा निवाडा त्या पेठांतील व्यापाऱ्यांच्या सभा करीत असाव्या, असें त्या काळच्या वर दर्शविलेल्या व्यवहारनिर्णयपद्धतीचे आतां पावेतो जे आढीं वर्णन केले आहे त्यावरून अनुमान करण्यास हरकत नाहीं. याज्ञवल्क्यस्मृतींत श्रेणी सभेचे “ नाना जाती-च्या किंवा एका च जातीच्या एका च कर्मावर निर्वाह करणाऱ्या

लोकांचा संघ. जसें तांबोळी, तेली, चांभार इत्यादि ” असें वर्णन केलें आहे. या वर्णनावरून याज्ञवल्क्यस्मृतिकाळीं धंदे करणाऱ्या लोकांच्या सभा, तो धंदा करणाऱ्या दोन व्यक्तींमध्ये वाद उपस्थित झाल्यास त्या वादाचा निकाल करित असत असें सिद्ध होतें. बृहस्पतिस्मृतिमध्ये व्यवहार-निर्णय करणाऱ्या निरनिराळ्या संस्थांचें जें वर्णन दिलें आहे त्यांत शेतकरी, सुतार, लोहार इत्यादि कारागीर, चित्रकार, कर्जाऊ पैसे देणारे, समाधिक भांडलावर धंदा करणारे, विशिष्ट धर्मपंथाचीं चिन्हे धारण करणारे आणि चोर या सर्वांनीं त्यांच्यामध्ये उत्पन्न होणाऱ्या वादाचा निर्णय त्यांच्या धंद्याच्या नियमास अनुसरून करावा असें झटलें आहे. या बृहस्पति वचनास अनुसरून पूर्वकाळीं श्रेणी सभा व्यवहारनिर्णय करित असत. या च पुर्वापार पद्धतीस अनुसरून शिवकाळीं व्यापाऱ्यांत उत्पन्न होणाऱ्या वादाचा निकाल मोठमोठ्या व्यापारी पेठांतील व्यापारी सभा करित असल्या पाहिजेत असें अनुमान करण्यास हरकत नाहीं.

शिवकाळीं व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या निरनिराळ्या संस्था कोणत्या प्रकारच्या होत्या, त्यांची रचना कशा प्रकारची होती आणि व्यवहारनिर्णयाच्या बाबतींत त्यांचे अधिकार कोणत्या स्वरूपाचे होते याचें दिग्दर्शन केल्यावर त्या सभापुढें येणाऱ्या व्यवहारांचा निर्णय या संस्था कोणत्या पद्धतीनें करित असत याचें स्थूलभूतः दिग्दर्शन करण्याकडे आतां आह्मी वळतो. या सर्व सभांची व्यवहारनिर्णय करण्याची सर्वसाधारण पद्धति एकाच स्वरूपाची होती. प्रसिद्ध झालेल्या व्यवहार विषयक लेखांच्या आधारें या पद्धतीचें वर्णन पुढील प्रमाणें थोडक्यांत करितां येईल. गोत; देशक, ब्राह्मण इत्यादि सभाकडे फिर्याद निर्णयाकरितां आली झणजे अग्रवादी (Pliff) आणि पश्चिम वादी (Deft) या उभयतांना सदर सभा अगर पंचाईत जो निवाडा करील तो मान्य करण्यास ते कबूल आहेत किंवा नाहींत या बद्दलचा खुलासा विचारण्यांत येत असे. पंचाईतीचा निकाल मान्य करण्याचें उभयतां वादी-प्रतीवादीनीं केल्यावर त्यांच्याकडून तकरीरा लिहून घेण्यांत येत असत. या तकरीरामध्ये अग्रवादी व पश्चिम वादी, उत्पन्न झालेल्या वादीचें स्वरूप नमूद करित असत. या प्रमाणें तकरीरा दिल्यावर जरूर वाटल्यास अग्रवादी कडून पुरवणी तकरीर लिहून घेण्याचा प्रघात होता. या प्रमाणें पक्षकारांकडून तकरीरा लिहून घेतल्यावर वादग्रस्त मुद्यासंबंधी कागदपत्र अग्रवादी व पश्चिमवादी यांच्यापार्शीं कोणकोणते आहेत, याचा खुलासा त्यांच्याकडून सभासद करून घेत असत. याप्रमाणें कागदपत्रांचा खुलासा घेतल्यावर

अग्रवादी व पश्चिमवादी यांच्याकडून पंच ईन मुखें जो निवाडा होईल तेणें प्रमाणें अग्रवादी अगर पश्चिमवादी यास वर्तावयास लावूं असा जाहीन उभयतांकडून घेण्यांत येत असे. (म. इ. सा. खंड २१ पान १५६). या शिवाय ज्या भिळकतीबद्दल वाद असेल त्या संबंधाचे कागदपत्र उभयतां पक्षकारांच्या ताब्यांत काय काय आहेत याबद्दल पक्षकारांकडून कतबे लिहून घेण्यांत येत असत (म. इ. साधनें खंड २१ पान १५५). कागदपत्र हजर करून ते खरे करून देण्याविषयी कतबे देत-
ल्यावर उभयतां पक्षकार तोंडें उगाड्यांची साक्ष यावयाची असेल, त्यांचा खुलासा करून घेऊन साक्षीदारांच्या साक्षी प्रतिज्ञेवर घेण्यांत येत असत. याप्रमाणें कागदपत्र व साक्षीदारांच्या जवान्या यास अनुसरून सभेकडे निर्णयाकरितां सापविण्यांत आलेल्या वादाचा निकाल करण्यांत येत असे. प्रसंगोपात सर्व पुगव्याचा विचार करून पंचांनीं वादग्रस्त प्रश्नासंबंधीं आपलें मत ठरविल्यावर उभयतां पक्षकारांस सभेकडून पंचाईत जो निवाडा करावो त्यास पक्षकार राजी आहेत किंवा नाहींत, पक्षकार पंचायतीच्या निवाड्यास राखी नसल्यास उभयतां पक्षकारास पसंत असलेल्या दुसऱ्या गावच्या सभेकडे निवाड्याचें काम सोपावण्यांत येईल, असें कळविण्यांत येत असे. याप्रमाणें सभेनें पक्षकारांस कळविल्यावर पंचांनीं केलेल्या निवाड्यास पक्षकार राजी असल्याचें त्यांनीं कळवि-
ल्यास त्यांच्याकडून राजीनामे लिहून घेण्यांत येत असत [म. इ. सा. खंड २१ पान १५५]. कोणत्या हि व्यवहाराच्या निर्णयाचें काम गौत इत्यादि सभेपुढें चालू असतां अग्रवादी अगर पश्चिमवादी यांनीं दिव्य करून त्यांचें झणणें शाबीत करण्याची मागणी केल्यास व ती मागणी मान्य करून दिव्य करण्याचें ठरल्यास दिव्याबद्दलचा लेख करण्यांत येत असे. त्याचप्रमाणें दिव्य करण्याच्या बाबतींत दिव्य करणाराचा लेख व त्यास जामीन राहिलेल्या जामीनदाराचा लेख घेण्यांत येत असे. [शिवचरित्र साहित्य पान ५५-५६, ले. ३४-३५ व ३६]. येथपावेतो दर्शविलेल्या पद्धतप्रमाणें सभेनें व्यवहाराचा निर्णय केल्या-
नंतर तो निर्णय एका कागदावर लिहिण्यांत येत असे. व्यवहाराचा निर्णय ज्या सभेनें केला असेल त्या सभेत हजर असणाऱ्या सभासदांच्या सहा अगर त्यांना लिहितां येत नसल्यास त्यांच्या निशाण्या या लेखावर सुरवातीस करण्यांत येत. नंतर व्यवहारासंबंधीं दोन्ही पक्षकारांचें झणणें, उभयतां पक्षकारातर्फे पुढें आलेला लेखी व तोडीं पुरावा या संबंधींची चर्चा नमूद करून शेवटीं वाद ग्रस्त प्रश्नाविषयी सभेचा निवाडा नमूद करण्यांत येत असे. गौतसभेनें निवाडा केला असल्यास त्या निवाड्यास गौत निवाडा, थळपत्र, गौत महजर व देशक सभेनें निवाडा केला असल्यास देशक महजर या संज्ञा देण्याचा परिपाठ होता.

व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या या सभांखेरीज छत्रपति शिवाजी महाराजांनी निर्माण केलेल्या अष्टप्रधान संस्थेत न्यायाधीश हा व्यवहारनिर्णय करणारा अधिकारी असे. मुख्य राजधानीच्या ठिकाणी न्यायाधीशांचे वस्तव्य असे; व राज्यांतील कोठलाहि वाद निर्णय करितां अल्यास त्यांचा निर्णय न्यायाधीश करित असे.

मुख्य राजधानीच्या ठिकाणाखेरीज इतरत्र व्यवहारनिर्णय करण्याकरितां स्वतंत्र अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका करण्यांत येत असत किंवा नाहीं याविषयी निश्चितपणें मत प्रदर्शित करण्या इतका पुरावा शिवकालीन लेखांत अजून उपलब्ध झाला नाहीं. गोंतसभा, देशकसभा, ब्राह्मणसभा इत्यादि व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या निरनिराळ्या संस्था प्रत्येक गांवीं व प्रत्येक परगण्याच्या ठिकाणी अवल्याकारणानें व्यवहारनिर्णयाकरितां मुख्य राजधानीच्या ठिकाणी राहणाऱ्या न्यायाधीशाखेरीज इतरत्र व्यवहारनिर्णयार्थ स्वतंत्र अधिकाऱ्यांच्या नेमणुकी करण्यांत येत नसाव्या असें दिसतें.

व्यवहारस्थानाचे एकंदर अठरा प्रकार असल्याचें मागें नमूद केलें आहे. या व्यवहारस्थानांत वाक्पुरुष, दंडपुरुष इत्यादि व्यवहारस्थानें [ज्यास हल्लीं फौजदारी ही संज्ञा आहे.] नमूद केलेलीं आढळतात. गोंत, देशक, ब्राह्मण इत्यादि सभांनीं व्यवहारनिर्णय केल्या संबंधाचे शिवकालीन जे लेख प्रसिद्ध झाले आहेत त्या लेखांत वाक्पुरुष, दंडपुरुष इत्यादि व्यवहाराचा निर्णय अशा संस्थांनीं केल्याची उदाहरण कचित् आढळतात.

आतां शिवकालीन व्यवहारनिर्णय पद्धतीसंबंधीं दृष्टेस्पत्तीस येणाऱ्या एका विशेष बाबीचे प्रस्तुत स्थळीं दिग्दर्शन करणें जरूर आहे. व्यवहारनिर्णय विषयक जे शिवकालीन लेख प्रसिद्ध झाले आहेत त्या लेखांवरून गोंतसभा, देशकसभा, ब्राह्मणसभा इत्यादि व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्थाकडे अप्रवादी अगर पश्चिम-वादी यांपैकीं कोणी त्यांच्या तत्कारीच समर्थनार्थ दिव्य करण्याचें मागणें केल्यास त्याजला दिव्य करण्याची परवानगी सरसहा देण्यांत येत असल्याचें दिसतें. या सत्त्वल्क्य स्मृतींतील मागें नमूद केलेल्या वचनांनुसार दिव्याचा अश्रय कचित् प्रसंगां पुराव्याच्या अभावीं करावयाचा असतो. पण हा नियम बाजूस सारून सरसहा दिव्य करण्याचा प्रघात त्याकालीं सुरू असल्याचें दिसतें.

या सत्त्वल्क्य स्मृतींत तुला, अग्नि, जळ, आणि कोश असे दिव्याचे पांच प्रकार सांगितले आहेत. या प्रकारांपैकीं सर्व प्रकार शिवकालीं अस्तित्वांत असल्याचें दिसत नाहीं. रवा काढणें हा दिव्याचा प्रकार त्या कालीं सर्व साधारण अस्तित्वांत असल्याचें दिसतें. या दिव्याच्या प्रकाराची व शिवकालीन व्यवहारनिर्णय पद्धतीची कल्पना व्हावी एतदर्थ खराडे व काळभार यांच्या

मधील पाटिलकीच्या व्यवहाराचा निर्णय छत्रपती शिवाजी महाराज ज्या एका सभेचे सभासद होते अशा सभेने दिलेला निवाडा X देऊन हा लेख आम्ही समाप्त करितों.

श्री मार्तंड भैरव.

प्रातिपञ्चंद्र

लेखक वर्धिष्णु वि

श्रवंदिता ॥ शाह सूनी:

शिवस्यैषा मुद्रा भद्राय राजते.

स्वस्ति श्री नृप शालवान शके १५९७ वर्षे राक्षस नाम संवत्सरे माघ मासे बहूल पक्षे भोमवारे त्रयोदश्यां तिथौ ते दिने म्हजर व तेरीखछ २६ आहे जिलकाद बी हुजूर हजीर मज्यालसी सभस्तान श्री देव भोकाम मौजे पाली पा कऱ्हाड

राजमुद्रा

हुजरती

हरजी राजे बीन परसोजी

राजे माहाडक

वर्धिष्णु

वामन + + + +

वंशे द्वोविभु +

माहाडी + +

हरेमुद्रा विराजते

रघुनाथ नारायण

भोरो त्रिमल पेशवे

श्री

शिवचरणी

तत्पर व्यंक

सुत भोरेश्वर

निरजी राउजी

नारो नीलकंठ मजमुदार

श मजी नाईक पुडे

आनदराऊ

दताजी त्रिमल वाकेनीस

नागोजी गुजर

श्री शिवसेना

धिपमुद्रा ज

यति सुभद्रा

प्रताप रायस्य

खडोजी वाघ

अस्पष्ट

बालबोध

दादजी काकडे

सताजी जगयाप

कृष्णाजी नाईक बंकी

जैतजी काटकर

सोमार्जी नाईक बंकी

X टीपः—श्री सांप्रदायिक विविध विषय त्वातय खंड पान २० वर हा निवाडा छपला आहे. मज्यासीतील म्हजर असलेल्या सर्व सभासदांनी नावे छापली नाहीत. स्थलाच्या अभावी पत्र स पाउणेश नावे गाल्ली आहेत.

सुा सीत सवैन व अरुफ कारणे जाहला महजर ऐसा जे खंडोजी बिन
मालेजी खराडे व कानोजी खराडे व मलजी खराडे व नरसोजी खराडे
अग्रवादी व नागोजी बिन बाबजी पटेल कालभार व मलारजी बिन विजाजी
पटेल कालभार व विजाजा बिन संबाजी गोरा पटेल व दावलजी बिन बापाजी
पटेल कालभार व मलारजी बिन सूर्याजी कालभार पटेल व चौगुला मौजे पाली
पश्चमवादी या हरदु वादी यामधे मौजे माा चे पटेलगीचे गरगश
लागला या बदल हरदुवादीये माहरज साहेबांपसी फियादा जाहले

माहराज साहेबानी खारी फर्माउन मौजे माा श्री

देव याचे देउली बैसोन हकजवार देसमुख देस
कुळकर्णी व गावगाना भोक्दम आणविले धर्मसभा करन हरदु वाा दीयाची
मुनर्सीफा मनास आणता खंडोजी खराडे व कानोजी खराडे व मलजी खराडे
व नरसोजी खराडे अग्रवादी केली तकरार यैसी जे मौजे माा ची पटेलगी
अपले वडिलांची अहे अपले वडिल कानोजी बिन वह्याजा व कल्याजी बिन
बालोजी खराडे खात होते त्या उपरी अपले वडिल चाकराया करात होते
पटेलगीस मुतालकि पोल ठेवीला हता तो मेला त्या उपरी गोन्हे व कलभार
पाटीलकीस जडले आहेत हाही अपण अपली पटेलगी ह्मणोन उभा राहिलो
अहो या उपरी साहेब सदर व माहाप्रश्नाक मिलोन निवडा धर्मता करून
दिले पाहिजे ह्मणोन तकरार केली या उपरी नागोजी बिन बाबाजा पटेल व
मलारजी बिन विजाजी पटेल व विजाजी बिन संबाजी पटेल गोरा व दावलजी
बिन बापाजी पटेल व मलारजी बिन सूर्याजी पटेल व चौगुला कालभार पश्चम-
वादी केली तकरार यैसी जे मौजे मााची पटेलगी अपले पिढी चालिली अहे
अपण हाली खात असो या उपरी हाली खराडे उभे राहिले तरी सहेब सदर
समस्त गंत पुण्याचे मायेबाप अहा मिरासीदारांचे
लेकरून जे तुह्यास व हकजवारेस होथे यैसे द्रष्टीस पडले ते हाती धरणे गैर
मिरासी झोड पणे गला पडत असेल तो दूर करणे धर्मता निवडा केला
पाहिजे अपण तरी अपले पाढरीस कुसुर येकिला नाही अगर अमची नवी
वृत्ति नव्हे आमची वृत्ति पूर्वापार अहे खराडे लायानी झोडपणे उभे राहिले
अहेती धर्मता केले पाहिजे ह्मणउनु तकरार केली बाजद सदर साहेबी व
गोताने खंडोजी खराडे व कानोजी खराडे व मलजी खराडे व नरसोजी खराडे
यास बाजी पुसी केली जे तुह्मी अपली मिरासी पटेलगी ह्मणतात तरी ये

बाबेचा गोही साक्ष काही असेल हकजवार भिलाली अडे तुमने वडील कोणा व दखल अस्तील तरी गोही साक्ष दाखवणे ह्मणुनी फर्माविता बेली जे अपले वडील बहुन दिवस चाकरी करावयास गेले ते तिकडेच राहिले इकडे अमची हमशाई कोण गह देताल बलुते गावीने अहेती त्यास साहेबा गोही विचारिली पाहिज ते अपले सत्य स्मरण सांगताल ते खरे त्यावरून भौजे मााचे बलुत यास बोलाउन वजी पुनी करिता बलुते त्यानी गोही दिलीया जे बाजी मुसलमान सुतार केली तकरार येसी जे भौजे मााचे पटेलगी काल भागची ऐसे आपले वडील सागत अल हाली हि तेच खात अहेता खराडे अपण यैकिले नाही हे का गलं पडताती ते न कले ह्मणुनु तकरार केली.

गुरवानी, नागोजी जनाजी केली तकरार येसी जे पहिले काही ठाऊके नाही गोन्हे व कालभर खात अहेती हे ठाऊके अहे अपले वडाल दिवाणे मारिले यक बाईको पोटेंसा होती ते पलेन बाईस गली होती ताचा संतता आपण मार्गाल काही अपणास दाखल नाही ह्मणोन तकरार केली.

वडजा पराट केली तकरार येसी जे सुतार तकरार बेली त खरीच असे ह्मणुनु तकरार कला. मलज चामार केली तकरार येसी जे अपले बप अजे पणजेपासून अइकाल का कालभार व गोन्हे पटेलगी खात अहेती हे खरे खराड अपल वडलांनी आकिले नाह ह्मणुन तकरार केली सोना चा धारा माहर केली तकरार येसी जे अधी खराडे खात होते त्याचे भक्तीस देव अला त्या बरी पोल मुतालिक होता ते निपुत्रक भरांन गेला त्यावरा गे त्यावरी कालभार येने वडील सागत अले ह्मणोन तकरार केली.

येणे प्रमाणे बलुते यांनी गोहीचे तकरारा केलिया त्यावरी सदर साहेबी व गोताने बलुतेयाचे तकरारा मनस आणिता माहर खेराज करून वरकड बलुते यांनी कालभार व गोन्हे पटेलगी खातात या खेराज दुसरा कोणी आकिले नाही ह्मणोन तकरारा केली येक माहाराने खराडे अधी त्याचे मुतालिक पोल मेला मग गोरे व कालभर जडिले ह्मणोन बालेती तेव्हां खरा कोण बोलतो व खोटा कोण बोलतो हे न केले येसे जाहले तेव्हां गोताने बलुते यास फर्माविले जे खराडे याचे व कालभाराचे निवाडे येचे देठा खराडे जाहलेला माहर बलुता खरा वारकड बलुते खोटे कालभार खरे जाहलिया वरकड बलुते खरे माहर बलुता खोटा ह्मणुन बेलिलेवरी सदर साहेबी व गोताने खंडोजा खराडे व कानोजी खराडे व मलजी खराडे व नरसोजी

खराडे यास पुढिले जे तुमचे गोही हकजशर हमशाई कोणी नाहींत अगर
 तुम्हा बळुत याचे गोही प राजी जाहलेस ते बळुत यांनीं कालभर गोरे पटेल
 ऐकले व हली खतात खराडे आपले वाडली सांगितले नाहीं अगर
 ऐकले नाहीं म्हणताती माहर येक बोलतो त्याची गोही खरी काश्या वरून
 म्हणावी अणी अवघे बळुत खोटे कैसे म्हणावे तुमची गंही नाही साक्ष नाही
 अता तुम्हा काश्यावरून ओवता हे न केले ऐसियास काये झणतात त्यास
 खराडे बोलिले जे बरे अपली गोही कोणी देणार नाहीं तरी अपण दिव्य
 घेउनु दिव्य मुखे खरे जाहालो तरी पटेलगी खाऊन खोटे जहल
 तरी आले मागे जाउनु झणउनु बोलिले या उपरी नागोजी पटेल व मलारजी
 पटेल व विसाजी गारा पटेल व दावलजी पटेल व मलारजी बिन सूर्याजी
 चंगुला व पटेल कालभार भौजे मा॥ पश्वमवादी यास पुढिले जे खराडे यांची
 गोहां साक्ष मनास आणिता गोही रुजू पडत नाहीं अगर हक जवारेस तरी
 दखल नाही अपण दिव्य घेउनु दिव्य खरे उतरलो तरी पटेलगी खाऊन खोटे
 जाहालो तरी अपले आले वाटे जाऊन झणताती तुम्हा हे गेष्टास राजी आहां
 झणोन पुसता बोलिले जे आपण खरे आपली वृत्ती खरी अहे खराडे झोंडपणे
 गला पडताती तरी तुम्हा गोत अहां गोतमुखे निवाडा कराल त्यास राजी तुम्हा
 दिव्य घाल त्यास राजी अहो देवद्वरी आम्हमुखे खर होऊन तरी हाती धरणे
 जो खोटा होई त्यास बाहीर घालणें झणउनु बोलिले बाजद सदर साहेबा व
 समस्त गोतने खराडे अग्रवादी अहेती खराडे त्यास दिव्य घावे ऐसे
 नमिलेवरी हरदूवादी याचे राजीनामे लेहून घेउन दिव्याचे तह दिला छ २३
 जिलकादी अज्ञेचे रोजी खंडोजी खगडी याचे हातांची नखे काढून हातास
 साबण निबुवे लऊन हात धुनले हातास खलीती करून राखिले व कलभार व
 गोरे यास हि राखले छ २४ जिलकादी येकशबेचे रोजी पहिले ताजी श्रा
 देउली देवा सन्मुख रवा मांडला तेल ८८११ व लेणी वजन ८८११
 देऊन तेल व लेणी कडविल मोईने प्रमाणें कडतांच खंडोजी खराडे यास व
 कालभारास गोरे यास ारलीचे झाने करून आणविले खंडोजी याने श्रों देव
 पाठीसी घळून श्रों सूर्यनारायेण सन्मुख करून सात मडले कडिली होती तीं उलटून
 सातवे मंडली उभे र हिला पुढे रवे पात्र माडले खंडोजी खराडे याचे डाईस
 पात्र बांधल तेल व लेणी चरवी मधील कडवीले त्यामध्ये खराडे याचे नावे
 पान घातले ते कोमाहले कोलभाराचे नावे पान घातले ते साबीत निघाले
 वरी चखी मधील तेल व तूप खेपात्रांत उतीले त्यामध्ये रवा टाकिला सबेच
 खंडोजी खराडे याने खा काडिले कालभार व गोरे यानी साउली केली खंडोजी
 याचे हातास खलीती करून मागती खंडोजी खराडे व कालभार व गोरे येक

जागा राखिले त्यावरी छ २६ जीलकादी सीसंबेचे रोजी पाहिले तासी श्री
चे देउली धर्मसभा करून माहाराज राज साहेब व
कारकून व समस्त माहप्रश्नांक इकजवार गोत भेलउनु खंडोजी खराडे व
कालभार व गोरे राखिले होते ते अणवेले व कानोजी खर डे व मलजी खराडे
व नरसोजी खराडे हेही अले समस्तां देखतां खंडोजी खराडे याचा हातीचा
खलिती काढिली. तों हाताचे बोटास पांच फोड अले फेडून पाहातां पाणी
निघाले ते तमाम माहप्रश्नांक माहाराज साहेब अदीकरून समस्तानी
पाहले वरी सदर साहेबी गोतास व खराडे यास पुढीले जे हातास फोड
अले पाणी निघाले या वरी काये ध्वाणतात ध्वाणून पुसिले तेव्हा गोतानें
सांगितले जे खराडे दिव्यास लागले खोटे जाहले अता पटेलगी कालभाराची
व गोरे याची खरी ते दिव्य मुखे हि खरे जाहले साहेबी धर्म रवा दिला आहे
खोटे यास गुन्हेगारी घेउ नये अगर खरे यास सीरणी घेउ नये हरदुजणास
ही माफ करून कलभार व गोरे खरे जाहले याची पटेलगी चौगलकी त्याचे
दुमाले केली पाहिजे व खराडे खोटे जाहले त्यास ही गुन्हेगारी माफ करून
रजा दिली पाहिजे ध्वाणौउन गोताने अर्ज केला माहाराज साहेबी गुन्हेगारी
खराडेस माफ केली व सीरणी कालभारास व गोरे यास माफ केली यावरी
खराडे रवा लागले जैसे यैकतांच माहाराने खेटी ग ही दिली होती तो पलोव
गेलो यावरून माहाराने गोही खोटी दिली जैसे तहकीक कलो आले या उपेरी
माहाराज राजेश्री साहेबी व समस्त गोताने कालभाराची पटेलगी
व चौगलकी व गोरे याचे पटेलगां दुबाले केले असे सालाबाद कालभार पटेलगी
व चौगलगी जैने खाताती तैसे लेकराचे लेकरी खाऊन असणे गोरीयाचे
तकसीम साल ब द वडिलापासून खात आले ते खऊन असणे खराडियास
मौजे मजकूर चे पटेलगीस अर्थे अर्थ समध नही खराडे खोटे जाहाले त्यासी
निसबत नाहो पुढें जो कोणी या निवाडीयास हिला हरकत करील तो दिवाणचे
गुन्हेगार व गोताचा अन्याई हा जाहाला महजर सही मोर्तब सुद.

मर्या

देयं विरा

जते

हो निवाडा वाचला असतां अग्रवादी व पश्चिमवादी यांचा वादग्रस्त
प्रश्नावहल थोडा फर पुरावा होता, परंतु सभेस तो पुरावा समाधान कारक
न वाटल्यामुळे खराडे यास दिव्य करण्याची परवानगी सभेनें दिली व
दिव्यांत तो खोटा ठरल्यामुळे वादाचा निकाल त्याचे विरुद्ध केला.

शिवकालीन धर्म व व्यवहारनिर्णय पद्धती या विषयींचे विवेचन उपलब्ध असलेल्या साधनांच्या आधारे आम्ही थोडक्यांत केले आहे. इंग्रजी राज्याची महाराष्ट्रांत स्थापना झाल्यापसून आपल्या एतद्देशीय व्यवहारनिर्णय पद्धतीचे-ज्या पद्धतीचे मुसलमान राज्यकर्त्यांनी उच्चाटन केले नव्हते-इंग्रजांनी उच्चाटन करून प्रस्तुत काळी अस्तित्वांत असलेली त्यांच्या धर्तीची व त्यांना परिचित असलेली व्यवहारनिर्णय पद्धति त्यांनी स्थापित केली. स्वराज्याच्या कल्पनेंत अंतर्भूत होणाऱ्या अनेक बाबपैकी प्रजेपैकी दोन व्यक्तींत उत्पन्न होणाऱ्या वादाचा अगर व्यवहाराचा निर्णय त्यांच्या पैकींच चार लोकांच्या विद्यमाने करून घ्यावयाचा, ही एक अत्यंत महत्वाची बाब आहे. ही महत्वाची बाब इंग्रज राज्यकर्त्यांनी लोकांच्या हातची काढून घेऊन त्यांनी या कार्याकरितां निर्माण केलेल्या त्यांच्या अंकीत असणाऱ्या एका भोळ्या अधिकारी वर्गाच्या तीं हवाली केली.

आतां पांवतो वर्णिलेल्या स्वरूपाची व्यवहार निर्णय पद्धती आपल्या या देशांत अस्तित्वांत होती याची जाणीव हि जेथे आपल्यांतून नष्ट झाली तेथे या पद्धतीस अनुसरून आपल्यांतील वादांचे निकाल करण्याची आकांक्षा आपल्यांत उत्पन्न होणे व या पद्धतीस अनुसरून वादांचे निकाल करण्याची पात्रता आपल्या लोकांत दृष्टिस पडणे या गोष्टी स्वप्नांत देखील दृष्टेपतीस पडणे दुरापास्त आहे व या मुळेच विद्यमान व्यवहार निर्णयपद्धती हाणून पाडण्याचे माहात्माचे प्रयत्न निष्फल ठरतात.

शिवाजीमहाराजांचो कौटुंबिक माहिती

(लेखक-शिवराम काशिनाथ ओक, धार.)

शिवाजीमहाराजांचें चरित्र सांगोपांग होव्पास चरित्राच्या राजकीय अंगा-प्रमाणेंच सांसारिक अथवा कौटुंबिक अंगाचीहि आवश्यक माहिती त्यांत येणें इष्ट असल्यानें प्रस्तुत निबंधांत “ महाराजांच्या स्त्रिया व परिवार ” याविषयी मिळाली तेवढी माहिती ग्रथित करण्याचा, साधकवाधक प्रमाणांनीं ती निश्चित करण्याचा व महाराजांच्या निर्मल चारित्र्यावर थोड्या वर्षांपूर्वीं एका प्रसिद्ध इतिहासकारानें व त्याचे अनुयायांनीं जे आक्षेप उपस्थित केले, त्यांचें खंडन करण्याचा यथामति प्रयत्न करण्याचें योजिलें आहे.

हल्लींच्या उपलब्ध ऐतिहासिक वाङ्मयांत छत्रपती शिवाजीमहाराज यांची किती लघ्म कोणकोणत्या घराण्यांतील मुलींशीं, कोणकोणत्या सालांत झालीं व त्यांच्या सर्व राण्यांचीं नांवें काय यासंबंधाची पूर्ण व निश्चित माहिती एकत्र कोठें दिलेली आढळत नाहीं. निरनिराळ्या बखरी वगैरेंतून जी माहिती आलेली आहे, ती ज्या लेखकास जितकी व जशी उपलब्ध झाली, तशीच त्यानें विशेष चौकशी न करितां दिली असल्यानें ती अपुरी आहे. या बखरींतून स्त्रियांची संख्या तर निरनिराळी दिलीच आहे, पण कांहीं राण्यांच्या नांवांत व कांहींच्या माहेरच्या घराण्यांच्या नांवांतहि फरक झालेला आहे; असें उपलब्ध बखरी वगैरेंची तुलना केली असतां दिसून येतें.

ग्रँट डफ यास छत्रपतींच्या तीन स्त्रियांचीं नांवें माहीत होतीं. शिवचरित्रकर्ते मल्हार रामराव चिटणीस यांस तीन स्त्रियांच ठाऊक होत्या. रामदासस्वामींचे एके बखरींत व चरित्रांत छत्रपतींच्या चार स्त्रियांचीं नांवें दिलीं आहेत (राजवाडे, संकीर्ण लेख). दुसऱ्या एका बखरींत पांच स्त्रिया असल्याचें म्हटलें आहे (चांदोर-कर संग्रह, अप्रकाशित). जेथे शकावर्लीत सहा स्त्रियांचे उल्लेख आले आहेत. सभासद-विरचित शिवछत्रपतींचे चरित्रांत संभाजीचे मातेशिवाय छत्रपतींनीं सहा स्त्रिया केल्या होत्या असें म्हटलें आहे. भिडेकृत अष्टप्रधानांचा इतिहास व किंकेड व पारसनीस यांच्या मराठ्यांचे इतिहासांत छत्रपतींच्या सात स्त्रियांचीं नांवें दिलीं आहेत. के. राजवाडे यांनीं त्यांना तंजावर शहरीं एका गृहस्थाचे दसरांत एक टिपण मिळालें त्यावरून आपल्या संकीर्ण लेखसंग्रहांत छत्रपति शिवाजीमहाराजांना आठ स्त्रिया होत्या असें दाखविलें आहे. व तंजावर येथील बृहदीश्वर शिलालेखांतहि याचप्रमाणें शि. नि.

छत्रपतींच्या आठ राण्यांची व त्यांच्या माहेरच्या घराण्यांची आणि संतति वगैरेंची नोंद दिली आहे, पण त्यांत सर्व राण्यांची नावे दिलेली नाहीत. तेव्हा आपणांस अगोदर छत्रपतींच्या राण्यांची संख्या व त्यांची नावे निश्चित केली पाहिजेत.

शेडगांवकर भोसले यांचेकडील वंशावळीवरून रा. व. पारसनीस यांनी आपल्या मराठ्यांचे इतिहासांत छत्रपती शिवाजीमहाराजांस सात राण्या होत्या असे सांगून त्यांची नावे (१) सईबाई (२) सोयराबाई (३) पुतळाबाई (४) सगुणाबाई (५) सकवारबाई (६) लक्ष्मीबाई व (७) गुणवंताबाई अशी दिली आहेत. हीच नावे रा. भिडेकृत “ छत्रपतींचे वंशाचे व अष्टप्रधानांचे इतिहासांत ” आहेत.

राजवाडे यांनी प्रसिद्ध केलेल्या टिपणांत व बृहदीश्वर शिलालेखांत छत्रपती शिवाजीमहाराजांच्या राण्यांची पुढील प्रमाणे नावे दिली आहेत. “ पुणे प्रांती सकल दिग्विजय करून राहिलेले शिवाजीराजे यांस अष्ट नायिका त्यांची नावे:—

१. सौ. सईबाई, निंबाळकरांची. २. काशीबाई, जाधवरावांची. ३. सकवारबाई, गायकावाडांची. ४. पुतळाबाई, पालकरांची. ५. सगुणाबाई, शिरक्यांची. ६. सोयराबाई, मोहित्यांची. ७. मालहोची लेकर (टिपणांत “ फर्जेदाची लेकी ” असे आहे.) ८. विचाऱ्यांची लेकर (टिपणांत ‘ लेकी ’ असे आहे.)

यांत महाराजांच्या आठ राण्यांपैकी फक्त साहींची नावे, त्यांच्या माहेरघराण्यांचे नावांसह दिली असून, दोघीविषयी त्या कोणाच्या मुली एवढेच सांगितले आहे. तथापि यांतील सहा नावांत आरंभी शेडगांवकर भोसले यांचे वंशवृक्षावरून दिलेल्या सात नावांहून “ काशीबाई ” हे एक निराळे नाव आले आहे व ती जाधवरावांची कन्या असल्याचे सांगितले आहे. महाराजांच्या या काशीबाई नामक राणीचा उल्लेख अन्यत्रहि आढळत असून (राज्याभिषेक कल्पतरू, पृ. ३१) जाधवरावांचे कन्येशी महाराजांचा विवाह झाल्याचा उल्लेख जेथे शकावलीत आहे. तेव्हा शेडगांवकर भोसल्यांचे वंशवृक्षांत दिलेल्या सात राण्यांशिवाय ‘ काशीबाई ’ ही महाराजांची आठवी राणी होती याविषयी शंका राहात नाही. तसेंच बृहदीश्वर शिलालेखांत व राजवाडे यांचे टिपणांत जी दोन राण्यांची नावे दिली नाहीत, ती नावे (१) लक्ष्मीबाई व (२) गुणवंताबाई असावीत असे शेडगांवकर भोसल्यांचे वंशवृक्षावरून दृढ अनुमान होतें.

येथपर्यंत झालेल्या विवेचनावरून महाराजांस आठ राण्या होत्या व त्यांची नावे (१) सईबाई (२) सगुणाबाई (३) सोयराबाई (४) पुतळाबाई (५) काशीबाई (६) सकवारबाई (७) लक्ष्मीबाई व (८) गुणवंताबाई अशी होती हे वाचकांचे लक्षांत येईल.

आतां या सर्व राण्यांशीं छत्रपतींचीं लग्नें कोणकोणत्या वर्षीं झालीं व त्या कोणकोणत्या घराण्यांतून आल्या याविषयीं काय निश्चय करतां येतो तें पाहूं, जेथे शकावली व शिवापूरचे दस्तारांतील दोन शकावल्या यांवरून छत्रपतींचीं पांच लग्नें शके १५७८ पूर्वीं झालीं असावीत असें दिसतें. या शकावल्यांत शके १५७८ नंतरच्या लग्नांचे उल्लेख मात्र सालवार मित्यांसुद्धा दिले असून बाकीचे थोडे अप्रत्यक्ष आहेत. जेथे शकावलींतील त्यासंबंधाचा आवश्यक उतारा येणें प्रमाणें:-

शके १५७८ दुर्मुख संवत्सर.

१. माघ शुद्ध पक्षां गायकवाडाशीं सोयरीक केली. सकवारवाईचे लग्न जाले.
शके १५७९ हेमलंबी संवत्सर.

२. वैशाख शुद्ध पंचमीस जाधवरायासी सोयरीक केली.

३. वैशाख शुद्ध द्वादशीस इंगळियांची सोयरीक केली.

४. ज्येष्ठ शुद्ध द्वादशीस राजश्री शिवाजीराजे यांस संभाजीराजे पुत्र जाले.
पुरंदरी उपजले.

शके १५८१ विकारी संवत्सर,

५. भाद्रपद वद्य चतुर्दशीस शिवाजीराजे यांची स्त्री सईवाईस देवाज्ञा जाली.

१५९१ सौम्य संवत्सरे,

६. फाल्गुन शुद्ध १५ रायगडीं राजाराम उपजले.

पुखणी शके १५९६ आनंद संवत्सर,

७. ज्येष्ठ शुद्ध ४ घटी ५ अवल सालीं राजश्रींची मुंज जाली. ज्येष्ठ शुद्ध ६ शनिवारीं समंत्रक विवाह केला.

या उताऱ्यांत प्रत्यक्ष लग्नांचे क्रमांक १, २, ३ व ७ असे जे चार उल्लेख आहेत त्यांतील शेवटच्यांत ' ज्येष्ठ शुद्ध ४ स राजश्रींची मुंज झाली व ज्येष्ठ शुद्ध ६ स समंत्रक विवाह केला ' असें म्हटलें आहे, पण त्यांत कोणाशीं सोयरीक झाली हें सांगितलें नाहीं. दुसऱ्या शकावल्यांतूनहि हा समंत्रक विवाहाचा उल्लेख असाच मोघम आहे. तेव्हां हा उल्लेख महाराजांच्या नवीन विवाहाचा द्योतक असेल असें वाटत नाहीं. क्षत्रियत्वसिद्धीकरितां गंगाभट्टाकडून मौंजीबंधनाचा विधी करविला गेल्यावर पूर्वींच्या असलेल्या राण्यांसंबंधानेंच हा कांहींतरी समंत्रक विधी करविला गेला असावा असें दिसतें. भारत इतिहास सं. मंडळाचे त्रैमासिकांत (वर्ष १० अंक १) नुक्ताच राज्याभिषेक कल्पतरुनामक एक शिवकालीन संस्कृत ग्रंथ प्रसिद्ध झाला आहे. त्यांत महाराजांच्या या विवाहाविषयीं,

गायत्रीमुक्तावान् गागा राज्ञो गुरुमुखेन वै
 दोषाक्रान्ते महूर्तेऽपि भक्तितः श्रीशिवोऽगृह्णित् ॥
 एवं धृतव्रतो राजा योषिद्विस्ताभिरेव हि ।
 विवाहितो नराणां तु पश्यतां परमोत्सवम् ॥

असा स्पष्ट उल्लेख आहे. तेव्हा जेथे शकावलींतील विवाहविषयक चौथा उल्लेख महाराजांच्या नवीन विवाहविषयीचा नाही हे स्पष्ट होतें. मौंजीबंधनानंतर समंत्रक विधीने महाराजांनीं एकाद्या नवीन स्त्रीशीं विवाह केला असता तर राज्याभिषेक-समयी पट्टराज्ञीपदाचा विशिष्ट अधिकार धर्मशास्त्रदृष्ट्या तिलाच मिळाला असता; पण राणी सोयराबाई इलाच राज्याभिषेकसमयी पट्टराज्ञीपदाचा मान मिळाला. महाराजांचा जो समंत्रक विवाहविधी झाला तो नवीन स्त्रीशीं झाला नसून पूर्वीच्या स्त्रीशींच झाला असला पाहिजे, हेंच सिद्ध होतें. शकावलींतील हा शेवटचा विवाहविषयक उल्लेख वगळला म्हणजे शके १५७८ नंतर महाराजांचे तीन विवाह झाले असून त्यापूर्वी त्यांचे पांच विवाह झाले असले पाहिजेत हें उघड दिसतें.

या शके १५७८ पूर्वीच्या पांच लग्नांपैकीं दोघी राण्या सईबाई व सोयराबाई यांचीं लग्नें जरी शकावलींत स्पष्ट उल्लेखिलेलीं नाहीत, तरी संभाजी व राजाराम यांच्या जन्माच्या उल्लेखांवरून त्यांच्या मातांचीं लग्नें स्पष्ट अनुमित होतात. शिवापूरकर दत्तरांतील ज्या दोन शकावल्या आहेत, त्यांत हे सर्व उल्लेख आले असून, एकींत पुतळाबाई शिवाजीचे मृत्यूनंतर सती गेल्याचा उल्लेख अधिक आहे. याशिवाय आणखी दोघी राण्यांसंबंधानें शकावलीकारांच्या मतें नमूद करण्यासारख्या विशेष गोष्टी झालेल्या नसल्यानें अर्थात्च त्यांचे उल्लेख वरील शकावल्यांतून येण्याचें कारण नाही.

या पांच राण्यांचीं लग्नें कोणकोणत्या सालीं झालीं व त्या कोणकोणत्या घराण्यांतल्या होत्या, हें नकी सांगण्यास कांहीं अस्सल साधन उपलब्ध नाही. बखरकारांनीं त्यांच्या लग्नाविषयी दिलेली माहिती अपुरी असून तींत नावांचा तर बराच घोटाळा झालेला आहे; तेव्हा बखरकारांनीं दिलेल्या माहितीवरून त्यांच्या लग्नांचीं सालें निश्चित करणें कठीण आहे; तथापि एतद्विषयक बखरींतील उल्लेखांवरून त्याविषयी आणखी काय काय अनुमानें वसूं शकतात, हें थोडक्यांत येथें पाहूं.

(१) महाराजांचा प्रथम विवाहसमारंभ पुण्यास शके १५६२ विक्रम नाम संवत्सरीं वैशाख शुक्ल ५ (ता. १७ एप्रिल १६४० इ.) या दिवशीं शहाजीराजे यांच्या आज्ञेप्रमाणें दादोजी कोंडदेवानें केला. (शिवदिग्विजय पृ. ९८-९९).

(२) या पुण्यांतील पाहिल्या लग्नानंतर 'उभयतां वधूवरें पहावीं म्हणोन त्यांस शहाजी राजे यांनीं विजापुरीं आणविलीं. तें वर्तमान पादशहापावेतों पोचून त्यांनीं 'तुम्हीं आम्हीं नसतां लग्न केलें तें लग्न काय, खेळ जाला ! दुसरें. लग्न येथें करा-वयाचें, असा हट्ट घरला. तेव्हां बादशहाच्या आग्रहास्तव शहाजी राजे यांनीं महाराजांचें दुसरें लग्न विजापुरास (इ. स. १६४१ च्या बहुधा एप्रिलांत) केलें (शिव-दिविजय पृ. १११).

(३) शके १५७२ मध्ये रायगडीं महाराजांनीं स्मरण करतांच समर्थ आले, त्या प्रसंगीं तेथें सईबाई, सोयराबाई व सगुणाबाई या तीन राण्या होत्या. (रामदास-स्वामीचें चरित्र व बखर) यावरून शके १५७२ म्हणजे इ. स. १६५० पूर्वी महाराजांचा तिसरा विवाह झाला होता, हें स्पष्ट आहे.

(४) शके १५७५ (इ. स. १६५३) मध्ये रायगडीं महाराजांचा विवाह झाल्याची नोंद शेडगांवकर बखरींत पृ. २० वर आहे तो चौथा विवाह होय.

(५) यानंतर शके १५७८ पूर्वी महाराजांचा आणखी एक विवाह झाला असला पाहिजे.

२-सभासदी बखर व बृहदीश्वर शिलालेख यांचे मतानें सईबाई ही निंबाळकरांची कन्या असून फलटणकर निंबाळकरांचे कैफियतींतहि तसाच उल्लेख आहे. आणि तिचा विवाह हिजरी सन * १०५१ (इ. स. १६४१) या वर्षी विजापुरास झाला, त्या वेळीं लग्नांत महंमद आदिलशाह बादशाह यांनीं येऊन सन्मान केल्याचें वृत्तहि सदर कैफियतींत नमूद आहे (इ. स. वर्ष २ रें, अंक ९, प्राचीन मराठे सरदार पृ. २९). तेव्हां सईबाईशीं झालेला विवाह हा महाराजांचा दुसरा विवाह असून तिला ज्येष्ठ पत्नीचा मान कसा मिळाला हें थोडें चिंतनीय आहे. कदाचित् बादशहाचे संमतीनें झालेला हा पहिला विवाह म्हणून ती ज्येष्ठ पत्नी मानली गेली असल्यास नकळे !

१ व ३-प्रथम विवाह पुण्यास झाला तो शिकें यांच्या कन्येशीं झाला, असें शिवदिविजयकाराचें म्हणणें आहे. मल्हार रामरावांनैहि प्रथम विवाह शिकें यांचे कन्येशीं झाला असेंच म्हटलें आहे व तिचें नांव सईबाई दिलें आहे. सईबाई ज्येष्ठ

* या कैफियतींत हिजरी सन चुकीनें दिला गेला आहे; तो मागील संदर्भाप्रमाणें १०५१ असला पाहिजे, हें सहज कोणाचेहि लक्षांत येण्यासारखें आहे.

समजली जात असल्याने उभय लेखकांनी प्रथम पत्नीचें नांव तेंच दिलें आहे. परंतु सईबाई ही शिक्यांची कन्या नसून ती निंबाळकरांची होती व तिचा विवाह विजा-पुरास इ. स. १६४१ त झाला. तेव्हा प्रथम पत्नी सईबाई नसून दुसरी कोणी असली पाहिजे हें उघड आहे. बृहदीश्वर शिलालेखाप्रमाणें सगुणाबाई ही शिक्यांची असून ग्रॅट डफचे मतानें सोयराबाई शिक्यांची कन्या होती. तेव्हां या दोघांपैकी एकीचा-बहुधा सगुणाबाईचा-विवाह प्रथम पुण्यास इ. स. १६४० त झाला असावा व दुसरीचा-सोयराबाईचा-शके १५७२ (इ. स. १६५०) पूर्वी केव्हां तरी झाला असावा. कारण या दोघांची नांवें शके १५७२ मधील रामदासस्वामींचे चरित्रांतील प्रसंगांत आली आहेत.

४-यानंतर शके १५७५ (इ. स. १६५३) मध्ये रायगडास महाराजांचा जो विवाह मोहित्यांचे कन्येशीं झाला (शेडगांवकर बखर पृ. २०). तो अर्थात् चौथी राणी पुतळाबाई इजशीं झाला असला पाहिजे. कारण पुतळाबाई ही मोहित्यांची कन्या होती (ग्रॅट डफ व चिटणीसकृत सप्त प्र. चरित्र). शेडगांवकर व चित्रगुप्त बखरीत या मोहित्यांचे कन्येचें नांव “ सईबाई ” असें दिलें आहे. पण, ‘ सईबाई ’ निंबाळकरांची होती हें वर दाखविलेंच आहे. कदाचित् पुतळाबाईचेंहि दुसरें नांव ‘ सईबाई ’ असल्यास नकळे ! धार येथील भिकाजीराजे भोसले भांबोरकर यांचे येथील वार्दांतहि पुतळाबाईस मोहित्यांची कन्याच म्हटलें आहे.

हा विवाह रायगडास झाला तेव्हां येथें रायगडसंबंधी एका शक्रेचें निरसन केलें पाहिजे. जेथे शकावर्लीत शके १५७८ मध्ये “ वैशाखमासी शिवाजी राजे याणीं रायरी घेतली ” असें म्हटलें आहे. त्यावरून शके १५७८ पूर्वी रायरी ऊर्फ रायगड छत्रपति शिवाजीमहाराजांचे ताब्यांत नव्हता असें कोणी म्हणतात व त्यामुळे वरील रामदासस्वामींचे बखरींतील शके १५७२ मधील व शेडगांवकर बखरींतील १५७५ मधील प्रसंग तेथें घडणें शक्य नाहींत असें कोणास वाटेल. पण, जेथे शकावर्लीतील रायरी घेण्याचा हा प्रसंग दुसरे वेळचा आहे. प्रथमतः शिवाजीमहाराजांनी रायरी सिद्दी याजपासून शके १५६८ (इ. स. १६४६) त घेतली असें मल्हार रामराव यांने आपले बखरींत स्पष्ट म्हटलें असून वरील रामदासस्वामींचें चरित्र व बखर आणि शेडगांवकर बखर यांतील शके १५७२ व १५७५ मधील उल्लेख त्यांशीं जुळणारेच आहेत. यानंतर कदाचित् रायरीगड चंद्रराव मोरे यांने बळकाविला असेल अथवा शके १५७७ त जावळीहून पळून गेल्यावर बचावासाठीं रायरीस येऊन कोठें दडून बसला असेल असें संभवतें. त्यानें अशा रीतीनें रायरीचा आश्रय केला तेव्हा रायरी

डोंगरास वेढा घालून महाराजांनी मोन्यांस काढून दिलें व डोंगर पुनः ताब्यांत घेतला. जेथे शकावलींतील शके १५७८ (इ. स. १६५६) खाली दिलेला प्रसंग या दुसऱ्या वेळचा आहे हें लक्षांत घेतलें म्हणजे वरील रायगडविषयक शंका राहणार नाही.* असो.

५-आतां पांचवा विवाह शके १५७८ (इ. स. १६५६) पूर्वी झाला असला पाहिजे असें वर दाखविलेंच आहे. पण तो खास कधी, कोणत्या वर्षी, कोणाच्या कन्येशी झाला व या पांचव्या राणीचें नांव काय, हें तूर्त साधनांच्या अभावी स्पष्ट रितीनें सांगता येत नाही. महाराजांच्या लक्ष्मीबाई व गुणवंताबाई या नांवाच्या दोन राण्या होत्या. त्यांपैकी एकीचा विवाह या वेळीं झाला असला पाहिजे. या दोघींपैकी एक विचार्याची कन्या असून दुसरी इंगळ्यांची होती असें बृहदीश्वर शिलालेख व जेथे शकावली यांवरून दिसतें. परंतु त्यांतील विचार्यांची कोण व इंगळ्यांची कोण हें सांगता येत नाही. पण इंगळ्यांच्या कन्येशी पुढें शके १५७९ हेमलंत्री संवत्सरी विवाह झाल्याचें म्हटलें आहे. तेव्हां या वेळीं झालेला विवाह विचार्यांच्या कन्येशी झाला असावा.

६-यापुढील तिघींच्या विवाहांच्या मित्या व त्यांच्या माहेरच्या घराण्यांचीं नांवें जेथे शकावली व शिवापूरकर दसरांतील शकावल्या यांत स्पष्टच दिली आहेत त्या-प्रमाणें महाराजांचा सहावा विवाह गायकवाडांची कन्या सकवारबाई इजशी शके १५७८ च्या माघ शुद्ध पक्षां (इ. स. १६५७ च्या जानेवारीत) झाला.

७-सातवा जाधवरावांची कन्या काशीबाई इजशी शके १५७९ वैशाख शुद्ध ५ (ता. ८ एप्रिल १६५७ इ.) रोजी झाला.

८-आठवा शके १५७९ वैशाख शुद्ध १२ (ता. १५ एप्रिल १६५७ इ.) या दिवशी इंगळे यांच्या कन्येशी झाला. बृहदीश्वर शिलालेखांतील, कदाचित् दगड फुटल्यामुळें हें नांव नीट लागलें नसावें असें दिसतें. कारण या शिलालेखाचे प्रति-लिपीत “ मालहोची लेक ” असें म्हटलें आहे. पण हें नांव मराठ्यांच्या आडनांवांत कोठें आढळत नाही. राजवाडे यांच्या टिपणांत याबद्दल फर्जेदाची लेकी असें म्हटलें आहे. परंतु जेथे शकावली व शिवापूरकर देशपांडे यांच्या वर्हीतील शकावलींत इंगळे यांचे सोयरीकीबद्दल स्पष्ट खुलासा आहे. तेव्हां महाराजांची आठवी राणी इंगळे यांची कन्या होती याविषयी शंका नाही. तिच्या नांवाचा मात्र निश्चय साधनाभावी नीट करतां

* सदर विवेचन उत्तर (पेशवे) कालीन बखरीच्या आधारें केलें असल्यामुळें चित्य आहे-संपादक.

येत नाही. तिचें नांव लक्ष्मीबाई अथवा गुणवंताबाई या दोन नांवांपैकी एक असावें इतकें मात्र सांगतां येतें.

याप्रमाणें महाराजांचे आठहि विवाह शके १५७९ (इ. स. १६५७) पावेतो झाले. यापुढें महाराजांनीं नवी राणी केली नाही. प्रो. जदुनाथ सरकार (हल्लीं सर) यांनीं आपल्या शिवचरित्रविषयक ग्रंथांत शिवाजीमहाराजांस आठ राण्या होत्या असेंच दाखविलें आहे; पण महाराजांचे दोन विवाह शके १५९६ (इ. स. १६७४) या वर्षी, एक राज्याभिषेकापूर्वी व दुसरा राज्याभिषेकानंतर—झाल्याचें म्हटलें आहे (पहा Shivaji and his Times, 3rd Ed. 1929 P. 341.) तेव्हां सर जदुनाथ यांच्या या विधानाच्या ग्राह्याग्राह्यतेविषयीहि येथें थोडक्यांत विवेचन केलें पाहिजे.

सर जदुनाथ सरकार यांचें हें विधान सर हेन्री आर्किझडन् नांवाच्या इंग्लिश वकिलाचे पत्रांतील उल्लेखावर रचलेलें आहे. आर्किझडन् हा रायगडास छत्रपती शिवाजीमहाराज यांच्या राज्याभिषेकासाठीं मुंबईच्या इंग्लिश व्यापाऱ्यांतर्फें आलेला होता. त्याच्या ता. २७ मे १६७४ च्या पत्रांत "The Raja was and is still so busy about his coronation and marriage with two other women that it was yesterday before we had audience" याप्रमाणें महाराज दोन लग्नें करण्याच्या विचारांत असल्याची बातमी दिली असून त्यापुढील ता. ८ जूनच्या पत्रांत The Raja was married to a fourth wife without any state or ceremony. असें त्यानें म्हटलें आहे. आर्किझडन्च्या या दोन्ही पत्रांतील मजकुरांची संगती लावण्याकरितां सर जदुनाथ सरकार यांनीं ता. २७ मे १६७४ नंतरची जेथे शकावर्षांतील समंत्रक विवाहाची मिति ग्राह्य धरून तो एक विवाह मानला व ता. ८ जूनच्या पत्रांत विवाह झाल्याचें त्यानें लिहिलें म्हणून त्या दिवशीं एक विवाह झाला असें मानिलें. पण थोडा विचार केला असतां आर्किझडन् यांच्या लिहिण्यावरूनच या वेळेस महाराजांचे नवे विवाह झाले नाहीत हें लक्षांत घेईल. पहिले पत्रांत नुसती दोन विवाह होणार असल्याची बातमी आहे. त्या वेळीं ह्यात असलेल्या राण्यांशींच पुनः समंत्रक विवाह होण्याचें घाटत होतें. समंत्रक रीतीनें एकाच राणीशीं विवाह करावा अथवा अधिक राण्यांशीं करावे या गोष्टीचा पूर्ण निश्चय झाला नसेल अशा वेळीं एक दोन विवाहांची अशी मोघम बातमी त्यास लागणें स्वाभाविक होतें. पण पुढें निश्चय होऊन हा विवाहविधि ता. ३० मे १६७४ रोजी झाला. तेव्हां त्यानें ता. ८ जून रोजी लिहिलेल्या आपल्या पत्रांत महाराजांचा विवाह झाल्याची नुसती बातमी कळविली. यांतील ८ वी तारीख

ही त्याने पाठविलेल्या पत्राची आहे, विवाहाची नाही, हे त्याने The Raja was married असा भूतकाळवाचक प्रयोग केला आहे, यावरूनच लक्षात येईल. दुसरे त्या दिवशीच विवाह झाला असे दाखविणारे today किंवा अशा अर्थाचे दुसरे शब्दहि त्यांत त्याने योजिलेले नाहीत. शिवाय त्याने या विवाहप्रसंगी काही थाटमाट अथवा समारंभ झाले नाहीत असे without any state or ceremony या शब्दांनी स्पष्ट सांगितले आहे. राज्याभिषेकसमयी मौंजीबंधन झाल्यावर महाराजांचा जो समंत्रक विवाहविधि झाला तो कशा प्रकारचा होता हे वर आलेच आहे. हा विधि केवळ एका विशिष्ट हेतूने * पूर्वीच्या राण्यांशीच पुनः झाला असल्याने त्या विधी शिवाय दुसरे लौकिक समारंभ होण्याची त्या वेळी गरजच नव्हती व म्हणूनच त्याबद्दल विशेष समारंभ झाले नाहीत. पण या विवाहाचे हे रहस्य त्या विदेशीय लेखकास कसे कळणार ? त्याने नुसते विवाहासंबंधाने समारंभ झाले नाहीत येवढेच लिहिले, त्यावरून आर्किझडन याच्या लिहिण्याचा रोख वाचकांच्या लक्षात येऊन, त्याने हे राज्याभिषेकापूर्वी महाराजांच्या झालेल्या समंत्रक विवाहविधीविषयीच लिहिले आहे याबद्दल त्याची खात्री होईल.

आर्किझडनप्रमाणेच डॉ. फ्रायर नांवाचा एक प्रवासीहि त्या वेळी § रायगडास आला होता. त्यानेहि आपले प्रवासवृत्तांत “ महाराजांनी राज्याभिषेकसमयी चौथी बायको केली असे म्हटले आहे. आर्किझडनहि Raja was married to a fourth wife असेच म्हणतो. तेव्हा या दोन्ही विदेशीय लेखकांचे उल्लेख एकाच विवाहास अनुलक्षून आहेत व डॉ. फ्रायर याने तो विवाह राज्याभिषेकसमयी झाल्याचे म्हटले आहे. तेव्हा सर जदुनाथ यांनी राज्याभिषेकानंतर विवाह झाल्याचे जे अनुमान काढिले आहे ते निराधार आहे.

सर जदुनाथ यांस विदेशी लेखकांचे आधार तेवढे विशेष ग्राह्य वाटतात व देशी आधारांविषयी त्यांची घरघोडीची वृत्ती असते यामुळेच त्यांनी जेथे शकावली-तील आम्ही आधारभूत मानलेल्या दोन विवाहविषयक मित्या प्रमुखपणे ग्राह्य न

* सर जदुनाथ यांनी आपल्या ‘शिवाजी’मध्ये “ राज्याभिषेककल्पतरू ” ग्रंथाचे नांव दिले आहे. सदर ग्रंथ कलकत्ता येथील सरकारी ग्रंथालयांत असूनहि तो त्यांनी काळजीपूर्वक पाहिल्याचे मात्र दिसत नाही.

§ डॉ. फ्रायर इ. स. १९७५ मध्ये हिंदुस्थानांत आला. त्याने राज्याभिषेकाबद्दल लिहिलेली माहिती आर्किझडेनच्याच माहितीवरून लिहिली हे आतां सिद्ध झाले असल्यामुळे त्याचा पुरावा स्वतंत्र धरण्याची आवश्यकता नाही.

घरिंतां आर्किझडनच्या पत्रावरून अनुमानानें त्यांस वाटलेल्या मित्या त्यांनीं ग्राह्य धरल्या. पण त्यांनीं ग्राह्य मानलेल्या दोन्ही मित्यांस महाराजांचा नवीन स्त्रीशीं विवाह झाल्याचें सिद्ध होत नाहीं. तेव्हां राज्याभिषेकानंतर महाराजांचा विवाह झाल्याचें जें विधान सर जदुनाथ यांनीं आपले ग्रंथांत केलें आहे तें त्याज्य आहे हें निराळें सांगण्याची गरज नाहीं.

महाराजांचे आठ विवाह झाले असें आम्हीं वर विस्तारानें दाखविलें असून सर जदुनाथ महाराजांचे आठ विवाह झाले असेंच मानतात; असें असतां डॉ. फ्रायर व आर्किझडन् हे दोघेहि विदेशीय लेखक महाराजांनीं या वेळीं (राज्याभिषेकसमयीं) चौथी बायको केली असें म्हणतात तें कां, याविषयीं खुलासा सर जदुनाथ यांनीं करावयास पाहिजे होता पण तसा त्यांनीं केला नाहीं.

आमच्या मते महाराजांच्या राज्याभिषेकसमयीं चारच राण्या हयात असाव्यात. सर्व्वाई इ. स. १६५९ त वारल्याचा जेथे शकावलींतील उल्लेख वर आलाच आहे. शिवाय महाराजांचे मागें एकटी सोयराबाई राहिली असून राज्याभिषेकसमयीं पट्टराणीचा मान तिलाच मिळाला होता. तेव्हां तिच्याहून वडील असलेली सगुणाबाई त्या वेळीं (राज्याभिषेकसमयीं) हयात नव्हती हें स्पष्ट आहे. इ. स. १६७४ मार्च महिन्यांत महाराजांची एक स्त्री निवर्तल्यामुळें महाराज अशौचांत आहेत असा उल्लेख हेन्री आर्किझडनचा दुभाषा नारायण शेंणवी यानें आपल्या तारीख ४ एप्रिल १६७४इ. चे पत्रांत केला असून नुकत्याच प्रकाशित झालेल्या “राज्याभिषेककल्पतरू” ग्रंथांत महाराजांच्या काशीबाई नामक राजपत्नीचा मृत्यु झाल्याचें वृत्त “तस्या गमनतः कैश्चित् दिवसैस्वामिवल्लभा ॥ काशी त्यक्त्वा निजं रूपं स्वरूपेण व्यवस्थिता ॥” अशा प्रकारें दिलें आहे. गागाभट्टाचे आगमनानंतर काशीबाईचा मृत्यु झाला. तेव्हां नारायण शेंणवी याचे पत्रांतील उल्लेख कदाचित् काशीबाईसंबंधानेंच असावा व तो तसा असल्यास राज्याभिषेकापूर्वीं आणखी एकादी महाराजांची राणी गत झाली असावी. याप्रमाणें पूर्वीं महाराजांच्या चार स्त्रिया गत झाल्यामुळें राज्याभिषेकसमयीं चारच हयात असल्या व या विदेशीय लेखांस या वेळचे समंत्रक विवाहाची वातमी मिळून महाराजांस चार स्त्रिया असल्याचें समजलें. तेव्हां त्यांनीं राज्याभिषेकसमयीं महाराजांनीं चौथी बायको केली असें सरळ म्हटलें हें उघड दिसतें. असो.

येथपर्यंत महाराजांच्या मुख्य राण्यांचीं नांवें, त्यांचे विवाह-काल, त्यांचीं पितृघराणीं इत्यादि ऐतिहासिक साधनांचे आधारें साधकबाधक प्रमाणांनीं निश्चित केलीं. आतां या मुख्य राण्यांशिवाय महाराजांस आणखी दोन स्त्रिया असल्याविषयीं

एक दोन ठिकाणी उल्लेख आहेत व तेथे त्या जिन्यांस “उपजिन्या” असे म्हटले आहे. त्यावरून महाराजांच्या निर्मल चारित्र्याविषयी पुष्कळांची विपरीत भावना होऊन अनेक तर्ककुतर्क रचले गेले व चार वर्षांपूर्वी मुंबई येथील टाइम्स नामक इंग्रजी दैनिकांत त्यासंबंधाने दोन चार महिने सारखा वादविवाद चालला होता. तेव्हा त्या विधानांचाहि येथे थोडक्यांत परामर्श घेणे अवश्य आहे.

महाराजांस उपजिन्या असल्याचा उल्लेख प्रथमतः कै. राजवाडे यांस रामदासांचे चरित्रांत आढळला. तेव्हा त्यांनी आपल्या “मराठ्यांच्या इतिहासाची साधनें, खंड ४ था” या ग्रंथाचे प्रस्तावनेत पृष्ठ ५३ वर “शिवाजीस ++ दोन उपजिन्या होत्या असे रामदासांच्याच चरित्रावरून दिसते.” असे मोघम म्हटले. पण पुढे ऐतिहासिक लेखकांत मान्य समजले जात असलेले अधिकारी लेखक प्रो. जदुनाथ सरकार (हल्ली सर) यांनी केवळ राजवाड्यांचे लेखांचे आधारावर महाराजांस दोन उपजिन्या अर्थात् रक्षा (Concubines) होत्या असे आपल्या “Shivaji and His Times” या ग्रंथांत लिहिले (पहा 2nd ed. page 381 footnote) आणि त्या आधारावर मुंबईचे माजी विद्वान् पोलीस कमिशनर मि. एस्. एम. एडवर्ड्स (हल्ली परलोकवासी) यांनी आपल्या Crime in India या ग्रंथांत (पृ. ७८) शिवाजीमहाराज वेश्या ठेवीत असत असे बेधडक विधान केले आणि त्यावरून पुढे टाइम्स पत्रांत इ. स. १९२५ या वर्षी हा वाद उत्पन्न होऊन त्यावर अनेक कुकल्पनांची रचना केली गेली. टाइम्समधील कित्येक लेखकांनी तर अखेरिंस महाराजांच्या आठ राण्यांस रखेल्या ठरविण्यापर्यंत मजल नेऊन पोचविली, व इतिहाससंशोधकांनी त्यावर प्रकाश पाडवा म्हणून आव्हान केले. त्याप्रमाणे त्या वेळीं घार संस्थानचे इतिहासभक्त अधिपती कै. श्रीमन्महाराज उदाजीराव पवार यांचे अनुज्ञेने यासंबंधाने आवश्यक माहिती मिळवून एक खंडनात्मक लेख लिहून पुणे येथील ज्ञानप्रकाश दैनिकांत छापून प्रसिद्ध केला (पहा दैनिक ज्ञानप्रकाश ता. ४ ऑगस्ट १९२५). व त्यांत या नवीन उपस्थित केलेल्या दोषारोपांचे सयुक्तिक खंडन केले असल्याने त्याची एक प्रत या नवीन कुत्सित प्रवादाचे मूळ उत्पादक प्रो. सरकार यांकडे पाठना येथे विचारार्थ पाठविली. त्याचे उत्तरांत त्यांनी ता. २१ ऑगस्ट १९२५ रोजी “Your article is full and judicious” असे लिहून कळविले. तेव्हा, ते आतां आपल्या शिवछत्रपती-विषयक ग्रंथाचे पुढील आवृत्तींत या आपल्या बेजबाबदार विधानाची दुरुस्ती करतील असे वाटले व त्याचे थोडे प्रत्यंतर त्यांनी इ. स. १९२८ चे मार्च

महिन्याचे ९ वे तारखेस मद्रास येथे झालेल्या शिवजन्मोत्सव-प्रसंगी जे भाषण केले त्यातील पुढील वाक्यांवरूनहि दिसून आले. त्यांनी आपल्या भाषणांत महाराजांविषयी " He was devoted to his mother, loving to his children, true to his wives and scrupulously pure in his relations with other women " असे उद्गार काढले होते. परंतु इल्ली त्यांच्या शिवचरित्रविषयक ग्रंथाची नवी आवृत्ति (तिसरी) नुकतीच प्रसिद्ध झाली आहे, ती पाहतां मात्र सर साहेबांचा शिवाजीमहाराजांविषयी झालेला गैरसमज अद्याप पूर्णपणे नाहीसा झाला नाही, असेंच दिसून आले. नाही म्हणावयाला सरजुनाथांच्या ज्या टीपेच्या आधारावर मि. एडवर्ड्स यांनी आपल्या " Crime in India " नामक ग्रंथांत शिवाजीमहाराज वेश्या ठेवीत असत असे विधान केले तेवढी टीप मात्र आपल्या ग्रंथाच्या नव्या आवृत्तीतून सर साहेबांनी गाळली आहे. पण पुढे पृ. ३९८-९९ मध्ये महाराजांचे चारित्र्याविषयी लिहितांना त्यांनी " Shivaji's private life was marked by a high standard of morality. " असे लिहून पुढे " He was a devoted son, a loving father and an attentive husband, though he did not rise above the ideas and usage of his age which allowed plurality of wives and the keeping of concubines even among the priestly caste, not to speak of warriors and kings. " असे संशयात्मक लिहिले त्यांत त्यांनी महाराजांच्या नैतिक आचरणाविषयी संशय तर व्यक्त केलाच, पण आणखी जातां जातां तत्कालीन महाराष्ट्रीय समाजावर-विशेषतः ब्राह्मणवर्गावर व त्याबरोबर सैनिक व राजे ह्यांवर त्या अनैतिक दोषांचे खापर फोडिले आहे. तेव्हां त्यांनी महाराजांचे चारित्र्यावर केलेला हा दोषारोप किती निराधार व अज्ञानमूलक आहे हे दाखवून त्याचे पुनः साधार व यथायोग्य खंडन येथे करणे अवश्य वाटते.

टाइम्स पत्रांत हा दोषारोप उपस्थित केला गेल्यापासून के. राजवाडे यांच्या ऐतिहासिक साधनांच्या चौथ्या खंडाचे प्रस्तावनेत उल्लेखिलेल्या रामदासस्वामींचे चरित्राचा शोध पुण्यास व अन्य ठिकाणीहि केला. परंतु ते उपलब्ध झाले नाही. या मुळे त्या वेळेचे खंडनात्मक लेखांत त्याबद्दल विशेष खुलासा करता आला नाही. पण ते कोठे तरी मिळाले, यासाठी शोधाचा प्रयत्न चाललाच होता. इतक्यांत दोन वर्षांपूर्वी धार येथे त्याची एक लेखी प्रत प्रसिद्ध इतिहाससंशोधक गु. काशिनाथ कृष्ण लेले यांचे संग्रहांत अचानक मिळाली. ही प्रत थोडी त्रुटित आहे. तिचे प्रत्येक प्रकरणाचे शेवटी लेखकाचे नांव, लेखनवर्ष (संवत् १९१०) व लेखनस्थान मंदी-

सर दिलें आहे. तिसरें प्रकरण व आणखी एक दोन पृष्ठें गहाळ असून, सहाव्या प्रकरणानंतरचा भाग उपलब्ध नाही. मात्र पांचवें प्रकरण—ज्याचे आधारावर कै. राजवाड्यांनीं वरील विधान केलें—तें पूर्ण आहे. त्यांत आरंभीच पुढील गोष्ट दिली आहे :—

श्रींचे चरित्रास पांचवे प्रकरणास प्रारंभ चतुर्थ प्रकरणाचे अंती श्री पंढरीस जाऊन, श्रींचें दर्शन करून, श्री कृष्णातीर्थीं आल्यानंतर कोणे येके दिवशीं रायगडीं छत्रपति असतां महाराज निद्रास्थानीं त्रिवर्ग राण्या जेष्ठ पत्नी सईबाईसाहेब, दुसरीं सोयराबाई-साहेब, तिसरी सगुणाबाईसाहेब व उपास्रिया लावेरसी लग्न लाविलेल्या मनोहर व मनसंतोषासे पांच जणे बसले आहेत; गोमांतकी आंबे आले होते. त्याचे कापे करून त्रिवर्ग राण्यांनीं व उभयतांनीं ताटें भरून पुढें ठेवलीं. महाराजांनीं चित्तांत आणोन बोलिले कीं, हे आंबे बहुत चांगळे आहेत, या समई स्वामी समर्थ असते तरी समर्पण करून नंतर प्रसाद घेतो; असें राण्यांशीं महाराज बोलतात, तो कवाडास धक्का देऊन दार उघडा म्हणोन समर्थ बोलिले, शब्द ऐकून महाराज त्वरेनें उठोन कवाड उघडून पाहतात तों स्वामी उभे ! दंडवत करून समर्थाचा हात हात-वर घेऊन, खोलींत नेऊन आसनावर बसवून, पादप्रक्षालन करून पूजा केली. आंबे स्वामीस अर्पण केले ! नंतर प्रसाद राजश्रींनीं सेवन करून राण्यास प्रसाद दिल्यानंतर समर्थास महाराजांनीं तांबूल देऊन चार घटका स्वाभाविक भाषणें जाहालीं. समर्थ जाण्यास निघाले. महाराज रात्रीचा समय येणें कसें झालें. आणि जाण्याचे कोठें ? बाहेर ये, दाखवितो, म्हणोन महाराजांचा हात धरून किल्ल्याच्या तटावर आले. खालीं एक पाय वरता एक पाय असा चढून आलो, असा उतरून जातो. विद्युलतेसारखा प्रकाश पडून स्वामी अदृश्य झाले ! हें पाहून महाराज विचार करितात, जें स्वामीचें करणें तें परम आश्चर्यकारक पाहून संतोष मानिते झाले. हें चरित्र शके १५७२ विकृति नाम संवत्सरी जाहाले.

वरील गोष्टींत शके १५७२ पूर्वीं दोन लावेरसी (अनाथ) कन्यांशीं श्री शिवाजी-महाराजांनीं लग्न लाविलीं असून त्यांचीं नावें मनोहारी व मनसंतोष हीं होतीं हें नमूद

§ हीं नांवें विलक्षण आहेत. मराठा स्त्रियांचीं अशीं नांवें आढळत नाहींत. तेव्हां या नांवांत कांहीं वैशिष्ट्य असावें, बहुधा हीं स्मारक नांवें असावीत असें वाटतें. महाराजांचे ताब्यांत जे अनेक डोंगरी किल्ले होते त्यांतील अगदीं जवळजवळ असलेल्या दोन किल्ल्यांचीं हींच आहेत. त्यांतील मनोहरगड अतिशय मजबूत व दुर्गम असून तेथून मनसंतोषगड हा अगदीं जवळ आहे. या दोहोंत एका २०० फूट खोल दरीचें मात्र अंतर आहे. (पहा शिवाजी सोव्हनीर मराठी विभाग पृ. ८३). तेव्हां या दोन किल्ल्यांशीं या दोन स्त्रियांचा कांहीं संबंध असेल काय ?

आहे व चरित्रलेखकानें त्या स्त्रियांना मुख्य राण्यांपासून निराळें दाखविण्याचे हेतूने त्यांजबद्दल उपस्त्रिया लावेरसी लग्न लाविलेल्या हे शब्द मुद्दाम योजिले आहेत. यावरून या स्त्रिया लग्न लाविलेल्या होत्या, रखेल्या (Concubines) नव्हत्या ही गोष्ट अगदी स्पष्ट आहे. अवतारी पुरुषांच्या मुख्य राण्यांस नायिका व इतर स्त्रियांस उपस्त्रिया म्हणण्याचा परिपाठ जुनाच असल्याने वृहदीश्वर शिलालेखांत व वरील रामदास स्वामींचे चरित्रांत 'अष्ट नायिका व उपस्त्रिया' हे अनुक्रमें योजलेले शब्द तशाच अर्थाचे द्योतक आहेत. तेव्हां समर्थांचे चरित्रांतील 'उपस्त्रिया' हा शब्द निंदाव्यंजक नाही. हें निराळें सांगण्याची गरज नाही. असो, आतां अशा लावेरसी कन्यांशीं महाराजांनीं स्वतः लग्नं कां लाविलीं हा एक प्रश्न उपस्थित होईल. त्याचें विनचूक उत्तर या संबंधाचा तत्कालीन परिस्थिती दर्शविणारा कांहीं पुरावा उपलब्ध झाल्यावांचून देतां येणें शक्य नाही. तथापि तें उत्तर थोड्या अनुमानानेंहि उलगडतां येईल. तें असें कीं, तत्कालीन कांहीं राष्ट्रीय आपत्तीमुळे या बालिका निराश्रित झालेल्या असतील व तशाच कांहीं अपरिहार्य कारणांमुळे महाराजांस त्यांच्याशीं विवाह-संबंध करण्याचा प्रसंग आला असेल. परंतु अशा निराश्रित मुलींचा देखील महाराजांनीं विवाहविधीवांचून आंगिकार केला नाही, ही गोष्ट विशेष लक्षांत घेण्यासारखी आहे. तीवरून महाराजांची शिस्त व शास्त्रविधिपालनाविषयीं आस्था आणि प्रवृत्ति हीं दिसून येतात. या बालिका लावेरसी म्हणजे निराश्रित होत्या. यामुळे साहजिकच त्यांचे कुल-शीलाविषयीं नक्की माहिती मिळणें संभवनीय नसेल व म्हणूनच त्यांना मुख्य राण्यांचा दर्जा मिळणें केव्हांहि शक्य नव्हतें. चरित्रकारासहि त्यांना मुख्य राण्यांपासून निराळें दाखविण्यास हेंच कारण झालें आणि त्यासाठीं त्यानें उपस्त्रिया हा शब्द योजिला. व कै. राजवाड्यांनींहि त्याविषयीं कांहीं स्पष्टीकरण न करितां तो शब्द तसाच मोघम योजिल्यामुळे त्याचा परिणाम असा झाला कीं, सर जदुनाथांसारख्या लेखकास पराचा कावळा करण्यास सवड सांपडली. खरी स्थिती एक असून ती विपरीत भासविली गेली. कै. राजवाडे यांनीं ज्या आधारावर शिवाजीमहाराजांस उपस्त्रिया होत्या असें म्हटलें तो मूळ आधार पाहून तपासून त्याविषयीं योग्य विधान सर जदुनाथ यांनीं आपले ग्रंथांत करावयास पाहिजे होतें. पण तसें त्यांनीं केलें नाही, इतकेंच नव्हे तर, हा रामदास स्वामींचे चरित्रांतील मूळ आधाराचा आवश्यक उतारा बडोर्दे येथील सहविचार द्वैमासिकाचे एप्रिल-जून १९२७चे अंकांतील आमच्या छत्रपतींच्या विवाहविषयक लेखांत दिला असतांहि त्याकडे त्यांनीं दुर्लक्ष केलें. आंग्ल इतिहासकारांना महाराजांच्या चरित्रांतील निरनिराळ्या प्रसंगांचें रहस्य नीट न कळल्यामुळे व त्यांचे इतिहास

विशेषतः मुसलमानी तवांरिखांचे आधारावर रचिले गेल्यामुळे शत्रुपक्षांकडून द्वेषबुद्धीने लाविलेल्या विशेषणांची अथवा केलेल्या दोषारोपांची पुनरावृत्ती त्यांचे ग्रंथांतून झाली आहे. पण तसाच प्रकार आपल्या देशी इतिहासकारांकडूनहि व्हावा हें मोठें विलक्षण आहे ! महाराजांची राज्यकारभाराची व्यवस्था मोठी नमुनेदार असून त्यांची शिस्त फारच कडक असे. लष्करांत बडीक बायको कलावंतीण कलाल नेऊं नये. ++ लुट्यांत बायको पोर धरूं नये. ब्राम्हणाचे वस्तीस व देवास उपद्रव न लावावा, गाई धरूं नये इत्यादि महाराजांच्या शिस्तीचे नियम सुप्रसिद्ध असून याविरुद्ध वागणारांस तत्काळ शिक्षा होत असे. स्वतः महाराजांची परस्त्रियाविषयी अत्यंत पवित्र व उदार भावनेची वर्तणूक होती. आबाजी सोनदेवानें कल्याणचा सुभा काबीज केला, त्या वेळीं हांतीं लागलेल्या स्त्रीरत्नाची परत रवानगी महाराजांनीं किती आदरानें व थोरपणानें केली हें इतिहासप्रसिद्ध आहे. अशीच दुसरी गोष्ट गोळेवाडी (प्रांत वाई) येथील स्वारीत बंडखोर गोळ्यांची सून हस्तगत झाली तिजविषयींची आहे. तिला महाराजांनीं लुगडें चोळी नेसवून मोहरांनीं तिची ओटी भरवून बरोबर जासूद देऊन घरी पोंचती करविली. (शेडगांवकर बखर पृ. २२) अशी महाराजांच्या उज्वल नीतिमत्तेची उदाहरणें प्रसिद्ध असतां सर जदुनाथासारख्या इतिहासकारानें महाराजांसारख्या थोर व पुण्य पुरुषाचे चारित्र्यावर संशयाचे शिंतोडे उडवून तें कलंकित करण्याचा प्रयत्न करावा याला काय म्हणावें ?

छत्रपती शिवाजीमहाराजांनीं अनेक लग्नें केलीं हें युरोपियन समाजाच्या दृष्टीनें त्यांस वावगें वाटतें व म्हणून त्यांनीं हिंदुसमाजपद्धतीस दोष दिला. पण हिंदुसमाजाची रचना युरोपियन समाजाच्या रचनेहून अगदीं भिन्न आहे हें यांनीं लक्षांत घेतलें नाहीं. हिंदु लोकांना त्यांच्या समाजव्यवस्थेप्रमाणें एक स्त्री ह्यात असतां आणखी एक किंवा एकीहूनहि अधिक स्त्रिया करतां येतात व युरोपियन समाजांत काडी मोडण्याची सवड असल्यामुळे काडी मोडून टाकल्यावर दुसरी स्त्री किंवा जरूरीप्रमाणें आणखी अशाच एकीमागून अनेक स्त्रिया कारितां येतात. बाकी दोन्ही समाजांतील पुरुष अनेक लग्नें आपापल्या समाजव्यवस्थेप्रमाणें करूं शकतात व करतात. मग युरोपियन समाजानें हिंदुसमाजपद्धतीसच नांवें कां ठेवावी व छत्रपति शिवाजीमहाराजांनीं इतकीं लग्नें केली, याबद्दल आश्चर्य कां मानावें, हें कळत नाहीं. शिवाय छत्रपती शिवाजीमहाराजांचा अशीं अनेक लग्नें करण्यांत कांहीं विशिष्ट राजकीय हेतु होता ही प्रसिद्ध असलेली गोष्ट लक्षांत घेतली, म्हणजे त्यांनीं अनेक विवाह कां केले याबद्दल आश्चर्य वाटण्याचें मुळींच कारण राहणार नाहीं.

छत्रपतींचे पहिले दोन विवाह अगदीं अल्पवयांत म्हणजे त्यांचे वयाच्या १० वे व ११ वे वर्षीं झाले व बाकीचे सर्व पुढें तिशीच्या आंतच झाले हें वर दाखविलेंच आहे. तेव्हां महाराजांनीं उतारवयांत अनेक लग्नें केलीं असें दाखविण्याचा कित्येक ग्रंथकारांचा प्रयत्न केवळ कुतर्कावर रचिलेला आहे हें निराळें सांगण्याची गरज नाहीं. शिवाय महाराजांचे आरंभीचे विवाह बालवयांत झाले तथापि बाल-विवाहाचे अनिष्ट परिणाम त्यांच्या संततीवर झाल्याचें दिष्ट नाहीं महाराज स्वतः चांगले सुदृढ व सशक्त असून त्यांची संतती तशीच होती. त्यांचे उभयतां पुत्र त्यांचे प्रमाणेंच चांगले सुदृढ व पराक्रमी निपजले ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे.

आतां महाराजांच्या अपत्यपरिवारविषयीहि येथें थोडें सांगितलें पाहिजे. महाराजांच्या राण्यांत पुतळाबाई, गुणवंताबाई, लक्ष्मीबाई व काशीबाई या चौघी अपत्यहीन असून दोघी उपस्त्रियांचे संततीविषयी कोठें उल्लेख आढळला नाहीं. बाकीच्या चार राण्यांपासून महाराजांस दोन पुत्र व सहा कन्या अशीं आठ अपत्यें झालीं.

१-सईबाईला एक पुत्र व तीन कन्या अशीं चार अपत्यें होती. त्यांतील

(१) पुत्र संभाजीराजे यांचा जन्म शके १५७९ (इ. स. १६५७) मध्ये झाला. पिलाजी शिर्के मळेकर यांची कन्या जिऊबाई ऊर्फ येसूबाई इच्याशीं त्यांचा विवाह झाला (शके १५९१). पुढें शिवाजीमहाराजांनीं संभाजी राजे यांस शके १५९८ मध्ये आपलें स्वराज्य पुणें प्रांतीं तख्त दिलें. छ. संभाजीमहाराजांचे पुत्र शाहूमहाराज हेच पुढें सातारच्या गादीचे संस्थापक झाले.

(२) तीन कन्यांपैकीं सकवारबाई ऊर्फ सखूबाई ही फलटणचे महादजी नाईक निंबाळकर यांस दिली होती (इ.स. वर्ष २, अंक ९, फलटणचे निंबाळकर पृ. ३०; व ले. ७३२). महादजीचें लग्न पुण्यास झालें. महादजीचे वडील बजाजी नाईक निंबाळकर विजापूरकर बादशहाचे पदरी होते. त्यांस बादशहाचे हुकमावरून मुघलमानी घर्म स्वीकारावा लागला. परंतु हे छत्रपति शिवाजीमहाराजांचे नातेवाईक असल्यानें त्यांना शुद्ध करून परत हिंदुधर्मांत घ्यावें असें मातुश्री जिजाबाई ह्यांच्या मनांत येऊन त्यांनीं बजाजीस प्रायश्चित्त देऊन शुद्ध करविलें; आणि तो असा शुद्ध होऊन स्व-जार्तीत आल्याबद्दल कोणीं संशय न बाळगावा यासाठीं त्याचे पुत्र महादजी यांस शिवाजीमहाराजांनीं आपली मुलगी देऊन बजाजीशीं व्याह्याचें नातें जोडिलें. इ. स. १६५७ त महाराजांनीं आपल्या या कन्येस दिवाळीचे औवाळणीत वाढें गांवदिला.

(३) दुसरी कन्या राणूबाई इस जाघवांचे घरी दिलें.

(४) तिसरी कन्या अंबिकाबाई ही हरजी राजे महाडिक तारळेकर यांस दिली. हरजी राजे यांस जिंजी प्रांतांत जहागिरी देऊन त्या प्रांताची सुभेदारीहि महाराजांनी त्याजकडे सोंपविली होती.

२-सोयराबाईला एक पुत्र व एक कन्या अशीं दोनच अपत्ये होती.

(१) पुत्र राजाराम महाराज यांचा जन्म शके १५९१ (इ. स. १६७०) मध्ये झाला. त्यांचें पाहिलें लग्न प्रतापराव गुजर यांच्या कन्येशीं झालें होतें. तिचें नांव जानकीबाई. ही लवकरच वारली (म. रि. पू. पृ. ६१४). यांचीं पुढें आणखी दोन लग्नें झालीं. त्यांतील वडील ताराबाई ही हंबीरराव मोहित्यांची कन्या व धाकटी राजसबाई ही कागलकर घाटगे यांची कन्या या दोघांपासून छ. राजाराममहाराजांस दोन पुत्र झाले; ताराबाईपासून शिवाजी व राजसबाईपासून संभाजी. ताराबाईनेंच पुढें कोल्हापुरास निरालें राज्य स्थापिलें.

(२) सोयराबाईची कन्या बाळीबाई ऊर्फ दीपाबाई ही विसाजीराव नामक एका सरदाराला दिली होती.

३-सकवारबाईची कन्या कमलाबाई ही जानोजी पालकर यांस दिली असून,

४-सगुणाबाईची कन्या राजकुवरबाई ऊर्फ नानीबाई ही गणोजी राजे शिकें मळेकर यांस दिली होती.

या एकंदर विवेचनावरून छत्रपती शिवाजीमहाराजांच्या सांसारिक व्यापाची बरीच स्पष्ट कल्पना वांचकांस होईल. महाराजांच्या ह्या व्यापामुळें अनेक घराण्यांशीं त्यांचें नातें व सख्य होऊन परस्परांत प्रेमवृद्धी व ऐक्य होत गेलें व अनेक व्यक्तींचीं मनें आकर्षिलीं जाऊन, उद्दिष्ट कार्यांत येणारे अडथळे नार्हीसे होत गेले व महाराजांच्या हेतूप्रमाणें त्यांनीं आरंभिलेलें हिंदवी स्वराज्यस्थापनेचें महत्कार्य यशस्वी झालें.

THE POET SAINTS OF MAHARASHTRA DURING THE LIFE OF KING SHIVAJI

BY JUSTIN E. ABBOT

PREFACE

Mahipati (1715-1790), in his *Bhaktalilamrita* gives an account of the meetings of King Shivaji with Tukaram. His *Santavijaya* records the frequent meetings between King Shivaji and Ramdas. In the *abhangs* of Tukaram and the writings of Ramdas there are confirmations of this close relationship. Writers, later than Mahipati, like Hanumant, place great emphasis on this relationship. But unfortunately these accounts do not satisfy the historian. Mahipati wrote the *Bhaktalilamrita* in 1774, a little under a hundred years after the death of Shivaji. He gives no hint even of the documents he used in recording King Shivaji's relations with Tukaram. The account given by Mahipati of the relation between Shivaji and Ramdas is still more unsatisfactory from the historian's point of view. The history of Shivaji, that comes nearest to be written by a contemporary, is that of Sabhasad, written perhaps in 1694, 14 years after Shivaji's death. That history does not so much as mention the name of Ramdas. Whereas Mahipati, in his *Santavijaya* represents Shivaji as spending a large part of his time with Ramdas, and dominated by his influence. The *abhangs* of Tukaram would furnish good evidence if the authenticity of the *abhangs* were assured. It is admitted by all scholars that not all the *abhangs* in the collections bearing Tukaram's name are of his authorship, and

only guesswork distinguishes between the authentic and the unauthentic. Thus the historic foundations of accounts connecting King Shivaji with any Poet-saint are insecure. Tradition makes the relation close. The historian sees no decisive evidence either for or against the direct influence of either Tukaram or Ramdas on the great Maratha hero.

But whether the influence of the poet-saints on King Shivaji was direct or indirect, he could not have escaped it. Tukaram and Ramdas were not the only saints that sang and preached and wrote on the relationship of man to God and man to man. There were many others, some whose names and writings have come down to our time, others are more or less forgotten now, but who helped to form that religious and moral atmosphere that King Shivaji had to breathe, whether he wished it or not. It is not in the province of my paper to discuss the religious or moral character of Shivaji, nor the actual effect of his direct or indirect contact with the poet-saints of his time. Those subjects belong to other writers. My province is to list those poet-saints that were centres of light in Shivaji's time and whose lives and teachings created influences that must have reached the king, whether in his fastnesses of Pratapgad, Raigad and Torna, or leading his valiant Mavlis against a Muhammadan army. Whether those influences really moulded his character, it is for others to say, or to guess, in the absence of documentary evidence. Like the light of the sun reaching everywhere, and yet one can enclose oneself in the dark chamber, so Shivaji may not have used to the full the light that Tukaram and Ramdas could have supplied for his inner motives and springs of action. But their lights

were shining, and he could not have wholly escaped from their rays. Perhaps with the flame of patriotism in his soul, and the desire to see his land free from alien rule, he may have preferred the worship of fierce Bhavani, rather than the gentle Vitthal of Pandharpur, nevertheless Tukaram and Ramdas were not lights hidden under a bushel, and their call to higher spiritual devotion and to a higher moral life, must have reached Shivaji's ears, and may have touched his heart. Reliable history is silent on this influence upon his character, but one cannot but assume it, just as one assumes daylight after the sun has arisen.

TUKARAM

Data are wanting for the exact determination of the years in which Tukaram was born and died, but the very generally accepted dates are A. D. 1608' for his birth, and 1649 for his death, or as the poet puts it, his bodily accession into Heaven. *If Shivaji was born in 1630*, he was 19 years of age when Tukaram died. If it was in 1646 that Shivaji began his active career by the capture of the mountain fort of Torna, he still had three years in which direct contact with Tukaram was possible. The two visits of Shivaji, one at Lohagav and the other at Poona, as described by Mahipati in his *Bhaktalilamrita* (First visit 36, 91-168 and 193-196. Second visit 39, 8-35) would show Tukaram's profound

(1) In reference to the dates of the poet-saints, there is so much uncertainty. I have thought it best to adopt without question those proposed by the late V. L. Bhave in his *History of Marathi Literature*, the *Maharashtra Sarasvat*. Those who think otherwise can easily change my figures with their pen.

influence over the young man at the commencement of his career. On the occasion of his first visit he is said to have been so deeply impressed by Tukaram's appeal to all men to seek the supreme-spiritual-riches [*Paramartha*], he decided to give up all his worldly ambitions, retire into a forest, and spend his time in the worship of God. The practical-minded mother of the young man, Jijabai, appealed to Tukaram against the literal following of his teachings, and Tukaram had the right moral sense, when he quoted to Shivaji the teaching of the Bhagavadgita, that each caste had its special duties, and that his duty as a *kshatriya* was to fight for his country. At Poona he ran the risk of falling into the hands of the Muhammadans, so anxious was he to listen to Tukaram's *kirtans*. Such, according to Mahipati, was Tukaram's direct influence over Shivaji.

Tukaram was born in the little village of Dehu, sixteen miles to the northwest of Poona. For the details of his life we are dependent on Mahipati in his *Bhaktavijaya*, written in 1762, and in his *Bhaktalilamrita*, written in 1774. The *Bhaktavijaya* account is the shorter, and differs in some respects from the *Bhaktalilamrita* account (chapters 25 to 40). Aside from the few biographical *abhangs* of Tukaram himself (and the authenticity of these is altogether uncertain), our only original sources of information are these two accounts by Mahipati, written about a hundred and twenty-five years after Tukaram's death. Mahipati does not even hint at the sources he used in compiling his long account. It is possible, perhaps probable that some of the autobiographical *abhangs* ascribed to Tukaram, may have supplied Mahipati with the frame-work

of some of his stories to which he added the details, from his fertile imagination.

A brief summary of the Bhaktalilamrita account is as follows (chapters 25-40). The description of his ancestry begins with Vishvambhar, a godly man, one of whose special deeds was the building of a temple to Vithoba at Dehu, and confirming as their family deity, Vithoba of Pandharpur. There were tragic events in the history of the family, and the faith of some in Vithoba was shaken, but on the whole the family line was loyal to Vithoba, and in Bolhoba, the father of Tukaram, there was an enthusiast worshipper of Vithoba of Pandharpur. Bolhoba was a petty grocer in Dehu, who carried on his business in the strictest honesty, never telling an untruth, and time and money were spent in benevolent deeds. Tukaram's mother was like her husband, pious and faithful. Into this family Tukaram, or as he calls himself Tuka, was born. He very early began to help his father in his business and Tuka became his comfort and his pride. The first wife that the parents chose for Tuka turned out to be a sickly girl, and so another marriage was arranged to the daughter of a Poona merchant, Jijai by name, but to whom Tuka gave the name of Avali. All went well until Bolhoba's death and the burden of the family fell upon Tuka, the eldest son having become an ascetic. At first Tuka prospered in his business, through efficiency and honesty, but his heart was not in it, and as time went on, he cared less and less for earthly gain, and centered his desires on the supreme-spiritual- riches [*paramartha*] by spending all his time in the worship of God. Through lack of interest in his business affairs, they ceased to prosper. He soon became

bankrupt, and with poverty staring him in the face, calamities followed rapidly. A terrible famine swept over the land, and in it Tuka's first wife died of starvation, to his distress and shame. Former friends turned into enemies, and his second wife's sharp tongue found its occupation in nagging Tuka over his failure in business, and his waste of time and strength in doing nothing but repeating the names and epithets of God. But Tuka was not fickle-minded, and nothing could turn him away from his indifference to worldly things, and his concentration on the worship of God. It took Tuka some time to get adjusted to his new life, in the face of obstacles of every kind, but he never faltered. One of the first effects of the change was his acts of benevolence. He cared for the sick and weary. He fed the hungry and provided water for the thirsty. He carried the heavy loads of the weak. He went on errands for the lame. He was ready to do any thing asked of him in the way of help. His kindness went to animals also. He fed hungry animals and gave them water to drink. All the while he had to bear the bitter words of Avali, that he was giving his care to others and neglecting his own home. But Tuka never wavered. His next development was an inspiration to put his thoughts into poetic form, and give *kirtans*, in which God's deeds were praised, and his names and epithets were repeated amid the clang of the cymbals, the beating of the drums and the loud acclaim of the enthusiastic listeners. As his fame grew his bitter enemies were Brahmans, envious that a Shudra should become a religious teacher, and even Brahmans be found among his followers, ready to fall at his feet. But Tuka never returned evil for evil, but always returned evil with

good, and his soft answers turned away wrath. Legends have always grown about men whose piety and goodness have impressed their age, and Tukaram is no exception. In the one hundred and twenty-five years from the death of Tukaram to Mahipati, his first historian, legends easily developed, but all illustrative of Tuka's piety and goodness, his meekness and patience, his kindness and benevolence, his undaunted courage, his returning of good for evil, and his unwavering trust in God. It is no wonder that poets have drawn the beautiful picture of a chariot of dazzling light coming from Heaven and taking him bodily to his eternal home.

An analysis of Tukaram's *abhangs* is not easy. Apparently they were his extemporaneous expressions in his *kirtans*, and written down by such close friends as Santaji Teli Jaganade and Gangadhar Maval and cover a wide range of subjects, devotional, ethical, and the practical relations of man to man. He was a very pronounced Vaishnavite. God Vishnu, Krishna and Vithoba of Pandharpur, were the forms on which his worship concentrated. His theology in theory was that Vishnu and Shiva were really the same, both manifestations of God, though for different purposes, but he had very little sympathy with the Shaivites, worshippers of Shiva, and especially little sympathy with those ash-covered *yogis* in whom he saw little but hypocrisy. Tuka was not a formalist. He believed as did others in the holiness of the Ganges and the Chandrabhaga, as able to wash away sins, but all such outer forms were valueless without sincere repentance for sins. The worship of God by a hypocritical heart was an impossibility. Sincerity, purity, love of God, truth and justice,

kindness and unselfishness were to him essentials, without which worship of God was mere mockery. Uncertainties regarding the text of his *abhangs*, whether particular ones were from his lips, or whether interpolations by later poets, should render one cautious about attributing to Tuka beliefs or practices at variance with the general impression of his life and the general trend of his verses. Such was the light shining from the little village of Dehu, but it was bright enough to reach far. For example, at Kolhapur, many miles to the South, a little girl by name of Bahinabai, only twelve years of age, read his verses and was so moved by them that she had no rest until, in company with her family, she came to Dehu to see the holy man, to fall at his feet and listen to the gracious words that fell from his lips. This we learn from her own autobiography, written later in life, but bearing the impression of her loyalty to Tuka as her *guru*, who in a dream had put his hands on her head in blessing, and whispered the *mantra* that had come down to him from the ages past. If the light could reach as far as Kolhapur, we can hardly suppose it failed to reach the mountain regions where Shivaji held his court, and from whence he planned his raids to free his land from an alien rule.

MUKTESHVAR

If Mukteshvar died 1649, Shivaji was then nineteen years of age. Mukteshvar may, therefore, be included in the list of poet-saints who lived during the life-time of Shivaji.

Mukteshvar was the grandson of the great poet-saint Eknath. He lived for a time at Paithan on the

Godavari, the home of his distinguished grandfather, but ended his days at Teravad in the Kolhapur District, where his tomb (*vrindavan*) is shown and honored.

Of the details of his life nothing is known. His right to be called a saint rests chiefly on his Marathi version of the Mahabharata, Ramayana and other religious Sanskrit poems. It is naturally assumed that the learning his works show, and the effort required for so great a task, would be undertaken only by one who had the spirit of a saint.

As a poet Mukteshvar is classed very high. In true poetic genius some consider him the best poet the Maratha nation has produced.

[See the late Mr. V. L. Bhave's 'Maharashtra Sarasvat,' pages 146-162.]

RAMAVALLABHADAS

Ramavallabhadhas was born at Devagiri, modern Daulatabad, in the year 1610. His father, Ambaji, was an officer in the Government service. He was for a long time childless, but finally a son was born, whom they named Tukopant. As the young man came to manhood he helped to carry on his father's profession, and as an army officer, was victorious in battle. Eknath's commentary on the eleventh chapter of the Bhagavat, led him to desire a more spiritual life. About this time he met a *sadhu*, by name Lakshmidhar, who gave him the *mantra* that made him his disciple, and changed his name to Ramavallabhadhas. Several of his works are extant, such as Dashak-nirdhar, Vakyavritti, Chamatkari, Vaishnavagati. Among his disciples was a woman named Avadabai. Her *math*, and the religious order

she founded still continues at Chandavar in the District of Karvar. The late Sir Narayan Ganesh Chandavarkar was a descendant of this Avadabai.

Ramavallabhadas is a good illustration of the poet-saints who lived during the seventeenth century. Many of them were wholly unknown or slightly known, but they have left religious works that have survived the ravages of white ants, book-worms, rats and other enemies of manuscripts, and these bear witness to their religious life, and influence, though very little is known of the actual lives they lived. Although little is known of them as compared with Tukaram and Ramdas, they played their part in forming the religious life and thinking of the Maratha people.

[Taken from Mr. V. L. Bhavé's 'Maharashtra Sarasvat' page 163.]

SHIVAKALYAN

In his Nityanandadipika, Shivakalyan gives the date of its composition as Shaka 1557, or A. D. 1635. He stands, therefore, in the honored list of poet-saints during the Shivaji period.

The very little that is known of Shivakalyan is told by himself in his Nityanandadipika. He gives his home as Ambapur, the modern Jogaiche Ambe, or Mominabad in the Haidrabad State. His father Trimal was also his religious Guru.

Shivakalyan was evidently a student of Dnyaneshvar, as his language is full of expressions used by Dnyaneshvar. His Nityanandadipika is a commentary on the Amritanubhava of Dnyaneshvar. His great work is his commentary on the tenth *Skandha* of the Bhagavat,

through which he endeavours to point the way to the obtaining of the Supreme Spiritual Riches.

It is interesting to notice the geographical location of the poet-saints of this period. They extend from Daulatabad to Kolhapur and from Amba Jogai to Junnar, thus covering the whole of the Maratha country.

[Taken from the Maharashtra Sarasvat of the late Mr. V. L. Bhave, pages 164-166.]

LOLIMBARAJ

Whether Lolimbaraj should have a place among the poet-saints of Maharashtra is a question. According to the late Mr. Bhave one of this poet's works exceeds all limits in its obscenity. Why should he have composed such a book? But tradition and the saints who followed him, such as Uddhavadchidghan, Rangnath, and Shivaram, make their bow to him as a distinguished saint.

Lolimbaraj was the son of one Divakarbhat, whose home was in Junnar, where his descendants still live. His surname was Joshi. From his Lolimbaraj Akhyana, the following events in his life are gathered. He married a beautiful Muhammadan girl, but he changed her name to Ratnakala. Their mutual love was great, but death brought the sad separation. Referring evidently to this death of his young and beautiful wife he says,

Never for a moment have you ever left me,
you sweet One

Why then have you now gone to the other world
without my leave, my dear child.

Lolimbaraj had lived a rather wild life in his youth, but the death of his wife changed him, for in his confession he says,

My life has been spent in sensual living

Not a moment have I given to be free from sinning.

It is a charitable supposition that his objectionable book was written when in his wild youth, and before the change that brought him into the ranks of the poet-saints.

Lolimbaraj was a *sheeghra kavi*. Words flowed from his lips in the form of poetic verse, and yet his words had a sweetness that was compared with nectar. He wrote a medical book called *Vaidya Jivan*, but his large work was a commentary on the tenth *Skandha* of the *Bhagavata*.

[Taken from the Maharashtra Sarasvat, by the late Mr. V. L. Bhawe, pages 167-170].

SHAMARADHYA

Shamaradhyā, Shamasundara as he in one place calls himself, seems to have no standing among the poet-saints, and yet his very extensive works in commentaries on the Upanishads, Mahabharata, Bhagavata, Ramayana, and Bhagavadgita would indicate a man religiously inclined, and a contributor to the religious thought of his time. Were it a possibility to determine the extent of the circulation of such books as Shamasundara composed, his influence could be somewhat measured. The copying of such extensive works was laborious and costly, and the circulation could never have been large, and yet this did not hinder these poet-saints from putting into a Marathi version their interpretation of that Sanskrit literature which was the

foundation of their religious thinking. His date is uncertain but it is believed to be in the earlier half of the seventeenth century. Nothing is known of his life.

[Taken from V. L. Bhavé's 'Maharashtra Sarasvat', page 170.]

SHEKH MUHAMMAD

Among those listed as poet-saints are found several with Muhammadan names, but whose poetic works show them to be avowed worshippers of Vitthal. They are supposed to have been converts to Hinduism, or more likely Hindus, whose parents or themselves had come sometime under Muhammadan influence, and taken Muhammadan names. In the case of Shekh Muhammad the Muhammadan influence upon him is seen in his objection to idolatry, or at least regarding it as a mere stepping stone to a higher form of worship.

Shekh Muhammad lived at Shrigonde (Chamhargonde) in the Ahmednagar District. His occupation was that of a Mulana, a religious teacher, one of the twelve village servants, according to the old village system. Muhammadan influence had brought about the custom even among Hindus of employing a Mulana to pronounce God's name over the chicken or goat as it was being slaughtered. The dying throes of the animals made Shekh Muhammad reflect, and abandon that occupation. He went on pilgrimages to Pandharpur, and became a worshipper of Vithoba, though apparently opposed to the idolatrous worship of God.

Four books are of his authorship, Pavan Vijaya, Nishkalanka Prabodh, Yogasangrama, and Dnyanasagar. The last book was completed in 1696, so that Shekh Muhammad's life extended somewhat beyond that

of King Shivaji. The tide that so strongly set in of Vishnu-worship, and that carried with it Muhammadans and Shaivites, did not remove Shivaji from his worship of Bhavani, but the high moral ideals that went with Vishnu-worship spread over the whole land, and in some way must have affected Shivaji's religious and moral thinking.

[Taken from the late V.L. Bhave's 'Maharashtra Sarasvat', pages 198-200.]

BODHALE BUVA

His true name is said to be Manakoji Jagatap, a frequent pilgrim to Pandharpur, and a composer of *abhangs*. Mahipati in the 53rd chapter of his *Bhaktavijaya* gives the following account of this pious saint and his wife Mamatai. They were of the *Shudra* caste, and with their fields and other property were persons of considerable wealth. Bodhala believed that true religion consisted in acts of benevolence and his wife agreed with him, so they helped the sick and the poor generously. Then a great famine brought distress, but Bodhala and his good wife gave as before, until all they had was gone. Now they were themselves in dire poverty, clothed in rags and nothing to eat. To keep from starving Mamatai took an axe, cut some wood and sold it in the city for three pice, with which they bought a handful of flour. God saw their distress, but tested their love for humanity. He assumed the form of a very poor Brahman, and asked for food. Bodhala and his wife gave him all they had, and in their presence he cooked and ate it, giving them as they desired, what was left on his plate. Then they understood it was

God who had tested them, and their joy was complete. Such stories indicate the impression left on his times by this saint, aside from the question of their authenticity.

A short account of his life was also written in verse by his disciple Jotiram.

Mahipati in his *Bhaktalilamrita*, chapter 51, 11-82, relates the story of the Muhammadan king commanding him to eat cooked flesh. It was covered with a cloth, which being removed revealed a mass of flowers. Another story is that of God testing Bodhala's willingness to give to a guest whatever he asked for, took the form of a fakir and asked for his daughter-in-law. Bodhala gave her, true to his principle of giving, then later understood that the fakir was God testing him.

The dates of Bodhala are unknown but he is assumed to have been a contemporary with Shivaji.

NIMBARAJ

Nimbaraj lived at Dahithan, of which he was the *Inamdar*. He is said to have gained his name from the fact that his father Murarpant was for a long time childless. In order to have a son he resorted to austerities, such as living on the leaves of the Nimb tree. A son was born and the name Nimbraj was given to him. He is said to have died at Dahithan in the year 1678. He was the author of several small works.

SAINTS LITTLE KNOWN

Of many of the saints and poet-saints of this period little or nothing is known except their

names. Such are Shekh Sultan, Shekh Farid, Tryambak, Vitthaldas, Dhongada, Shivadas, Kundesh, Panabhi Vishvanath, and others. Fragments of poems bearing their names are extant, but who they were, and what was the weight of their influence is unknown.

WOMEN POET SAINTS

Sainthood, and poet-sainthood among the Marathas has by no means been confined to men, but the women-saints have existed under a handicap. According to traditional stories the wives of many of the men-saints quite equalled their husbands, in piety and goodness, their very aid giving glory to their husbands, but they have modestly stood in the background, and even their names are hardly remembered. Many of them may have been true poets, for poetry is natural to Indian women, but their words were not recorded. His words were recorded, and she is known only as the wife of the eminent saint. But there have been notable exceptions to this rule. During the life-time of Shivaji three such exceptions may be mentioned, Bahinabai, Venubai, and Bayabai, but among the Ramdasis there were others whose works are now lost, and their names as well.

BAHINABAI

In the little village of Devgav, a few miles to the west of the Ellora Caves, Bahinabai was born, about the year 1628. If Shivaji was born in 1630, Bahinabai was 2 years his senior. She is believed to have lived until 1700, so that she outlived Shivaji by

10 years. In her autobiography she gives no hint of direct or indirect contact with Shivaji. Nevertheless her life and teachings helped to create the religious and moral atmosphere that Shivaji had to breathe. When she came to Dehu, at the age of thirteen, about the year 1641, Shivaji, with his mother Jijabai, was living at Poona, only sixteen miles away, and he was but 11 years of age. It does not appear that she remained long at Dehu, listening to Tukaram's *kirtans*. Apparently her life was chiefly spent in her home-town of Devgav, rather far from the activities of Shivaji.

The autobiography of Bahinabai is unique in Marathi literature. Other poet-saints, from Eknath down, have furnished in their writings a few details of their lives, such as their ancestry, the name of their *guru*, and the like, but Bahinabai, or Bahini, as she calls herself, has written a long account of her girlhood, until her thirteenth year, when she became a mother. Her life after that is not described in detail, but through her experiences and thoughts much can be gathered of what her life must have been in the village and the home she loved.

According to her own story Bahini was born at Devgav, not far from Verul and the Ellora Caves. Her father was the *kulkarni* of the town. At the age of five she was married to a man of thirty. Four years after her marriage, a quarrel with relatives led her family to migrate to the South. Her husband accompanied the family. They followed the Godavari and Bhima rivers as far as Pandharpur, begging their food as they went along, and undergoing much suffering. From Pandharpur they went westward to Rahimatpur, where her husband obtained employment for two years.

Bahini was now eleven years of age. The family now decided to go to Kolhapur. They were fortunate in getting a place to lodge in the *wadi* of Bahirambhat, a learned Brahman, and a man of noble character. Just at this time Kolhapur was visited by Jairam Swami, a disciple of Ramdas and his popular *kirtans* drew large crowds. Among his intensely interested listeners was Bahini, whose mind was turning more and more to the religious life. Bahirambhat gave the family a cow and a calf, and the care of these fell to Bahini. The calf followed her everywhere, even into the *kirtans* of Jairam Swami. The overcrowding led some to remove the calf, resulting in the calf bawling outside and Bahini crying inside. The kindly Jairam noticing the commotion, enquired the reason, and comforted the little girl with kind words and admittance to the calf. The scene was reported by a busy-body to Bahini's husband, who was enraged that his little wife should have made such a scene, and he gave her a severe beating. Her husband was entirely out of sympathy with her spiritual desires. At the beginning of her thirteenth year she had read some of Tukaram's *abhangs*, and her heart was moved. She longed to meet Tuka. Now she had a dream in which Tuka placed his hand on her head in blessing, and repeated the *mantra*, "Ramkrishna Hari," which admitted her into his discipleship. It was but a dream, but she felt it was a reality and from that time she regarded herself as Tukaram's disciple. The husband was more and more exasperated against his wife, and treated her cruelly. But when he fell ill, and was in great suffering, Bahini, as a dutiful wife, nursed him through his illness, and gained his love. Now he was ready to meet his wife's wishes, and the whole family

started for Dehu, to see Tukaram, her loved *guru*, but whom she had never seen. They arrived at Dehu and experienced many difficulties. Mambaji, the envious enemy of Tukaram, became their enemy also, and contributed to the family's unhappy experiences. But listening to Tukaram's *kirtans* was their delight, or as she describes it "Joy danced in my eyes." Here in her thirteenth year a child was born to her whom she named Kashibai.

She does not state how long the family remained at Dehu, but probably not long as they were planning to return to the home at Devgav. In the meantime the poetic inspiration came to her, and her thoughts now flowed in verse. At the age of seventy-two we find her at Devgav, expecting her death at any moment. Her own words are "Seventy-two years bring me to the limit of my life. My death is now at hand."

The subjects comprised in her verses cover a wide field, and coming from the heart and mind of a woman who sought her freedom and gained it by her determination and courage, they become doubly interesting. The devotional element is not lacking, but she has much to say on the practical side of life, and her moral ideas are of the highest. Perhaps in her quiet life at Devgav her fame may not have reached far, and Shivaji may never have heard of her, but if he could have sat at her feet and listened to her wisdom she could have taught him great truths, and ways of noble living.

VENUBAI

Ramdas admitted women to his discipleship, and the more learned of them were even appointed as heads

of his established religious houses. Such an one was Venubai, to whom Ramdas entrusted responsible positions and duties.

Venubai was born at Miraj in about the year 1628. At eight years of age she was married into a Kolhapur family, but very soon became a widow. A desire for learning now possessed her, and one of the first books to attract her was Eknath's great work, the Eknathi Bhagwata. On one occasion as she was reading the Bhagwata, Ramdas is said to have come to her home asking for alms. Noticing her book he asked her whether she experienced its truths. Confessing her ignorance he helped her with a few words, and then went on. On another of Ramdas's visits he gave her the *mantra* that admitted her into his discipleship. It is said some opposed her doing so, but being a woman of independence and force she walked the path she thought right. Of this opposition she says in one of her poems,

Some praise me, some revile me,
But I will not look to what they think
In my heart I am holding my *sadguru's* feet
And even at the end of life I will not loose

my embrace.
In 1655 Ramdas appointed her as head of the religious house at Miraj which prospered under her leadership, and the order grew. Venubai's *math* still exists at Miraj. She was the author of poems, and of one specially praised work, *Sita-svayamvar*. She died in 1678.

[Taken from V. L. Bhave's M. S., pages 236—241.]

BAYABAI

Bayabai (perhaps the same as Baijabai) was another of Ramdas's trusted female disciples, whom he was accustomed to call his "daughters." Some of her poetry, in the Arya metre, and some poetry in Hindi, are extant.

AMBABAI

A disciple of Ramdas and a poetess, but little is known of her.

PREMABAI

The saint and poetess Premabai is little known and a few only of her verses are extant. She is believed to have been living at the close of the 16th century, so that she may have been living during the Shivaji period. At any rate her influence must be assumed in the creation of that religious and moral atmosphere which King Shivaji had to breathe.

[Taken from V. L. Bhavé's M. S., pages 241 and 245.]

THE CHIEF DISCIPLES OF RAMDAS

Ramdas was a believer in the method of organization to bring about a deeper and more extended devotional spirit, as well as the moral uplift of those about him. In this he differed absolutely from Tukaram. Tukaram was as anxious to have the devotional spirit become universal and his ideals of the moral life attained by all, but he did nothing more than proclaim his

thoughts in his *kirtans*. He made no formal disciples, although he had followers. He organised no institutions. Ramdas believed in organization, hence his many *maths*, or religious houses, with a shrine to Ram or Maruti, and buildings connected with it, to house the leader of the *math*, and such disciples as the leader might collect for instruction in the principles taught by Ramdas.

Around Ramdas himself there were, therefore, many disciples to help him in his organized work, both men and women disciples, with their specified duties. Among these the four that have been considered the chief disciples were Jairam Swami Vadgavkar, Rangnath Swami Nigadikar, Anandamurti Brahma-nalkar, and Keshav Swami Bhaganagarkar.

JAYARAM SWAMI

Jairam Swami is said to have been born in 1599 and died in 1672. His father was the *deshpande* of Katrabaj Mandavgan. The family was in poor circumstances, and Jairam had to gain his education by begging his food. His next step was that of going to Vadgav and becoming the disciple of one Krishnappa. His meeting with Ramdas is told by Hanumant. Ranganath Swami went to Vadgav to visit Jairam Swami, and the two then went to visit Ramdas. From that day both became intimate disciples of Ramdas and Ramdas used to call them his sons.

RANGANATH SWAMI

Ranganath Swami was born about 1612 and died 1672. His father, in 1642 took *jala-samadhi*, at the

junction of the Krishna and Koina rivers. Ranganath became a close disciple of Ramdas.

ANANDA MURTI

Anandamurti's death occurred in 1696. He was an inhabitant of Brahmanal in the Satara District. He became a disciple of Ramdas through the preaching of Raghunath Swami. A few of his poems are extant.

KESHAV SWAMI

Died in 1682. He is the author of Ekadashi-Charitra, and many smaller poetical works. Hanumant tells of the event leading to his becoming Ramadas's disciple. Hearing of the growing fame of Ramdas, and desiring to see him, he sent a disciple with a letter written in verse. Ramdas replied in the same way expressing his appreciation. Later when Ramdas was in the vicinity of Bhaganagar the two met, and from that time Keshav-swami was one of Ramdas's close disciples.

VAMAN PANDIT

Vaman Pandit has a high rank as a Maratha poet, but he is not generally included among the Maratha saints. He was a philosopher, learned in Sanskrit, and used his genius for simplifying the recondite problems of the Vedanta system. Some of his works, however, have an entirely different character, which has suggested the possibility of there being two different Vamans.

Very little is known of Vaman Pandit. The fact that his Nigamasar was written in 1673, brings him clearly into the Shivaji period. The dates of his birth and death are unknown. In the judgment of the Maratha people Vaman stands very high as a poet. Some of his works diminish his reputation as a saint because of their very objectionable character.

SAMRAJ VAMAN

Samraj was one of the distinguished disciples of Vaman Pandit, and no mean poet. He was born at Hupary, near Kolhapur in 1652. And at the age of 25, or in 1677, was admitted into Vaman Pandit's circle of disciples.

NAGESH

Nagesh was by profession a *joshi*. He lived at Bhingar near Ahmednagar. He was a poet of the common people, using those popular words that please the common ear.

VITTHAL

Vitthal lived at Gauripur near Bid, a Brahman by birth. He was a merchant, but a man of piety, and a regular pilgrim to Pandharpur. He was evidently a scholar as well as a merchant. His poetic works are Marathi versions of puranic stories, though a few turn to other subjects.

DEVADAS

Devadas, the author of the well-known *stotra*, the Vyankatesh Stotra, belongs without doubt to the seventeenth century, although his exact dates are unknown. Nothing is known of his life and it is only through his two works, Vyankatesh Stotra and Santamalika that his name is familiar to the Maratha people. The Vyankatesh Stotra is exceedingly popular and is committed to memory by many.

SAINTS AND POET-SAINTS UNKNOWN
AND UNSUNG

The long list of saints and poet-saints, given above, by no means exhausts the number who have a right to that honorable title. But many were simple followers or disciples of those *gurus* whose names are so well-known. As pure in their lives perhaps as their *gurus*, possessed with the poetic spirit, but their simple productions reached only the small circle of their own day, and so, however worthy they may have been, their names are lost or all but lost. Yet it is important to remember that it was not the great lights such as Tukaram and Ramdas that made the seventeenth century so remarkable in the Maratha country. They preached nothing new. Their doctrines were the doctrines that had come down from the centuries gone by, but they became great, because they lived them, and exemplified them, and inspired others to follow them. Thus the light spread all through that century, and it cannot be thought that Shivaji escaped from being touched by it, while seeking to carry out what he considered his life's

work. All through the Maratha country there were *santas* and *bhaktas*, sincerely and truly godly men and women, and possessed with those high ideals of the moral life, such as were exemplified in Tukaram and Ramdas. They were lights set on a hill that could not be hid.

RAMDAS

I have reserved for the last subject of this chapter the poet-saint with whom King Shivaji is popularly supposed to have had most to do, and whose influence is supposed to have dominated both the public and private life of the king.

Original sources of information:—There are six principal original sources, as follows.

1. Shrisamartha-Pratap by Giridhar. Giridhar was a disciple of Ramdas. Ramdas appointed him to be the head of the *math* at Bid. He frequently came to Chaphal to see Ramdas. He died in 1729, 48 years after the death of Ramdas. His tomb is at Bid. This history of Ramdas is of course of special historic value, as it is written by one who was a disciple and personally knew Ramdas. In the first *samasa* of his Shri-Samartha-Pratap, verse 5, he says "This history of Samartha (Ramdas) is what I have seen of him and heard with my own ears."

2. Ramdas-Charitra by Bhimaswami of Shahapur, and written, so Hanumant says, only a few days after Ramdas's Death.

3. Santavijaya by Mahipati, written probably soon after 1774.

4. Ramdas-Charitra by Bhimaswami of Shirgav. This account was completed, it is supposed, about 1799.

5. Dasa-vishrama-dhama by Atmaram. It is assumed that Atmaram was one of the disciples of Ramdas. In Samasa I and verse 44, the name of Mahipati is given in the list of saints. If this verse is not an interpolation, it indicates a late date for this large work.

6. Ramdas-Charitra by Hanumant Swami, written about 1797.

7. Aside from the above there were accounts, written by other disciples, which are not now extant.

From the strictly historic point of view these accounts of Ramdas do not awaken confidence in their accuracy. The further they are in time from Ramdas the more they go into the details of his life. They do not settle the vexed question of the intimacy of Ramdas and King Shivaji.

Ramdas, the poet-saint :—Ramdas was born in the little town of Jamb, on the Godavari river. The usual date assigned to this event is 1608, the same year that saw the birth of the other great poet-saint, Tukaram. The accounts describe him as a lively boy, intensely fond of nature, who could climb trees like a monkey, and swim in the river like a fish. He is even credited with possessing a short tail. All enjoy telling of his escape from the bondage of marriage. When 12 years of age his mother arranged for his marriage. The ceremony was being performed, and the priests intoned the solemn words "*Savadhanam, Savadhanam*," "Beware, beware". Ramdas asked the meaning of *Savadhanam*. He was told it meant "Beware what you do, this marriage will mean bondage." At which young Ramdas leaped to his feet and fled,

swimming the river, and escaping from his pursuers. Desiring the religious life Ramdas was for several years connected with the temple of Ram at Takli. He made an extensive pilgrimage over India and then finally settled down among the beautiful Sahyadri mountains, and the Krishna, Venna, and Koina rivers in the Satara District. Ramdas evidently felt he had a message for mankind, and being an efficient organizer, founded many '*maths*' or religious houses, over which he appointed some one of his many disciples, to carry on the special worship of Ram and Maruti and to spread the moral and devotional teachings of his Dasbodha. His chief centre was Chaphal, but he was fond of mountain scenery, and spent days in the caves, without fear of the wild beasts, with which the forests abounded. He admitted women as well as men into his discipleship, and the various departments of the religious community of which he was the centre, were placed under competent heads, so that Ramdas came and went and his work went on undisturbed.

There seems no sure way as yet of settling the questions that arise regarding the relationship of Ramdas and Shivaji. The earliest historian of Shivaji, Sabhasad, writing about 14 years after the death of Shivaji, the date not being definitely settled, does not mention the name even of Ramdas, from which one would infer that the relation between Ramdas and Shivaji was not close. The later writers, and the later they are, the further removed from knowing the facts, dwell with the utmost detail on Shivaji's constant visits to Ramdas, and Ramdas's to Shivaji. Mahipati and Hanumant would give one the impression that Shivaji did little else than visit Ramdas leaving one to wonder what time

could have been left him for his martial operations. The tradition that the temple and house on the top of Sajjangad, known as Parli, was built by Shivaji for Ramdas, seems well-founded, and from it can be assumed that the relationship of the two was close, and must have been profitable for the king.

Ramdas never married. He was best fitted for a life of freedom. Probably Tukaram would have had a happier life if his parents had not married him to two wives, when he was but a boy, one dying and the other out of sympathy with him. Ramdas had the spirit to do what he wanted and had escaped from the plans of his parents. Free to wander as he pleased, honored and revered by his disciples and all others, he was able to put into execution his desire to make the worship of Ram popular, and strengthen the moral bonds that constitute true religion. Tukaram in the north sought to incline all to the worship of Vithoba, and away from Shiva and other deities, but both had the evident desire that righteousness and truth should prevail, and that without these the outer forms of religion were mockery and hypocrisy.

Ramdas's last moments show the same man of calmness and peace, with an unchanged devotion. What he left to posterity was not merely the many *maths*, some of whom still exist, but his well-known work, the *Dasbodh*, with its call to worship and the higher moral life.

Conclusion:—The above list of poet-saints during the life-time of Shivaji is not only impressive from the point of numbers, but more especially from the point of their character and teachings. Tukaram and Ramdas are of course outstanding figures, but they are typical of the many, lesser known or wholly unknown, but who

formed the body of the religious men and women who created the religious atmosphere of that period in the whole Maratha Country. None of them was a man of science, who demanded scientific proof for what he believed. The Vedas, the Shastras, the Puranas and the writings of the older saints, like Dnyaneshvar and Eknath, were truths to them. The Vedanta was their theoretical philosophy. The popular forms of worship were their forms, but it should be especially noticed that both Tukaram and Ramdas, as their works show, maintained an independence of thought in the emphasis which they gave to the special thoughts that had gripped their minds and formed their characters. Tukaram did not deny deity to Shiva, but his soul's reverence turned to God, as manifested in Vishnu, and in Vishnu's *avatar* Krishna, and in Krishna's abiding presence in Pandharpur as Vithoba, standing on the brick with arms akimbo, ready to run to the aid of any of his *bhaktas* when in distress. With this piety went the highest moral ideals in the relation of man to God, and man to man. Tukaram felt the importance of these moral ideals, and he emphasises the thought that without them the worship of God is hypocrisy. With Ramdas it was the worship of Ram that he emphasised, but that simply meant his belief that Ram was also an *avatar* of Vishnu. His emphasis upon morals is the same as that of Tukaram.

To a student of these religious teachers it soon becomes evident that it requires much reading, and much careful study to understand the thoughts that possessed them. Immature knowledge has led many to condemn on the one side and praise on the other, the beliefs and teachings of these saints. They never

claimed to be theologians. They were simply men moved from within to express their devotion to God, in the way natural to them and correcting what they could in the moral ideas around them. No emphasis should be placed on the question whether they were correct in their theology or absolutely correct in their moral ideals. The thing to be emphasised is that they were godly men, lovers of righteousness, who lived pure lives and by their example impressed others. The political condition of the country required just such moral forces and the assumption is not without some sure evidence that those moral forces touched the private and public life of Shivaji.

[The references to Mr. Bhave's ' Maharashtra Saraswat ' are quoted from the second edition of 1919].

SHIVAJI FROM TANJORE MSS.

BY

PANDIT N. VAIDYANATH SASTRY

SAHITYA SIROMANI.

कलिकल्मषहारीणि हारीणि जनचेतसाम् ।

यशांसि शिवराजस्य श्रोतव्यानि मनीषिभिः ॥

—शिवभारत, अ. १ श्लो. २३.

It is quite impossible in these days to claim originality and priority in giving some historical facts and truths pertaining to the life of *Sri Sivaji Chhatrapati*, the founder of the Mahratha rule in India. The days—when the people of India had a blind belief in the works of Grant Duff and other western historians, whose chief aim was to write out a complete history but with scanty materials and fill up the gaps by guess-work, and to proclaim wherever they had a chance that Indian rulers were uncivilised and that their rule was only a misrule—have passed. Many profound scholars have entered the field of research work and have brought to light the hidden facts and truths regarding *Sivaji*, and consequently those blind theories are removed away.

What I propose to do in this short paper is only to adduce certain literary evidences about the life and characteristics of *Sivaji* the great, and of his ancestry, from the manuscripts that are stored up in the famous Saraswati Mahal Library at Tanjore, by the unceasing efforts of the Mahratha rulers of this place.

It is said that Shivaji is the descendant of Bhonsle family. 'Bhonsle' is the prakritic (probably Maharashtri) form of the word '*Bhasvat Kula*' i. e. solar race. The following references bear out this fact.

अभूयतेक्ष्वाकुभगीरथश्री

रामादिभिर्यत्र यशोधुरीणैः ।

आहुस्तदेवाक्षरभङ्गिभेदैः

भास्वत्कुलं भोसलनामधेयम् ॥

—शाहेन्द्रविलासम्, सर्ग २. श्लोक ६.

भास्वद्वंशो भोसलाख्यो जगत्या

मास्ति क्षीरोदन्वतस्तुल्यधर्मा ।

यत्रोद्भूतानद्भुतान्वीक्ष्य देवाः

न श्लाघन्ते नाकलोकाधिवासम् ॥

—संगीत-सारामृतम्, पृ. २a. पं ३-४.

Shivaji was a Kshatriya of Solar race having descended from the Aryan Kings of the Kosala and other parts.

The Smriti verses 'कलौ वर्णद्वयं स्मृतम्' and 'नन्दान्तं क्षत्रियकुलं' indicate that the Kshatriyas are rare in these days and not a thorough denial of the existence of the Kshatriya varna. According to Kshatriya-dharma Shivaji belongs to the Kaushika gotra and Ashvalayana sutra. Attention of the readers is invited to the following reference.

श्रीमान् कौशिकगोत्रजश्च सुयशा जित्वा भवान्या वरात्

आप्राप्लेयनगां त्रिसागरतटां तं चक्रवालं भुवः ।

दध्रे यो यवनद्विपेषु हरितां राजन्यवंशाग्रणीः

आसीच्छत्रपतिः स्वयाचकचयस्वर्दुः शिवाजिर्नृपः ॥

—साहित्यमंजूषा, पृ. १. श्लो. १.

कौशिकगोत्रोत्पन्नस्य आर्द्रानक्षत्रे मिथुनराशौ जातस्य शरभेन्द्रभूपालता-
मधेयस्य तुलाराशिकस्य नगरस्य च द्वादशस्थानशनिदोषपरिहारार्थं ॥

—शनैश्चरशान्ति, पृ. १, पं. २-३.

The ancestors of Shivaji are said to have lived first at the *Somanatha* Kshetra in the *Sourashtradesha* from whence they settled at *Shivagiri*. They were staunch devotees of Shiva as explained in the following extracts.

सौराष्ट्रे पुण्यदेशे नरपतिरभवत्कोपि विख्यातकीर्तिः ।

सोऽपि श्रीसूर्यवंशाभरणमणिरभूत् सोमनाथैकभक्तः ॥ ३० ॥

—संगीतमकरन्दम्, पृ. ७१^a पं. ९. : b १-२.

ततो भोसलवंशस्य स श्रीमानादिपूरुषः ।

मुनिवृत्त्या सांबशिवं समाराधयदव्ययम् ॥

—प्रपंचसारामृतम्, बाबाजी-वंशावली-वर्णनाध्याय, श्लो. ३०.

वैराग्येण विहाय राज्यमखिलं यातो दिगन्तान्तरम्

नो तत्याज महेश्वरस्य भजनं संसारसारन्तु यत् ।

इत्थं भूमिपतिश्चकार वसति यस्मिन् गिरीशो गिरौ

कारुण्यैकनिकेतनो विधृतवान्भिलाकृतिं सुन्दरम् ॥

—संगीतमकरन्दम्, पृ. ७२. पं. ८-१०.

या वंशांत प्रस्तुत कलियुगामध्ये शंभुपर्वतप्रदेशीं श्रीमहाराष्ट्रदेशा-
धिपति शौर्योदार्यगुणप्रख्यातराजा शंभू म्हणून अवतरला ...। त्या सरिसें
शंभू पर्वतावरी श्रीसांबशिवप्रसादार्थं अनुष्ठानही करीत आला ॥

—तंजावरचा शिलालेख पृ. १ & श्रीमद्भोसलवंशचरित्र, पृ. १.

Maloji, the king of a petty country round *Shivagiri*, was the grand-father of *Shivaji* and a prime figure in the *Bhonsle* family. He shone as a brave warrior in the battle-field and was called as *Vira Maloji*. He was a pious man and a true devotee of Shiva, his family deity and dug a great tank in the *Shivagiri*.

रामादिनामान्तरतां प्रपन्नैः मालोजिराजादिभिरेष वंशः ।
कामप्युदारं गमितः प्रकर्ष कल्पद्रुमाद्यैरिव दुग्धसिन्धुः ।

—शाहेन्द्रविलासम्, स. १. श्लो. ७.

मालोजिक्षितिपालमौलिभवत् तत्रेभदानोदकैः
सिक्ताभिस्त्वचमूथेगुणभिरभिव्याप्ताभिरग्रस्थले ।
सक्ता कर्दमिते विभान्त्युदुगणव्याजेन यत्सैनिकम्
व्याविद्धाहितकुंभिकुंभगलिता मुक्तामणिश्रेणयः ॥

—संगीतसारामृतम्, पृ. २_a पं. ४-६.

तस्यात्मजो मल इति क्षितीशः परोभवद्विठ्ठलभूमिपालः ।
ईशावतारश्च परो मुरारेरशावताराविव भूमिपालौ ॥

—संगीतमकरन्दम् पृ. ७२_a पं. ३-४.

तत्रापि शंभुर्निजभक्तलोभात्कैलासवासं मनुते महेशः ।
तस्मिन् स्थले सूर्यकुलावतंसो मालोजिनामा कृतवान् तटाकम् ॥

—संगीतमकरन्दम्, पृ. ७३_b पं. ४-६.

His name is given in diverse places as *Maloji*, *Malla*, *Malavarma*, and *Mallari*. The correct and full name seems to be *Mallari*, which is very common among the Mahrathas. The others seem to be only corruptions and curtailments of the same.

Shahaji was born to *Maloji* by his wife *Uma* in the year 1609 A. D. He ascended the throne on the demise of his father when he was too young. *Vitthoji* was his guardian.

तदनन्तरं शाहजी राजे निजामशाहाचे अनुमतीने आपले स्वराज्य पदास शालीवाहान शके १५४३ (1621 A. D.) तत्तनिशी जाहले ॥

—तंजावरचा शिलालेख, पृ ६ & श्रीमद्भोसलवंशचरित्र पृ. ७. पं. ५-७.

In the prime of his life he established his name as a great warrior of the Mahratha race and helped the *Sultan of Dhelhi*, who in turn, gave him with great pleasure, a white silk-umbrella, a flag and other royal insignia. The following extracts make it clear :—

मालोजिभूभर्तुरभूदशेषमान्यस्तनूजो भुवि शाहभूपः ।

निधिर्गुणानां निजकीर्तिकान्ताविहारसीमायितवैजयन्तः ॥

—शाहेन्द्रविलासम्, स. १. श्लो. ११.

तस्यासीत् पूर्णपुण्यस्सुरयुवतिगणस्तूयमानप्रशस्तिः

सूनुः शाहेन्द्रनामार्जुन इव नियतं धर्ममार्गानुसारी ॥ ११ ॥

—भोसलवंशावलिः

विततविमलकीर्तिर्मन्मथाकारमूर्तिः

परकरिहरिरूपः शाहनामा महीपः ।

व्यरचि तदभिधानात् ग्रन्थ एषो विशेषात्

स जयति मकरन्दः चारुसंगीतपूर्वः ॥

—संगीतमकरन्दम्, पृ. ७४a पं. १-३.

ख्यातस्स नामाखिलमाननीयो महीपतेःशाहजिनामधेयः ।

प्रतापभाजां प्रथमं यमाहुः ज्योतिष्मतां भानुमिव प्रशस्तम् ॥ २ ॥

यदीय सावित्र्यसमेधितश्रीः

दिल्लीपतिर्भूरि कुतूहलेन ।

प्रायच्छदन्यच्छसितातपत्र-

ध्वजादिनानाविरुदाङ्कलक्ष्मीम् ॥ ३ ॥

—राघवचरितम्, स. १. श्लो. २-३.

Ali Adilsha, who was the *Sultan of Bijapur*, was free from trouble and anxieties, having thrown over the burden of attending to his kingdom on the shoulders of *Shahaji*, who was in service under him.

महासेनश्शंभोरिव कलशसिन्धोरिव शशी
 कुमारस्तस्यासीत् सहजिनृपनामा गुणनिधिः ।
 भुवोभारं यस्मिन्निखिलमपि विन्यस्य यवन-
 क्षमाधीशः क्लेशं विजयपुरनेता स विजहौ ॥

—संगीतसारामृतम्, पृ. २_a पं. ७. ; ७ पं. १-२.

He was considered by the people, who witnessed his valour in the battle-field, as an incarnation (अंशावतार) of God, *Devasenapati*.

He is said to have been guarded by Siva in critical movements.

उमेति नाम्ना किल धर्मपत्नी मल्लारिराजस्य सुतावसूत ।
 षडाननश्शाहमहीपनामा परश्शरब्जीति गजाननोऽसौ ।

पृ. ७३_a पं. ४-५.

कलौ युगे षण्मुखतां विहाय षाड्गुण्यमास्येषु कृतं विधात्रा ।
 जानामि दण्डायुधकैतवेन तच्छाहभूपाल विलोकितं ते ॥

पृ. ७३_a पं. ८-१०.

श्रीशम्भुर्देवदेवस्सहभवति सहादेवनामासि स त्वं
 ये दुष्टाः कौरवास्ते तव निशितशरैर्नाशमेष्यन्ति सद्यः ॥

—संगीतमकरन्दम्, पृ. ७४_a पं. ५-६.

Shahaji seems to have patronized many learned Pandits in his Court, he himself being a learned man. Poet *Jayarama*, the author of '*Parnala-Parvata-Grahana*' tells in his work that it was appreciated by *Shahaji*.

महाराजाधिराजोपि शृण्वन् तुष्टोऽभवत् पुरा ।

—पर्णाल-पर्वत-ग्रहणाख्यानम्, अ. १ श्लो. २१.

Deva, the author of *Sangita Makaranda* was also one of his Court Poets. It is well proved from the

activities of his successors that the interest in musical science was a hereditary one, and the man first responsible for that was *Shahaji*.

It is said that *Shahaji* had a number of wives, chief among whom were *Jijabai* and *Tukkabai*.

पतिं तमेनं प्रमदामनोजं मोहादवृण्वन्महिला हि बह्वुः ।

महोजसस्तासु च तस्य जाताः सुतास्सुवीरास्सुगुणाभिरामाः ।

--राघवचरितम्, स. १. श्लो. ४.

Part II

Shivaji, the famous national hero, borne in Krishna-tritiya day of the Phalgun month of Shukla year i.e. Shaka 1551 (which corresponds to Friday the 19th February of 1630 A. D.) by *Jijabai*, the first wife of *Shahaji*.

शांभाजिराजश्च शिवाजिराजो जीजांबिकायां तनयावभूताम् ।

तुक्कांबिकायां सुत एकभूपः तस्य त्रिभिस्तैर्मुदितो मनोभूत् ॥

--शाहेन्द्रविलासम्, स. १. श्लो. २७.

भूवाणप्राणचन्द्राब्दै (1551) स्सम्मिते शालिवाहने ।

शके संवत्सरे शुक्ले प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥

शशिरतौ वर्तमाने प्रशस्ते मासि फाल्गुने

कृष्णपक्षे तृतीयायां निशि लग्ने सुशोभने ॥

--शिवभारत, अ. ६, श्लो. २६-२७.

Shivaji was so named because his birth took place at *Shivagiri*, the abode of their family deity God *Shiva*.
यतश्शिवगिरेर्मूर्ध्नि जातस्स पुरुषोत्तमः ।

ततः प्रसिद्धो लोकेऽस्य शिव इत्यभिधाभवत् ॥

--शिवभारत, अ. ६, श्लो. ६३.

The name should be pronounced as *Shivaji* शिवजी i. e. *Shiva* being the name and 'ji' a suffix showing reverence.

But the name as is generally pronounced is *Shivaji* (शिवाजी) which is interpreted by scholars in many ways according to several modes of analysis :—i. e.

शिवं आजौ यस्य or शिवा आजिः यस्य or आजौ शिवः meaning one who always gets success in the battle, or one who fights according to Dharma or one who shines like Rudra in the battlefield. If we take it in any of the above senses it is undoubtedly apt and applicable to him. *Gaga Bhatta* a famous Brahmin scholar of *Benares* performed the coronation of *Shivaji* in the right old *Indian* method in the year 1674 A. D. He became the ruler of the mountains in the *South*.

आनन्देपि च (जेष्ठ ?) शुक्लमदनादे प्राप्य काशीस्थितात्
गागाभट्टत आप्लवं नृपपदे प्रावर्तयत् स्वं शकम् ॥ २ ॥

—साहित्यमंजूषा पृ. १ पं. ४-७

युगे युगेऽवतार्योर्वी तेन तेन किलात्मना ।

अनुगृह्णाति यो देवो निगृह्णाति च दानवान् ॥ २६ ॥

स एवायं महावीरः पर्वतानामधीश्वरः ।

दाक्षिणात्यो महाराजः शाहराजात्मजः शिवः ॥ २७ ॥

(cf. दिवै. अ. १. श्लो २४.)

अधारि किल हस्ताग्रे गोवर्धनगिरिः पुरा ।

इदानीन्तु वतानेन धृतास्सर्वे महीधराः ॥ २८ ॥

—शिवभारत, पृ. ३६ पं. २-५ अ. १ श्लो. २६-२८.*

Shivaji was such a true devotee of *Shiva*, his family deity, that all his followers also adopted the same attitude. He is thought to be the incarnation of God *Shiva* and also of *Vishnu* himself. It is certain that he should not be taken as an ordinary man with greater powers. Those who have completely gone through the true history of *Shivaji* will surely be able to justify

the statement and will come to a conclusion that he is only an Amshavatara, bestowed with extraordinary divine power.

हर्ता धरित्रीभारस्य संहर्ता प्रतिभूभृताम् ।

मद्भक्त (शिवभक्तः) एष सर्वेषामप्यधृष्यो भविष्यति ॥

—शिवभारत, अ. १०, श्लो. १७

मोठे अत्यन्त तेजी मिळउनि सहजी मारितो देशमौजी

द्रव्ये नेऊनि गाजी प्रणमुनि गुरुजी जो महादेव पूजी ।

ब्रम्हा ज्यातें नवाजी हरचरणरजी जो सदा चित्त योजी

तो हा आला शिवाजी भुवन गजभजी मोगला देत बाजी ॥ ३ ॥

—Praise of Shivaji at Panhalgad.

शिवक्षमेशश्शिव एव साक्षात् अहीनसत्वाभरणो व्यराजत् ।

अस्य स्मितेन ह्यभवन्नराणां नामावशेषा नगरीविशेषाः ॥ १८ ॥

—भोसलवंशावलि: पृ. २७ पं. ५-७.

(मनीषिण ऊचुः)

हर्तुं वसुन्धराभारं धर्तुं धर्मं सनातनम् ।

संहर्तुं यवनान्सर्वान्कर्तुं कर्मातिमानुषम् ॥ ११ ॥

जागर्ति ह्यवतारोयः साक्षाद्भगवतो हरेः ।

शिवराजस्वरूपेण श्रीमान् भृशबलान्वये ॥ १२ ॥

—शिवभारत, पृ. २a and b अ. १. श्लो. ११-१२.*

(कवीन्द्र उवाच)

कदाचिदात्मनात्मानं पश्यन्तं मां समाधिना ।

स्तिमिताक्षं जगत्साक्षी भगवान्भूतभावनः ॥ ३५ ॥

सुप्रसन्नाननः श्रीमान्पुण्डरीकबिलोचनः ।

शिवराजस्यरूपेण निजं रूपमदर्शयत् ॥ ३६ ॥

—शिवभारत, पृ. ४a पं. ५-७. अ. १. श्लो. ३५-३६.*

He showed such a love and reverence to his servants and gave them plenty of riches that they were prepared to lay their lives for his sake.

Shivaji had an equal devotion towards *Shiva* and *Bhavani*, the particular form *Mahishamardini Durga*. *Durga* also was his family deity and is worshipped even today by his descendants in these parts with greater devotion. No doubt she, the leader of divine army, yoginigana of *Rajarajesvari*, is the only goddess most fit to be worshipped by the *Kshatriyas*. Goddess *Durga* looked after *Shivaji* as his own mother, and instructed and helped him, entering into his body itself in critical stages, when he was pondering over his further procedure.

विष्णुः—श्रीमद्भोसलवंशोयं नेतरस्तु ममैव सः ॥

सूर्यनारायणस्यायं श्रीमान् वंशो महाद्युतिः ॥ २६ ॥

श्रीमान् शंभुर्महादेवः सर्वानन्दप्रदायकः ।

भवानी चण्डमुण्डादिमहिषासुरमर्दिनी ॥ २७ ॥

कुलदैवतमेतस्य वंशस्य समुदीरितम् ॥

—प्रपंचसारामृतम्, बाबाजीवंशावलीवर्णनाध्यायः श्लो. २६—२८

इयं भगवती देवी गिरिजा भक्तवत्सला ।

समये समयेऽभ्येत्य तमिमं पालयिष्यति ॥

भगवत्याः प्रसादेन महाप्राणो महाभुजः ।

सोऽवेक्षते जगत्कृत्स्नं न सहायमवेक्षते ॥

—शिवभारत, अ. १० श्लो. १६; अ. २६, श्लो. १९

यमन्तराविश्य मुदा भवानी कर्तव्यचिन्तासमकालमेव ।

निवेदयन्ती हितकार्यजातं अन्वग्रहीत्स्कन्दमिवातिवेलम् । १९ ॥

—भोसलवंशावलिः

The chief aim of *Shivaji* was only to rescue the Hindu religion, from the hands of *Anti-Hinduists*, the

Mohammedan rulers whose chief activity was to destroy Hinduism and to convert as many of them as possible to their religion. If *Shivaji* had not defended the Hindu religion, it would have been thoroughly washed off by the Mohammedans. Chief among them was the *Emperor of Dhelhi*. *Shivaji* made the merciless *Mohammedans* tremble as soon as they heard the letter 'Shi' (शि) the first letter of his name as *Maricha* on hearing the letter 'Ra' (रा) the first letter of the name *Rama*.

शृणु तावन्महाराज श्रीशिवस्याग्रजस्य ते

कल्किनो निष्कलङ्कस्य तुरुष्कवरमर्दनम् ।

प्रोच्यते भावि यच्छास्त्रे तदिदानीं निरूप्यते ॥ १९ ॥

—पर्णालपर्वतग्रहणम्, अध्याय १

करिष्यत्येष बलवानिह कर्मातिमानुषम् ।

म्लेच्छान्निहत्य महतीं कीर्तिं विस्तारयिष्यति ॥ अ. ६ श्लो. ६४ ॥

वत दिलीपतेर्मूर्ध्नि प्रतपेन तपन्नयम् ।

निजं चरणमाधाय जगदाज्ञापयिष्यति ॥ अ. ६ श्लो. ६८ ॥

वर्धमानः क्रमेणैव त्वत्पुत्रोयमुरुक्रमः । ।

समाक्रम्यावनीं सर्वां यवनान्निहनिष्यति ॥ अ. १०. श्लो. १५.

—शिवभारत

श्रीभगवान् उवाच ॥

चैद्यकेशिमुखाश्चान्ये दनोः पुत्रास्सहस्रशः ।

रोद्धारस्सर्वधर्माणामधर्माध्वप्रवर्तकाः ॥ ४५ ॥

मयैव निहताः पूर्वमवतार्य तदा तदा ॥

॥ ४६ ॥

इदानीमपि दैत्यानां वधाय यवनात्मनाम् ।

वसुधामवतीर्णोऽस्मि तनुमादाय मानुषीम् ॥ ४७ ॥

—शिवभारत, पृ. ५० पं. २-५. अ. १. श्लो. ४५-४७.*

शिवाजिराजोऽथ विभुर्यशस्वी

प्रागल्भ्यमत्युन्नतमाललम्बे ।

चण्डैर्भुजादण्डमहः प्रकाण्डैः

विखण्डयन् यावनमण्डलानि ॥

—शाहेन्द्रविलासम् , स. १. श्लो. २२.

महिष्यां जीजायामभवदनघस्तस्य नृपतेः

कुमारः शम्भोजिः क्षितिविदितमाहात्म्यजनिभूः ।

शिवोज (शिवाजी) स्तद्भ्राता स्वयमपि च भद्रासनगतो

द्विषन्दिह्लीशं यो यवनकुलविध्वंसमकरोत् ॥

—संगीतसारामृतम् , पृ. २७ पं. २-४.

अधिकतरदयावान्दीर्घकालं निमग्नं

सुतमिव तुहिनद्रेस्सान्त्वयन् भीतपूर्वम् ।

शिवधरणिमहेन्द्रस्तं पनालाख्यमेवं

यवनजलधिमध्यादुच्चकैरुजहार ॥

—पर्णालपर्वतग्रहणम् , अ. १, श्लो. ५३

नाजूक जागा गड हा पनाला

संभूने केला तुमचा हवाला ।

आणूनियां चंपकपुष्पमाला

पूजा करावी शंभूशिवाला ॥१॥

स्वर्गी देव भिती कपाट रिघती मेरू गुहा सेविती

पाताळी वसती वर्नी दचकती हे दानवांचि स्थिती ।

स्वर्गी हे स्मरती सचिन्त उठती आला शिवाजी कृती

जैसे भूमिपती समस्त पळती उद्विग्न दिलीपती ॥ २ ॥

—Praise of Sivaji at Panalghad

Page 117. Ll. I—II. Subject 17.

A picture of Shivaji is found on the title-sheet of 'Atmaram' of Ramadas and it indicates that Ramadas was the spiritual adviser of Shivaji. It is clear

that *Ramadas* was not only a spiritual adviser of *Shivaji* but also his political adviser. *Moropanth* in a single verse fully expresses the relation between *Ramadas* and *Shivaji*.

मान्य शिवाजी राजा न म्हणों मी यासि साधु काय निका ।
तन्महिमा नत सुजना न कळे मूढा जनासि आधुनिका ॥ १ ॥
लाजविलें शिवराजें धनदा वनदास दान-वारीनें ।
वा गुरुदास्य जयाचें वानाचें सतत दानवारीनें ॥ २ ॥

—मोरोपंत, पृ. ६. पं. ६-१०.†

1. “*Shivaji* need not be looked upon as a mere king. He was as great a *Sadhu* as others. The ordinary people of today could not certainly be aware of such greatness in him; but the truly great alone could actually gauge his worth.

2. “Even *Kubera* had to be ashamed of his capacity to give by the side of *Shivaji's* whose munificence to his subordinates knew no bounds. *Krishna*, the avowed enemy of the *Asuras*, had to feel that his devotion to his teacher was nowhere by the side of *Shivaji* and respectfully admired *Shivaji's* adherence to his master.

In my opinion the word ‘Guru’, in the above given verse refers to only *Ramdas* though *Ramdas*, devotee of *Rama* differed from *Shivaji*, the true devotee of *Shiva*, yet there was much to bind them together since there was no difference of opinion in the fundamentals.

Poets and Pandits such as *Kavindraparamananda*, *Jayarama*, *Raghunatha Pandita*, *Gagabhatta* and other scholars were patronized by him as by his father. It is clear from the following verses.

यानि यानि चरित्राणि विहितानि मया भुवि ।
विधीयते च सुमते तानि सर्वाणि वर्णय ॥

—शिवभारत, अ. १, श्लो. २६

इतो राजगडे गत्वा गृहीतं राजदर्शनम् ॥ २८ ॥

ततः श्रीमच्छिवेनेयं सुरती लुण्ठिता पुनः ॥

तद्वैदवमहाराष्ट्रभाषायुग्मेन वर्णितम् ॥ २९ ॥

—पर्णालपर्वतग्रहणम्

माता यस्य सती गुणाऽर्चितगुणा राजायि नाम्नी हनू-

मद्वंशाभरणं पिता ध्वरिवरो नारायणाख्यस्सुधीः ।

तेन श्रीशिवसार्वभौमनृपतिप्रेमैकधाम्ना समा-

म्नातोऽयं रघुनाथनामविदुषा तोषाय कोशस्सताम् ॥

इति श्रीशिवच्छत्रपतिप्रियामायेन नारायणाध्वरिसूनुना रघुनाथेन शिवराज-
नियोगतः कृते व्यवहारकोशे पण्यवर्गो दशमस्समाप्तः ॥

—राजकोशनिघंटु, (Last verse and colophon).

Uneducated if he be, he would have very little to
do with the Pandits and especially with *Ramdas*.
Kavindra speaks of his education as follows :—

आख्यातिं लिखितुं यावदचार्यो वर्णमादिमम् । तावद्वितीयमप्येष
लिखित्वा समदर्शयत् ॥ सर्वासामपि विद्यानां द्वारभावमुपागतां । लिपिं
यथावदखिलां ग्राहयामास तं गुरुः ॥ शिवभारत अ. १०. श्लो. ७२-७३.

राजा छत्रपती स्वामीचे ठाई गूण ॥

१. देवाची ठाई निष्ठा

७. शस्त्रपरीक्षा

२. बळे पखर (प्रखर)

८. जितिकी हत्तेरेभी आरास्तां[?]

३. राजकिलेची [राजकलेची] अदब

९. बोळणें रसिक

तरतिबरा [?] हारवेश उत्तम

४. दरशनी

१०. डोळामध्ये शरम

५. रत्नपरीक्षा

११. शाळग्रांवपरीक्षा

६. अश्वपरीक्षा

१२. गजपरीक्षा

१३. न्याय करणे उत्तम
 १४. शहाणपण
 १५. राजकारणी
 १६. मनुशाची पाराखि
 १७. घोडयेचडाईत
 १८. हत्तीचडाईत
 १९. वरदकविताशक्ति

२०. इमानि
 २१. शूर
 २२. उदार
 २३. वित्पन्न
 २४. सरबोल
 २५. धीर

—वही Bibl. 15.

Hence it seems that *Sivaji* was well educated and that he was very clever.

The history of *Shivaji* will surely arouse in the minds of readers the feeling that it is better to sacrifice even our lives to rescue our religion from the hands of our enemies, than to witness our religion perish before our own eyes. Hence every patriotic Indian should study the history of *Sivaji* and act up to the ideals which prompted him to espouse the cause of mother India, her religion and her philosophy.

BIBLIOGRAPHY

I chiefly give here the date of each work or MS. so as to judge its validity and authenticity.

1. भोसल वंशावली by Gangadhar (Bl. No. 5021)

This is a brief work, consisting about 30 verses describing the *Bhosalakula* from *Maloji* to *Sahaji*. The author is a court poet of *Sahaji*, the ruler of Tanjore, and he has written many works in Sankrit, chief among them being *Rasika Ranjani* a commentary on *Kuvalayananda*. The time of composition of this work may be affirmed to be between 1684-1710, A. D.

2. Marathi Historical Inscription of the Sri Brahmadisvara temple at Tanjore, otherwise Known as श्रीमद्गोसलवंश-चरित्र.—published by Sri T. Sambamurthi Row of Tanjore.

The date of Inscription is given in itself as *Tuesday the 13th of Dec. 1803 A. D.*

3. Mahrathi verses of Moropanth. (P. A. No 60)

There are two loose verses given in this MS. in the beginning of *Sanmanimala* of Moropanth. Though these two verses are exclusively given, we can infer from the language itself that they are of Moropanth. The date of composition is between 1729–1794, A. D.

4. प्रपंच सारामृत or राजरंजन पुराण by Ekaji, otherwise known as Bhava Sahib, Raja of Tanjore. (Bl. No. 1430).

The work deals with many subjects such as—
शिष्यलक्षम्, गुरुलक्षणम्, सेवकलक्षणम्, शिवस्तुति, बाबाजीवंशवर्णनम्, दीपांवामाहात्म्यम्, तुलजाराजवर्णनम्, मालोजीवंशाशीर्वचन etc.

The date of the work is about 1736 A. D.

5. Praise of Sivaji at Parnalghad. { वही $\frac{115}{593}$ }

The author of these verses is not given. This is found in the वही of Avubai Saheb the wife of Sarabhoji Maharaja the ruler of Tanjore, as given on the MS. “ हे वहि हजरती आवू साहेबांचि ”.

The date of the manuscript may be ascertained between 1800–1832, A. D.

6. राघवचरितम् by Sarabhoji Raja of Tanjore (Bl.No 4758)

This work is a beautiful kavya, dealing with Ramakatha, by Sarabhoji, the brother of Sahaji, the ruler of Tanjore. This work may be placed between 1711–1728, A. D.

7. Sangita Makaranda or Shahi Makaranda by Veda. (Bl. 662'3)

This is a work on Sangita Shastra and in this work the author has given briefly the history of *Shahaji* the father of *Shivaji*. The date of this MS. is given as Saka 1572 Paridhavi, which corresponds to 1650 A. D. The date of the work may be fixed between 1609–1621 A. D.

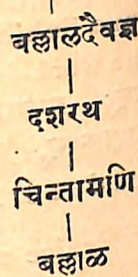
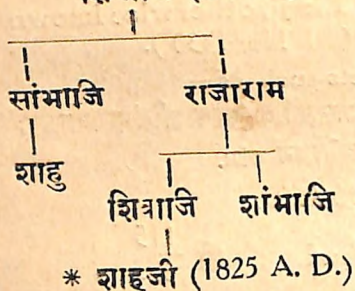
8. Sahitya Manjusha by Sadaji (Bl. No. 7127)

The author describes in this work briefly the descendants of Sivaji from Sivaji to Sahaji. He says that he was patronised by Sahaji and gives the date of composition as follows:—

सदाजिसन्नः किल शालिवाहने
शकेश्ववेदाश्वधरामितेतिषे (Saka 1747 or 1825 A. D.)

शुद्धे तृतीयाख्यतिथौ च काव्य-
वारे समाप्तमकरोदिमां मुदा ॥

The geneology of the king and the author as explained is:—
शिवाजी (छत्रपति) सङ्गमेश्वरः (शाण्डिल्यः कोङ्कणः)

*सदाजी (1825A. D.)

9. सङ्गीतसारामृत by Tulaja Raja (Bl. No. 6629).

This is a very good simple treatise on Sangita Shastra based on the ancient works of Sarngadeva and others. The author of this work is Tulajaji otherwise known as Tukkoji, the fourth Mahratha ruler at Tanjore (A. D. 1729-1735) and the third son of Ekaji. He is said to be an author of many works such as— 4268 वाक्यामृत, 4263 इनकुलतेजोनिधिः, 9364 आदिधर्मसारसङ्ग्रह, राजधर्मसारसङ्ग्रह, 6697 मन्त्रशास्त्रसारसङ्ग्रह, 5438 धन्वन्तरिसार-निधिः and other works. This work may be safely placed between A. D. 1729—1735.

10. शहदेवविलास by Sridhara Venkatesa (Bl. No 10261)

This is a very interesting kavya dealing with the history of Shahaji, the second Mahratha ruler at Tanjore. The author was a court poet of Shahaji and is famous in south India as a true devotee of Shiva. He was otherwise called as Ayya for

whom a festival is performed even now on his Tithi as *Ayyaval Mahotsavam* at Saharajapuram, the modern *Tiruvisanallure* in *Tanjore District*. This work may be placed between 1684—1710 A. D.

11. शिवभास्त्रम्—by Kavindra Paramananda. (Bl. 1411).

12. पर्णालपर्वतग्रहणं by Jayaram.

The date of the last mentioned two works is clear, both the authors being contemporaries of Shivaji.

13. शनैश्चरशान्तिः—(BL. 3002) The author is unknown. This is a Shanti performed by Sarabhoji Maharaja, a dayada of Shivaji. The date may be fixed between 1800—1832 A. D.

14. *Atmaram* by Ramdas; No. 75 Cat. of Marathi Mss. There is given a portrait of *Shivaji* and *Ramadas* on the title sheet to which I have referred herein; the date of the Mss. is given as follows—

शक १७४२ विक्रम संवत्सर अधिक ज्येष्ठ बहुल पञ्चमी ब्रह्म-
स्पतिवारि ग्रन्थ सम्पूर्ण जाह्ला असे. This corresponds to 1820 A.D.

15. वहि ¹¹⁷/₅₉₅ This Ms. is historically useful. It deals with about 200 miscellaneous subjects, chief among them being—

1. The merits of Shivaji
2. Ancestors of Shivaji
3. List of forts (किल्ले or गड)
4. List of seaport towns
5. List of Mohamadan rulers
6. The officers of Sultan
7. The members of families of Marathas etc.

The script herein used is Devanagari and Modi. The date of the Ms. may be believed to be somewhere in the 17th century from the condition of the Ms. The exact date of the Ms. also can be traced out from the body itself with some more effort by those who are familiar with Modi script.

Editors' Notes—The value of this contribution consists in the insight it affords into Mss. relating to Shivaji, now preserved in the Saraswati Mahal Library of Tanjore.

* It will be noted that these passages quoted from Shivabharata are not to be found in the text printed by Mr. Divekar. They are taken from the other Mss. of the Shivabharata in the Tanjore Library.

† These Aryas are apparently not so reliable as they do not appear in the original Mss. of Moropant. Mr. R. D. Paradkar of Kinhai assures us that the only references that Moropant made to Shiwaji were indirect and are so wellknown to the people :—

(१) शिवरायास ज्ञानद जो, जैसा याज्ञवल्क्य जनकास । तरले भवार्णवीं जन दृढतर ज्याची धरुनि जन कास ॥ रामदास-स्तोत्र ॥; (२) सुज्ञ शिवाजी राजा न म्हणे तुकयासि काय साधु निका । तत्पंडितप्रधानां न कळे गुण; समज फार आधुनिकां ॥ तुकाराम-स्तोत्र ॥.

This latter verse bears a remarkable resemblance to the first of the two Aryas in the text.

Mr. L. R. Pangarkar is emphatically of opinion that they can be ascribed to Moropant. He says, 'आर्या मोरोपंतांच्याच दिसतात.'

एक्याण्णव कलमी बखर

The एक्याण्णव कलमी or शाण्णव कलमी बखर is printed in five or six places and two of its Mss. can, now for some time, be seen in the B. I. S. Mandala of Poona. The Bakhar cannot be credited with any proximity in time to the Shiwaji period either from internal or external evidence :—

(1) It contains information clearly bearing on the Peshwa period, which is mostly accurate, e. g. the दुतर्फा अमल or the duel government in Tulapur and the detailed information about the descendants of Vyankoji's sons.

(2) Out of the 34 incidens in Shiwaji's life, described in it, only 7 are dated, all except one (Shiwaji's death) of which are wrong both historically and chronologically. To take only one example, the date of Afzal-khan's death is given as शक १५७४ विक्रतिनाम संवत्सरे मार्गशीर्ष शु. १३ रविवार. Any reliable calendar would expose the discrepancies. The date is not only wrong by seven years but, what is still more objectionable, it is inconsistent with itself.

(3) The author's knowledge about Shiwaji is glaringly insufficient. According to him Shiwaji sacked Surat only once instead of twice.

The chronological order even of the most important events is obviously too much mistaken. Shahaji meets his end six years later than the correct year. The Karnatak expedition precedes when, as every school-boy knows, it must follow, the grand Coronation of Shiwaji.

THE KARNATAK EXPEDITION

BY DR. SURENDRA NATH SEN

Who planned the Karnatak expedition and with what object? It is not difficult to answer the second question, but to find a definite reply to the first is by no means very easy.

It is generally believed that Raghunath Narayan Hanmante, a masterful man of overbearing temper, quarrelled with his young master Ekoji Bhonsla and induced Shivaji to claim a share of his paternal Jahgir in the Karnatak in order to humiliate the young ruler of Tanjore. This story has been unanimously accepted by practically all modern historians of the Marathas, Grant-Duff, Sardesai, Kincaid and last but not least Sir Jadunath Sarkar. The latter gave, in the first edition of his *Shivaji and His Times*, a detailed narrative of Raghunath Narayan's journey from the court of Ekoji to that of Tana Shah, his interview with Madanna Pandit, the all powerful Brahman Prime Minister of Golkonda, the conclusion of a treaty or at least an understanding with him with a view to a joint invasion of the Sultan of Bijapur's possessions in the Karnatak including those of the hated Ekoji and finally the acceptance of this ready-made scheme by Shivaji who had no particular reason to be swayed by considerations of his step-brother's feelings. All these details are not, however, available in the *Sabhasad Bakhar*. Krishnaji Anant Sabhasad tells us that Raghunath Narayan and his brother Janardan were able men. They could not pull on well with Ekoji and consequently left his service and migrated to Maharashtra where they were warmly welcomed by

Shivaji. When Shivaji proceeded to the Karnatak with a strong force of 25,000 cavalry he chose Raghunath and Janardan among others to accompany him. Raghunath was afterwards appointed to be the Viceroy of the newly conquered province. This selection was both wise and natural. Shivaji wanted in his war council a man who was well-versed in the confused and ever shifting politics of the Karnatak and Raghunath was eminently qualified for his new office. Sabhasad, however, does not suggest that Raghunath was the real author of the scheme which bore such splendid results at the hands of Shivaji.

The *Shahanav Kalmi Bakhar*, supposed * to be a contemporary chronicle, gives a different account. According to it, Raghunath Narayan left Ekoji's court as the latter preferred to look after his government in person. The discontented Brahman sought service at Bijapur but was induced by Shivaji to repair to Panhala where the great Maratha leader was at the time. Raghunath Narayan was then appointed Majumdar in the vacancy caused by the death of Nilo Sondev. He then induced Shivaji to claim his rightful share of Shahaji's Jahgir.

It is to be noted that the *Shahanav Kalmi* version differs substantially on some important points from that of Sabhasad and there are some inherent flaws in the story so commonly and unhesitatingly accepted. In the first place Ekoji was not the weak and indolent young man he has been represented to be by the later chroniclers. The conquest of Tanjore is commonly ascribed to Shahaji by his panegyrists but that achievement must go to the credit of his much maligned son. The testi-

* For my reasons to the contrary, see note on p. 50.

mony of the contemporary Jesuit letters on this point is as emphatic as unambiguous and it is needless to point out that the conqueror of Tanjore could not have been an indolent or unwarlike person. Nor was he loth to look after the administration of his Jahgir. If we accept the evidence of the author of *Shahanav Kalmi Bakhar*, Raghunath Narayan's grievance was based on his exclusion from the government. Ekoji of course suffers badly in comparison with his famous step-brother but had he been willing to while away his time in luxury and indolence and leave the government in the hands of Raghunath Narayan, the latter at least would be in no hurry to preach him a sermon on the dignity of kingly office and the duties of a Kshatriya warrior. It should further be borne in mind that in Ekoji's time it was not regarded as a disgrace to serve a Muhammadan master. His father had risen to eminence and distinction in the same service. The idea of nationality and patriotism was yet unborn and many of the well-born and well-placed Maratha chiefs regarded Shivaji as rebel and miscreant. Shivaji was far in advance of his age, Ekoji was not.

Raghunath Narayan has been credited with great scholarship and exceptional ability. That the author of the *Raj-Vyavahar-Kosh* was a great scholar and Shivaji's Viceroy of Jinji was an able officer need not be disputed. But he was hardly qualified, if the current story is to be accepted, to be the mentor of a young and, let us admit, wayward chief. If he sincerely wanted to convert Ekoji to his views and lead him back to the path of duty and rectitude, his object was certainly defeated by his own arrogant manners and disrespectful words. The same mistake was committed

by him for a second time when he publicly administered a severe rebuke to Sambhaji. Able as he was, Raghunath Narayan lacked exactly those qualities of sympathy and persuasion which go to the making of a great statesman and successful minister.

Even if it is admitted that an expedition to the Karnatak was first suggested by Raghunath Narayan, the scheme as it was finally adopted could not be his. According to the chronicles his sole object was retaliation and he suggested that the principality of Tanjore was Shivaji's *baproti* (*Shahanav Kalmi Bakhar*). Shivaji, however, conquered and annexed territories in the Karnatak that never belonged to either Shahaji or Ekoji; and Tanjore as it was conquered by the latter could never form Shivaji's *baproti*. There was another serious objection against making the right of inheritance a *causus belli* between the two brothers. As Mr. G. S. Sardesai points out, if Shivaji claimed a share of Shahaji's *Jahgir* in the Karnatak, Ekoji might with equal justice claim a share of his father's old *Jahgir* in Maharashtra. Sabhasad says that Shivaji demanded from Ekoji his father's *biruds* or insignia of honour and rank. What this demand really signified is not quite clear. But we need not critically examine these excuses of war, its object being our principal concern. We shall later find that neither retaliation nor plunder but permanent annexation formed the real object of Shivaji's Karnatak expedition. It is commonly believed that the views of Raghunath Narayan hardly went beyond retaliation.

The success of this project depended mainly on the co-operation of Golkonda and the temporary inactivity of the Mogul Viceroy and these demanded diplomatic

negotiation. A diplomatic agent or envoy was stationed at the court of Golkonda as early as 1672. Niraji Raoji, the first envoy, was succeeded in that office by his more famous son Pralhad Niraji. In September 1675 Pralhad Niraji was at Raigad, as we learn from Samuel Austin.* In a letter dated the 20th December 1675, M. Baron made a reference to a meeting with Annaji Pant near Rajapur. Annaji Pant discussed on that occasion the probability of an expedition to the Karnatak and it is needless to say that the matter must have been settled long ago in the innermost council of the Maratha hero before one of his principal ministers could discuss it with a foreign trader. We, however, do not know when exactly Raghunath Narayan left Ekoji and went to Shivaji's court. He was not at Raigad at the time of Shivaji's coronation. Mr. Sardesai says that Raghunath came to Maharashtra in 1675; but unless we know the exact date of his arrival we cannot ascertain to what extent he was responsible for the expedition with which his name is so intimately associated. It will not be unreasonable to hold that the expedition had been seriously thought of in the earlier part of 1675 as it was openly discussed by Annaji in November or December of that year. Baron further learnt on that occasion that Shivaji had already sent an ambassador to Golkonda to explain his plans to the Sultan and obtain some money from him. The chronology of this period must be more satisfactorily settled before any definite opinion can be given about the origin of the Karnatak scheme. Shivaji was not a person to be blindly led by others and it may be safely suggested that the political chaos and anarchy in the Karnatak had already attracted the notice of the ever

* See Shivakalin Patra-Sara-Sangraha, No. of Aug. 24.

vigilant Maratha leader and the arrival of Raghunath and Janardan had removed what little hesitation he might have felt. Janardan, it may be observed, acted as one of the principal advisers of Shivaji in the Karnatak as we learn from Francois Martin.

Martin and Langhorne apparently believed that Shivaji had entered the Karnatak as an auxiliary of the Sultan of Golkonda at the invitation of Madanna and then refused to relinquish his conquests when he perceived the weakness of his ally. Governor Langhorne wrote to the English East India Company on the 19th June 1676-1677, "We are now to acquaint you that Sevagee, grown great and famous by his many conquests and pillagings of the Moghuls and Visapour countrys, is at length come hither with an army of 16 or 20 M horse and several thousand of foot, being unfortunately called in by the King of Golkonda or Madanna to help them to take Chengy, Vealour and Pamangonda, the remainder of the sea part of the Cornatt country as far as Porto Novo out of the Visiapour's hands, with title of generalissimo, by which means he has gotten in a manner the possession of this country, the said king having no force to oppose him." The Frenchman goes further and accuses Madanna of deliberate bad faith. The Brahman, he suggests, misled his master with a view to put a fellow Hindu in possession of the rich kingdom of the Karnatak. This suspicion was based on surmise only and neither the Frenchman nor the Englishman could be in the know. Shivaji had decided to invade the Karnatak long before he met Madanna or received any formal invitation from him.

Until recently there were no two opinions about the real aim and object of Shivaji's Karnatak expedition.

It was admittedly an expedition of conquest and annexation. But ten years ago Sir (then Professor) Jadunath Sarkar objected that "It is incredible that a born strategist like Shivaji could have really intended to annex permanently a territory on the Madras Coast which was separated from his own dominions by two powerful and potentially hostile states like Bijapur and Golkonda, and more than 700 miles distant from his capital. His aim, I believe, was merely to squeeze the country of its accumulated wealth and return home with the booty. The partition of his father's heritage was only a plea adopted to give a show of legality to this campaign of plunder."

Sir Jadunath's objections, however, do not bear a careful scrutiny. The Marathas were not strangers in the province Shivaji was going to invade. A fairly large number of Brahman and Maratha officers had served under Shahaji and had settled in the Karnatak for good. A Maratha colony had thus been founded in this province and it was but natural for Shivaji, whose avowed aim was to unite the Marathas under one common banner, to annex the Karnatak which had been practically adopted by Shahaji and his friends as their second home.

The strategical difficulties of holding a province seven hundred miles away from Shivaji's capital were more fictitious than real. If such difficulties had really been unsurmountable, the great empires of the world, both past and present, would never have been founded and the Marathas would never have crossed the Narmada. An uninterrupted communication with the base of operation is all that is needed for a strong power to hold a distant country or province and Shivaji

saw that the intervening districts were reduced and securely held. Sir Jadunath himself points out that "The districts that he retained in Central and Eastern Mysore as the result of his Karnatak expedition, had to be connected with his old dominions by the conquest of the Southern corner of Bijapur." This was effected and "the country was formed into a regular province of Shivaji's kingdom and placed under Janardan Narayan Hanumante as Viceroy."

It may be argued that the policy of annexation was an after-thought and had been suggested by Shivaji's rapid success in the Karnatak. But it is difficult to entertain this objection seriously when we learn from Martin that a large number of Brahmans had accompanied Shivaji in search of employment.* Moreover Shivaji did not keep the French traders of Pondichery long in suspense about his intention to hold Karnatak for good. In June 1677 Martin sent a Brahman to wait upon the Maratha invader. This envoy had no less than three interviews with Shivaji and he was finally told that a Havaladar would be sent to govern Pondichery before long. "Sivagy assured our envoy," writes Martin, "that we might stay in complete security at Pondichery without taking the side of either party; that if we offered the least insult to his people there would be no quarter for us or for those of our people who were in the factory of Rajapour, that he would send an *avaladar* in a few days to govern

* "Sivagy sent some Bramens to all the villages in the country for governing them, the number of these scamps who had followed Sivagy for trying to get some employment is something amazing, they counted more than twenty thousand." Francois Martin in Sen, *Foreign Biographies of Shivaji*, p. 297.

Pondichery and that we might have to live with him in the same manner as we had done with the officers of Chircam. " This message proves Shivaji's decision to annex and govern the conquered country beyond a shadow of doubt. It should be noted that the above mentioned interview took place before the reduction of Vellore and while Sherkhan Lodi had not yet been worsted.

The first governor of Jinji under whose jurisdiction Pondichery lay was one Vitthal Pandit. In May 1679 he sent one Ambaji Pandit to assure the French Chief of Pondichery of his protection and amity. In 1681 one Balaji Pandit was Governor of Pondichery and in 1689 one Sheshadri Pandit was appointed to the Havaldarship of that place. Vitthal Pandit held the Subedarship of Jinji till 1686 when he was succeeded in that office by one Anand Rao. He was replaced by Timaji in 1687. Vitthal Pandit seems to have been reappointed to his old post in 1689 but in 1690 we find Timaji Keshava occupying that important office. In December 1690 one Sam Rao acted as Havaldar of Pondichery and he was still serving in that capacity in 1693. §

Francoise Martin, to whom we are indebted for an interesting account of the Karnatak expedition speaks very bitterly about the rapacity, oppression and misrule of Brahman officers of Shivaji. It is needless to say that the relations between the French merchants of Pondichery and the Brahman officers of Shivaji were far from friendly. The French were the old allies of

§ This list is compiled from *Le Stat General des Presentes et dependances faites a Pondichery depuis le 18 8bre 1673 jusque au 31e aoust 1693*, now in the Archives Coloniales of Paris.

Sher Khan Lodi and were still carrying on friendly correspondence with him. The Marathas consequently treated these foreigners with suspicion and coldness. But Martin applauds their industry in reclaiming waste and uncultivated lands in no uncertain terms. "It must, however, be admitted", says he, "that the Bramens were more careful in making the lands profitable than those under the government of the Mahomettans had appeared (to us) to be. A number of places around Pondichery, covered with brambles and brushwood only, of which nobody thought (anything), was reclaimed and these have produced well since." It is needless to repeat that the prompt appointment of Havalgars and Subedars for the government of the conquered country and the reclamation and cultivation of unprofitable waste lands by the Brahman officers indubitably testified to their firm resolution to keep what they had seized. It is therefore futile to assert that Shivaji when he formed an alliance with the Sultan of Golkonda and led a formidable army to the rich lands of the Karnatak only intended "to squeeze the country of accumulated wealth and return home with the booty." He wisely annexed this far off colony as he had probably foreseen that it might one day serve as a secure place of refuge for his successors, or a shrewd and wise statesman like Shivaji would not run the great risks involved in the invasion of the Karnatak while a strong Mogul army was posted in the Deccan.

SOME UNPUBLISHED DUTCH EXTRACTS FROM THE HAGUE COLONIAL ARCHIVES.

BY R. D. VADEKAR.

Introductory Note

The three unpublished extracts from the Dutch records, which are printed below with a provisional English translation, were discovered, curiously enough, in the following way.

Shivaji is mentioned in the Dagb-register* for the first time on page 40 of the volume for the year 1661 and the entry is as follows:—"Daer wierd ook gerucht, dat den rebel Siwasi, zynde de zoon van den voornoemde Sahagie, waer van in de Wingurlase verballen des voorleden jaers wydloopig gementioneert is, den veldoversten, Molla Mohamodoe, met de oversten, Babulchan en Ajapaneyk, omtrent Visiapour geslagen ende wel 2000 ruyters gevangen hadde."† This entry is dated 17th February 1661. It naturally raised a desire to secure this lengthy report about Shivaji in the Dutch records of the year 1660. Dagb-register for that year is not published; so enquiries were addressed to the "Algemeen Rijksarchief, the Hague."

* Kept in the Castle of Batavia and describing the events in the history of Dutch East India from 1624-1807. The published volumes comprise years 1624-1681. The latest volume (No. 29) appeared in 1918. The Dagb-Registers are a wonderful monument of patient labour and industry.

† "It was also rumoured there that the rebel Siwasi, the son of the above-named Sahagie, about whom much was reported in the Wingurla-despatches of the last year, attacked the Field-Marshal Molla Mahomodoe with the generals Babulchan and Ajapaneyk, near Visiapour and took 2000 cavalry captive."

The curator in charge was kind enough to look into the papers and he found three reports (arranged as A, B, C below) of different dates in the year 1660. He got them copied for the Bharata Itihasa Samshodhaka Mandala and these reached me in August last. It may be added here that the Extract A is by far the longest one, referring to Shivaji, in all the published volumes of the Dagh-Register. It fully justifies its claim to be called a lengthy report, as stated in the volume of 1661.

The language of the extracts is, as is to be expected, old Dutch. It may be called a stage intermediate between Middle Dutch on one hand and Modern Dutch on the other. The use of participles is amazingly great; and the extracts as received by me have practically no punctuation marks except a comma here and there, and this presented serious difficulties in understanding the text.

Finally a word about the translation. It professes to be as accurate as it could be with my meagre knowledge of Dutch. Extracts B and C presented practically no difficulty but No. A contains, in the latter half of it, two or three passages, which, although they do not contain difficult words, make no sense, even if they are rendered word-by-word into English. Hence I have omitted conjectural translation in these cases. If any Dutch scholar will help to make these clear, or point out errors in my translation, I shall be immensely obliged to him.

With these introductory words I shall allow my translation to speak for itself, and leave historical research scholars to make the best use of the material made available therein.

No. A

ARCHIEF O. I. COMPAGNIE

OVERGOKEMAN BRIEVEN EN PAPIEREN UIT INDIE,
ANNO 1661. TWEEDE BOECK (KOLONIALE
ARCHIEF NR. 1123)

COPIE-BRIEF VAN HET COMPTOIR WINGURLA AEN
GOUVERNEUR-GENERAEL EN RADEN VAN INDIE,

5 MEI 1660

A FOL. 636

...Den overleeden Visiapoursen vorst Sultan Mahometh Adelsia heeft bij zijn leven seecker sertiefs capiteijn genaemt Siwasij 't welck den soon van den ouden grijs voogel Sahagie die anno 1657 geweldigk en sonder eenige redenen sich meester van des Edelen Compagnies logie tot Sadrempatam gemaect en Compagnies dienaren schelmachtigh gevangen heeft genoomen is in dienst gehadt, die 10 ā 12 jaren verleden thegens zijn Conincklijcke Maijst. is opgestaen, begevende hem omtrent de quartiere van Chiouel en Bassijn, alwaer hij groote aenhancq heeft geckregen, soo dat jegenwoordich een machtigh leger can te velde brengen hebbende dit rijk sedert de tijt sijner rebelle diverse voorname stercktens en wijt vermaerde coopsteden afhandich gemaect, waerin hij noch dagelijcx continueerde tgeene desen jongen vorst Ali Adelchia aenporde hem sijne onverdragelijcke voortgange te beneemen, wes den Edelen heer Abdulchan als veltoverste nevens een ont-saggelijck leeger derrewerts mandeerde met expresse ordre hij gemelte Siwasij door chracht der wapenen soude soeben te verdelgen off was 't mogelijk met schijn van soete woorden onder groote belofte en toeseggingh van onkreuckbhare vruntschap, zijn leven te berooven, 't welck besluit hem door eene der voornaemste raetsheeren uijt Visiapourse hof naectelijck is aengeschreven, voornoemde Siwasij verdacht maeckende dat hij doch den Edelen heer Abdulchan die tot geen ander eijnde dan om zijn hooft te halen wiert afgesonden op geene wijze te weerelt te betrouwen hadt, Siwasij sijnde een doorsleepen vos die tot regelument dienende trocq wel gedachte Edele veltheer met een groote heirchracht tegemoet, doch vlijdsen naer wijnige weerstant terugh, neemde soo

uijtterlijk scheen eenichsints de vlucht, doende middelerwile
 in zijn leger de geruchten loopen dat hij alhoewel soo
 machtigh als d' Edele heer Abdulchan te velt was niet conde
 bestaen ten opsichte de gehuegenis der cloecke daden en
 groote victorien, die gedachte veltheer thegens sijne vijanden
 altijd behaelt hadt, hem een buitengemeene cleijnhertigheijt
 en schrick toebrachten, welcke redenen als een lopent vier
 welhaest door gantsche leeger en ter oore van d' Edele heer
 Abdulchan geraeckte, die sich daerover volgens den aert der
 Mooren als sijnde doch een seecker hoochdravent persoon
 verhovaerdichde dies Siwasij om de voorige geruchten waers-
 chijnelijcker te maecken zijn moeder nevens huijsvrouw tot
 den Moorse veltheer heeft afgesonden met sehr demoedige
 beeden en nedrich versouck dat Sijn Edelheijts haer soon sonder
 mishandelt te worden of betooningh van eenige dreigementen
 't welck hem daerom denckende soodanigen schrich aenjaegt
 dat nauwelijcks weet hoe sigh sal gedrage, dogh in genade
 geliefde aen te nemen, mitgader dat hij bereijt stont bijaldien
 Sijn Edelheijt onder eetsweringh op haer als hare soons vrouw
 volgens 't gebruijck der sertive, dat Siwasij geen leet veelmin ter
 doot gebracht soude worden, wilde belooven, drie en twintick
 fortresse die den Visiapoursen Maijst. van tijt tot tijt ontnoomen
 had nevens twe Candij gout ider van 540 Hollants aen d' Edele
 heer Abdulchan te intrigeeren, behoudende dan voor zijn selve
 niet meer als 4 fortificatien voorneemens wesende van die incomste
 stil en gerust te leven, al 't welcke diemaels genoemde veltheer
 met groot genoeghen aengehoort hebbende heeft volgens de
 begeerte der voorschreven vrouwen met eede bevestigt dat hij
 aen Siwasij geen leet maer in teegendeel alles goets soude betho-
 onen en hem boovendien weder in de gunst van Sijn Coni-
 ncklijke Maijst. trachten te beweegen, met welck antwoord
 gerepeteerde vrouwen seer gecontenteert soo uijtterlijk scheen,
 afscheijt naemen, bij Siwasij geretourneert wesende hem hun
 wedervaeren en de gedane beloften van dien Moorsen
 gesaghhebbet naectelijck ontleet, die daarop aenstonts een
 complimentbriefe vergeselschap met volcoome vergenoegingh
 aen wel gedachte Edele heer afvaerdichde, versoeckende vorders
 dat met weinich macht sich naer de fortresse Saulij geliefde te

transportere, alwaer hij de sluetels om de belofte vaerdigheden in besith te nemen met alle onderdanigheijt soude overleverent waerop den veltoverste Abdulchan besloot derwerts te gaen alhouwel van drie persoonen in diverse reijse uijt een oprechte genegentheijt t' hemwaert wiert gewaerschout en geraden dat hij sich naer die plaets niet soude vervoegen, gemerc, Siwasij (sijn een rebellerende valschen schelm die geen geloof meriteert) door de groote steilte der berge en onbequame wegen bethoonde dat hij niet dan eenich verrad als coomende in soo een wildernis doen wat hem begeerde op handen hadt, maer genoemde veltheer heeft door opgeblasentheijt voorschreven persoonen deerlijk met d'een de neus af te snijden en de ander te spitten gestraft, gebende de derde tot antwoord, bijaldien hij uijt soo Edelen bloede als sijnde broeder van Rustum Juma) niet was gesprooten, deselve wegh mede te gemoeten hadt en is met de bloem van sijne ruijterij bestaende ongeveer in 4000 man naer de gedistineerde plaets vertrocken, aldaer seer gematteert aengecoomen sijn, wiert door Siwasij voornaemste persoonen met een overgroote pompen tot een welgemaecte en uijtmuntende opgeproncte theatrum waer recht tegens over voor wel gedachte Siwasij mede een diergelijcke was opgerecht, gebracht, middelerwijle stuerde meergemelte rebel voord de vermoede ruijterij van den veltvoogt een groote quantiteijt wel toebereijde spijs dewelcke aenstonts van hare peerden steegen, 't geweer afleijde en aen 't eeten vielen, dit Siwasij siende die onder sijn habiet met een harnas besorgt was, versuijnde om tot sijn gewent ooghwit to geraecken geen tijt, maer versorgt met groote ernst, dat hij den veltheer bevoorens de sluetels overleverde tot bewijs van onderdanigheit en vergevingh sijner bedrevene misdaden moogt aen de voeten vallen tgeene hem naer weijnigh tegenstrevens wiert vergunt, wameer voorschreven rebel met een verburge geweer de buijck van Abdulchan soodanige opende datter de darmen uijtliepen en begaff sijn eijlens op de vlugt, hem in 't genoemde casteel Jaulij naer vruchteloos achtervolgt was salverende, ondertusschen raecten den veltheer noch met groote allarm in sijn palencquijn doch wiert door een ander van Siwasij volck andermael soo getroffen dat

aenstonts doot bleef, als wanneer dien rebel een grof canon tot seijn en vervolg ten victorie aen 6000 gewapende voetknechten en 2000 ruijters die de voorige nacht in seecker bosschade omtrent voorschreven theatrums gelegen verborge waeren, deede lossen, daer deselve al schreeuwende op uijtsprongen vermoor(d)ende 't meerendeel van de heer Abdulchans volck, buiten eenige die 't met de vlugt ontquame, waeronder de oudtste soon van den overleden veltheer geweest is, maer twee sijner broeders wierden nevens de broeder van den heer Rustumsuma als diverse andre aensienelijcke personen levendigh gegrepen en in verseeckering gestelt, hebbende in 't eerst veele affronten moeten gedoogen, doch werden nu redelijck onthaelt, dit gepaseert wesende ordoneerde gemelte Siwasij sijne verdere chrijgsmacht om 't resterende Visiapourse leger was 't mogelijk mede te verdistrueren, gelijk oock soude geschiet wesen, bij soo verre sij haer van d' andere gewaerschouwt sijn niet op de vlugt begeven hadden, daer echter noch een goet gedeelte in 't naerjagen van door de clingh sprongen, meer gedachte Abdulchans doot wert overmits seer moordadich in al sijn doen geweest is weijnigh beplaegt, gedachte A(R?)ebel hierop niet connende rusten heeft booven de voorige met verraet als anders noch diverse fortresse waeronder soo gesegt wert bijnae een onwinnelijk casteel genaemt Pannala en groote coopsteden van den Visiapourse vorst in besith genoomen, ja avanceerde binnen corte tot aen de hier omtrent gelegene plaetsen en wiert alle uijre in wijt vermaerde coopstadt Ragiabagh tusschen de twee à drie dagen reijzens van Visiapour geleege, waer reets eenige secrete correspondentie met de principaelste ingesetene was hebbende verwagt, ten ware d' oude coninginne die plaets op spoedichste geen groot garnisoen hadt toegesonden in Paddegon liggende steijf een dagh reijzens van dit dorp is hij voor die tijt mede tot sijn voornemen niet geraect, alle 't welcke in Visiapour seer groote beroerte baerde, wes door conings mandaet d' Edele heer Rustumsuma per een tamelijcke chrijsmacht om gemelte rebel te stutten en naer uijtterste vermoogen aen te lasten ij lens derwerts is afgevaerdigt, wiens leeger dagelijcx van ruijterij en voetvolck die uijt alle quartieren tot sijn aduide wierden

afgeprest, verstercte gemelte nieuwen veltvoogt hem machtig genoeg, oordelende heeft Siwasij slaghe geleverd aen wien d' overwinninge bleef, soo dat Rustumsuma met verlies van 12 eliphanten, 1000 peerden en perthij voetvolck de wijck most nemen en weder in Houkerrij, waer leenheer over is en residentie hout, al vluchtende aenquam, dien rebel voor de tweede mael 't velt behouden hebbende, wiert door hoogmoet aengedreve om sijne victorie te bevorderen, wes sich wijders met een tamelijcke heirschacht naer de conincklijke hoofstadt Visiapour transporteerde, welcke plaets hij tot 2 à 2½ dagen reijzens alle steden sonder thegenstant, die hij passeerde in sijn besith nemende, genadert is door seecker fortresse genaemt Mirsi daer hij vruchteloos eenigh geweld, aengesien de coninckse binnen voorschreven casteel haer dapper queeten op deese gestuth wiert scoodat gemelte Siwasij sijn leeger daer ontrent heeft neergeslagen, middelerwijle spaerden den Visiapoursen vorst geen iver om sijn gantsche macht bij den andre te versamelen, die eijndelijck een heirschacht van 16 à 20 0 te peert en ongevaer 35000 à 40000 voetsnechten onder 't bestier van eenen Sidisoer voor de derde mael te velde bracht, Siwasij hiervan verwitticht brack op en is tot dicht onder de fortresse Panela doch seer langsaem afgemarceert, besigh blijven om sijne troepen, die wijt en sijt verspreijt waeren bij den andere te versamelen wes jegenwoordich wel soostercq als 't leeger van Sijne Maijst. geoordeelt wert, oversulcx heeft Siwasij diverse geconquesteerde steeden die geen besondere tegenweer coude doen moeten verlaten, dewelcke door deen heer Rustumsuma aenstonts in besith genoomen sijn, waeruijt claerlijck blijkt dat sij met den andere vereenigt bennen, hebbende bedectelijck 40000 pa. van Siwasij in alles behulpich te wesen genooten, wert dierhalven bij Sijne Maijst. wiens vrunt en dienaer hij opentlijck veijnst te wesen niet vertrouwt, gemelte heer onthout hem tot noch ontrent Houkerrij in een driesprongh om sich naer tijts gelegenthijt bij degeene die 't wanckelbare raat des oorlochs begunstich te vervoegen, gemelte leegers sijn tot heede noch niet aen den andere geweest, wij presumeren vastelijck dat Siwasij 't welck een doorsleepe vos is alle duijvelsche

practijcken en listicheeden in 't werck steet om Sidisoor neven meer andere voorname persoonen waer soo sterck seseijt wert al een goet gedeelte van op zijn hant heeft met gelt onder belofte van groote benefieten tragt om te coopen hem wel bekend wesende bij aldien den Visiapoursen vorst dese veltslagh verliest geen besondere tegenweer verders meer doen, can Siwasij siende dat Sidisoor tot dicht onder de fortresse Panala, 't welck dien rebel tot een retrajit hout g'advanceert was, heeft 4 à 5000 ruijters van zijn leger door een andere wegh eijlens naer Visiapour afgevaerdicht, die in een ongeloofelijcke corte tijt bij nacht op de voorstadt van Visiapour genaems Chapoer gantsch onverdacht aenviel naer weijnich tegenweer in 't besith kreegen en volgens believe uitp'underde, 't geene een ongemene schrick in 't conincklijcke hof veroorsaecte, maer veostaende dat den vijant niet sterker was heeft den coninck sijne lijfguarde bestaende ongevaer in 5000 man te peert 't welck oock al de macht is die binnen Visiapour was onder 't comando van den Edelen heer Chaveschan leenheer van Wingurla, Siwasiji's ruijterij tegemoet gesonden, doende een seer hevige rescontre op den andere wes 't langh in twijffel stont, wien met de victorie begunstich soude werden, maer die van Sijne Maijst. brachten eindelijck soo verre dat Siwasij volck ongevaer 6 mijlen niet sonder groot verlies aen weersijde terugh weecken, den veltoverste van gemelte overrompelingh verwitticht sijn heeft tot verseeckering van den conincq Alij Adelchia mede 4 à 5000 ruijters naer Visiapour afgesteecken.

Eenige dagen voorleeden werden wijder beregt dat meer-gemelte Sidisoor 400 voetknechten nevens perthije ruijters en 5 palenquijns uijt sijn leger naer Rajiapour had afgevaerdicht, vorderende tot conincks adisistentie eenige Engelse, die aldaer resideeren beseijden 2 metale stucken canon twelck sij dien heer meest tegen wil en dancq hebbe moeten inwilligen en verestaen, maer hoeveel persoonen, derrewerts sijn vertrocken is ons tot heede noch onbekent. De vreveldoedige Desseij Lockomsant speelt onder voorschreven revolte oock niet weijnich sijn personagie, hebbende dit dorp naer den gouverneur Sampt (?) de hier garnisoen houdende ruijters met force

gemandeert hadt te vertrecken haer bevoorens 1500 pa. zijn van 'se lants incomste bij cassa afnemende in 't besith genoomen die den 26 en December des vergange jaers in de naenacht ontrent de clocke drie dit governo verlaten en hem gesamentlijk naer Visiapour om aldaer over de geledene affronten en ongehoorde procedure aen haren heer te clagen, getransporteert hebbe, Lockomsant middelerwijle siende dat Siwasij in sijnen voortgancq door 't afsackende leeger van de heer Rustumsuma soo uijtterlijk scheen soude gestut werden mitsgaders dat in Paddegong en eenige hier omtrent gelegene plaetsen, redelijcke goede ordre gestelt wiert, heeft met geweld van de voornaemste persoonen hier remorerende een hantschrift waerin sij hebben moeten bekennen den gouverneur met de sijne uijt pure vreesse wegens de comste van Siwasij dit dorp verlaeten en haer naer Visiapour begeeven hadden gevordert, 't welck hij nevens een sijner missive aen d'Edele heer Chaveschan heeft voort gesonden, in deselve versoeckende dien heer op spoedichste weder een gouverneur, opdat Sijn Edelens reetleggende scheepies doch mochten afgevaerdicht werden herrewerts geliefde te stueren, ondertusschen hadt hij 'd'ingesetene van Wingurla die als den gouverneur oock claer stonden 't haesepat (?) te biesen met soete woorden 't vlugte be leth nevens veele andere gefingeerde leugens, waerop dien heer weder een ander persoon om dit governo te becleeden heeft afgevaerdicht die hier 14en Februarij passado is aengecoome genaemt Chasi Abdula, wien sigh totheede een vrunt van d' E. Compe. voor sooveel uijtterlijk scheijnt thoont te wesen, middelerwijle heeft meergenoemden Siwasij eenige troepen om dese benedenste lande te vermeesteren afgesonden die mede seer geluckige progresse van Dabul tot Coudael $\frac{1}{2}$ dagh reijzens van hier gelege gedaen hebben, naer den Desseij Lockomsant resolveerde sijne landen Banda and Wingurla te beschermen en haerluijden manlijk 't hooft te bieden, conjungeerende sig tot dien eijnde met verscheijde andre hier omtrent gelegene desseijs die gesamentlijk een leeger van ongevaer 4000 man bij den andere bragten, waer meede hij sigh in 't begin der afgeweke maent Februarij naer Coudael transporteerde, doch Siwasij troepen hebben hem door verscheijde afgesanten soodanigh weeten te

belieffen dat thegens de genegentheijt sijner medemackers die hem adsisteerde van resolutie veranderde en met de overste van Siwasis afgesondene macht een contract besloot te weten, dat sijluiden sijne lande sonder eenige hostelliteijt in deselve pleegen simpelick soude duer trecken, waerop gemelte Lockomsant met 't meeste gros van bij hem hebbende leeger sigh weder naer Warri (alwaer domicilium hout) vervoegde, maer Siwasijs chrijsvolck in Caudael aengecoomen sijnde namen de fortresse in hun besith blijck doende dat sij niet genegen waeren die plaets binnen corte te ruijmen vorderende ijllens van Siwasij haren heer meerder magt 't welck ongevaer op 4000 voetknechten en 700 peerden wiert verstrerckt, 't geene den desseij Lockomsant siende gevaer, waerin hem selfs gestelt hadt seer ontroerde, steurden oversulcx om 't pericul te ontgaen diverse malen bij nacht en ontijden eenige troupen ontrent Coudael met ordre om telckens een loose allarm te maecken op hoope dat sij soude retireren, maer hij dreijgde den onvervaerden 't welck in deese plaets overmits den vijant hier dagelijcx te verwachten stont soodanigen schrick veroorsaecte dat meest alle d' inhabitanten hunne goederen in moussons en andere vaertuigen embarqueerde voornemens wesende bij comste van dien rebel met vrouwen, binderen en verdere familie de vlugt te nemen, ondertusschen wiert Lockomsant genooddruckt sijne verlatene vrunden weder aen te soecken om den vijant was 't mogelijk te verjagen, die hun lieten bewegen, wes andermael gesamentlijck met de gementioneerde 4000 coppen naer Coudael vertrocken, doende tusschen den 17en en 18en Maert slaestleden op desselfs fortresse een cleijne aenval, maer Siwasis volck diffendeerde haer tot 't morgens met den dageraet als wanneer sijluiden overmits hun buscruijt geconsumeert was naer alles daer omtrent in 't vier gestelt hadden de vlucht naemen met verlies van weijnigh dooden en gequetste aen wederzijden, 't geene den desseij (die hier door seer opgeblasen wert) aengesien 't selve een groote roep sal baeren bij Sijne Maijst. in deese dansireuse gelegen- theijt ongetwijffelt in groot aensien sal brengen oock hebben d' ingesetene van Wingurla door gemelte victorie haer schrick eenichsints verlaten, Siwasis veltoverste heeft binnen Coudael

seer groote moetwil en onverdragelijcke tirannije gepleegt en 't gemene grauwwil moet met forse wel 60,000 guldens affgeperst.

Soo ras den desseij Lockomsant Siwasis volck uijt Coudael verjaegt had heeft seecker Ragie die sich ontrent Alchera onthout hem mede tegens voorschreven rebel vijant verclaert en heerluijden weder uijt alle de nieuwe geconquesteerde zeehaveven om de Suijt gelegen verdreve, Rustumsuma sulcx ter oore coomende schreef cito aen den conincq dat genoemde victorie door sijn ordre en toedoen tegen Siwasij bevochten was, maer inderdaet hierover leetwesen gevoelende wil sulcx op Lockomsant vreecken, hebbede tot dien eijnde met parthije ruijters voetvolck Coudael en Ponda in 't besith genoomen en is den capiteijn Chamier ten beveele van gedachte heer doende om perthije volck in dienst te nemen en Lockomsant te beoorloogen tgeene weder een nieuwe schrick in dese benedenste landen veroorsackt waer den Portugees gemerct sij de heer Rustumsuma en Chamier te vrunt, hebben sijn persoonagie tegens ons wel onder mogt coome te spele, waeruijt eijnde desen oorlogh sal nemen moet ons den vluggen tijt ontdekken, Godt Almachtigh wil verleenen d' Edele Compe. in dese troebelen geen schade of affronte coome te leijden, maar gelieve 't selve naer Sijne hooge wijsheit soodanigh te derigere dat dit rijck weder een geruste regeringh magh genieten.

... ..

NO. B

ARCHIEF O. I. COMPAGNIE

OVERGEKOMEN BRIEVEN EN PAPIEREN UIT INDIE,

ANNO 1661. TWEDE BOECK (KOLONIAAL

ARCHIEF NR. 1123).

COPIE-BRIEF VAN HET COMPTOIR WINGURLA AEN

GOUVERNEUR-GENERAEL EN RADEN VAN INDIE,

27 JULI 1660

B FOL. 20.

.....Sedert onse laeste heeft den rebel Siwasij door 't sterck aenpersen van 's conings leger hem naer 't segge van veele met ongevaer 8000 soldaten en 60 ruijters binnen de stercke fortresse Pannala begeve en sijn verdere macht tot

bewaringe van de voorige geconqueesterde landen verdeelt, vertrouwende alsoo de regentijdt voorhanden was dat den veltheer Sidisohaer welhaest op te breecke genoodrukt soude werde, maer is in sijne meninge bedrogen, gemerkt gedachte Sidisohaer 't genoemde casteel belegert hebbende resolveerde daer met 't meeste gros van 't leger te overwinteren en heeft om van den regen bevrijt te wesen veele adappa huijsen doen opwerpen, alhier wert sterck gerucht in welgemelte fortificatie groot gebreck is van toeback, amphioen, sout, kitserij en andere klenicheden, mitsgaders dat Siwasi onder belofte om groote schatten aen Sijne Maijt. Ali Adelchia uijt te reijken pardon en vrij versouckt, 't welck hen 't eenemaal is affgeslage, dies hij hadt voorgenome de fortresse met eenigh volck te verlaten, doch wiert door de daer binnen sijnde Pattannen die seggen hij met haer tot de leste man daer sal blijve weerhoude, waer groote onenicheden tusschen den anderen door soude ontstaan wesen, wes gepresumeert wert dat voorschreven rebel hem binnen corte in handen van den coninck sal moeten overgeven, ondertusschen hebben de sijne haer met een vliegent leger noch al eenige male omtrent Visiapour verthoont, en veele doch verlore middelen om den veltheer Sidisohaer uijt sijn legerstel te locken, aengesien sij telkens met verlies de wijck moeten nemen, aengespannen.

NO. C

ARCHIEF O. I. COMPAGNIE

OVERGEKOMEN BRIEVEN EN PAPIEREN UIT INDIE,
ANNO 1661. TWEEDE BOECK (KOLONIAAL
ARCHIEF NR. 1123)

COPIE-BRIEF VAN HET COMPTOIR WINGURLA AEN
GOUVERNEUR-GENERAEL EN RADEN VAN INDIE,

15 SEPTEMBER 1660.

B FOL. 26 vo.

..... Op den 14en der affgeweke maent Augusto erlancht den Benjaensen coopman Kitsanna Weij een brief uit 't leger voor de fortresse Pannala waerin onder andere werdt aengeroert dat den rebel Siwasij seker Bramine Gangathar geheeten in ambassaetschap naer den Visiapoursen

veltvoogt Calabetchan, met voorstel bij aldien geseiden Edelen heer sijne bedrevene faute waerinne hij bekende sich grovelijck begrepen te hebben en te bujten gegaen had gelieffde te pardonneren en hem verders voor alle onheijlen vaderlijck te beschermen, soo wilde hij persoonelijck bij gedachte veltvoocht verschijnen en dien heer sijn gantsch besit ten dienste van Sijn Maijt. overtransporteren, had afgevaerdicht, mitsgaders dat voorschreven rebel den volgenden nacht bij donckere maen in seer regenich en seer ongestuijmich weder met 1000 soldaten, 15 cloecke peerden, 2 ledige pallenquijns en eenige rijckdommen genoemde fortres verlaten en de vlucht genomen heeft, dewelke tijdingh eerstdaechs daeraen int Visiapourse leger ruchtbaer wiert en gerepeteerde Salabetchan die ilens 2000 ruijters en 1000 voetknechten op hope van hem te achterhalen affvaerdichde, bujten gemeen bedroeffde, Siwasij door eenige uitgesonde spions dat men hem was najagende cundschap erlancht hebbende heeft sich opt spoedichste na een van sijne fortressen Helna genaemt getransporteert, leggende de soldaten die hij bij sich had bevorens niet verre vandaer aen sekere wech, in een bosschagie met recommandatie d'affgeperste macht uijt 's conincx leger niet te laten passeren maer bij verschijningh mannelijck 't hoeft te bieden en was 't mogelijk te vermeersteren die hunne bekomene ordre int dapper aentasten der vijanden daer sij sonder weijnich schade een groot gedeelte van nedervelde, eenige gevangen namen ende 't resterende op de vlucht dreven, kloeckmoedich achtervolchden, daer op eenen anderen wegh die ten bevelen van de veltvoochd mede beseth was hebben de conincxe het velt behouden, victorie bevochten en eenige rijckdommen tot buijt becomen, aengesien gemelten rebel onder 't vluchten sich in twee parthijen verdeelt had, stierende sijne baerdscheerder die mede Siwasij genaemt was om selffs minder perijckel te loopen met de gewoonlijcke stoet en pallenquijn van sijn persoon na eene andere, doch gemeender passagie, die den vijant in de demont liep levendich gegrepen en naer het leger gevoert wierde wes de geruchten door dit gantsche rijck verspreijden, dat den rebel Siwasij gevanckelijck bij den veltheer tot groot genoegen van alle conincxgesinde gebracht was, maer geseide vreuchde

veranderde welhaest in droeffheijt, doen Siwasijs listicheden aen den dach geraechte, middelerwijle heeft dickmaels genoemden rebel hem in eene van sijne sterckste casteelen genaemt Purandarij begeven, vanwaer hij een spoedich diversche benoodichde fortificatien voornamentlijk Pannala met levensmiddelen en crijchsvolck gesecondeert heeft, twelck hem alles naer wensch gelucht is, weinich dagen verleden werden vorders berecht den Edelen heer Rustumsuma sich als middelaer om den Visiapoursen vorst met Siwasij te bevredigen laet vinden, die reets oock soo veel bij den coninck geobtaineert heeft dat Sijne Maijt. met dito oude conigninne Visiapour verlaten en haer naer de stercke fortresse Mirsee om de verschillen aldaer tusschen den anderen bij te leggen getransporteert hebbe, sijnde gedachten heer Rustumsuma volgens seggen van vele oock reets met de heerlijck tijtel van veltoverste wegens dit rijck begunsticht, die met den affgesant van Sijne Maijt. de heer Siasahap uijt Hoeckerij naer't lageren vandaer wijders naer Mirzee om in des coninx presentie te verschijnen is vertrocken, sullen in geen gebrecke blijven M. Edele 't vervolch dier sacken met d' eerste voorvallende gelegentheijt te adviseren, Godt Almachtich gelieve dit rijck ten meesten dienste van d' Edele Compe. door dees middel weder in rust en vrede te stellen.

ENGLISH TRANSLATION

NO. A.

ARCHIVES OF THE EAST INDIA COMPANY
LETTERS AND PAPERS RECEIVED FROM INDIA.

YEAR 1661. SECOND BOOK (COLONIAL
ARCHIVE, NO. 1123)

COPY OF THE LETTER OF THE WINGURLA OFFICE
TO THE GOVERNOR-GENERAL IN COUNCIL
OF INDIA, 5 MAY 1660.

A Folio 636.

... The late king of Visiapour Sultan Mahomed Adelsia has (had), in his life-time, taken into service a certain sertiefs (?) captain named Siwasij who

is the son of the old grey-headed bird Sahagie, who violently and without any reason in the year 1657, made himself the master of the Company's lodgings at Sadrem-patam and took roguishly the servants of the Company captive. He is revolting against His Royal Majesty for the last 10-12 years; he betrayed him in the quarters of Chiouel and Bassijn, where he has obtained such a great following, that at present (he) can bring a powerful army to the battlefield. (And he) has pilfered, since the time of his rebellious activities various prominent fortresses and many celebrated commerce-centres; and he is yet doing the same, daily. This has roused the young Prince Ali Adelchia to stop this procedure (so) unbearable to himself; so he commanded thither the noble Lord Abdulchan, his General, with an awful army—with an express order that he should destroy the above mentioned Siwasij by the strength of his arms or he should rob him of his life as far as possible with sweet words and great promises and affirmations of uncrumpled friendship. This resolution has been secretly communicated to him by a most prominent courtier of the Visiapour Court. The above-named Siwasij thought that he would, in no way, trust in the noble Lord Abdulchan who was sent for no other purpose but to ruin him (lit. to fetch his head).

Siwasij being a cunning fox (vos) who always used tricks, thought of meeting the noble general with a great army but retired (vlijsden?) after some resistance, and outwardly assumed an appearance of flight. And he spread the news in his army that although he was as powerful in the field as the noble Lord Abdulchan, he could not hold (against him), when he remembered the brave deeds and great victories, which the worthy

general had always achieved against his enemies; and that an unusual pusillanimity and terror had overcome him. These reasons (lit. motives) were circulated wellnigh through the whole army and reached the ears of the noble Lord Abdulchan, who, thereupon, according to the fashion of the Moors, as a highflown person, prided (over it). This Siwasij, in order to make the previous rumours probable sent his mother along with the housewife to the Moorish General with very modest prayers and an humble request that His Grace should spare (her) son any mal-treatment or demonstration of any threats, which would terrify him so much that he scarcely would know how to behave. She entreated further to receive him fondly in his grace, and added that Siwasij would promise to hand over to him the 23 forts which he had taken from the Visiapour Kingdom from time to time, with two candy goods, each of 540 hollants,* to the noble Lord Abdulchan—keeping for himself not more than four fortresses and that he intended to live quietly and peacefully on the income (which he had). All this was heard by the just-mentioned general with great pleasure and he took an oath according to the desire of the above-mentioned women that he would not do any harm to Siwasij but on the contrary would show all good(-will) and try to restore Siwasij in the grace of the Visiapour King. With this answer the just-mentioned ladies appeared to be exceedingly pleased and they reported their adventures (lit. experience) and the promises given by the noble Lord to him at night. Siwasij thereupon despatched immediately a complimentary letter with perfect satisfaction at the worthy general; and he requested further that the noble Lord should please

* Not quite clear.

come near the fortress of Saulij with a few people where he would hand over the keys* with all submission in order to receive the promised gifts. † Thereupon the General Abdulchan decided to go there although he was warned and advised by three persons in different ways (reise?) and out of sincere regard for him that he should not go to the place. Siwasij who was a rebellious, dishonest rogue, who deserved no confidence, showed by means of the steepness of the hills and impassable ways that he (Siwasij) coming in such a wilderness could do (lit. had on hand) nothing but treachery, which he desired so much. But the renowned general through vanity punished the above-mentioned persons miserably: the nose of one was cut off, the other was spitted ‡ and he answered the third (that) although he was not sprung from such a noble blood§ (he had) the same way to meet with. And the general travelled to the destination with the bloom of his horsemen, consisting of 7000 men. He was brought by the most prominent men of Siwasij, to a well-erected and eminently decked-out theatre (where on the opposite side another similar to that made for Abdulchan was also erected for Siwasij). In the meanwhile the well-known robber sent a great quantity of cooked food-stuffs for the exhausted horsemen of the guardian of the field (i. e. Abdulchan)

* Of the forts, which Shivaji was going to cede to Lord Abdulchan.

† *Vaerdigheden* (Modern Dutch, *Vaardigheid*) is a difficult word. It means *deftness, proficiency or promptitude*. My translation demanded by the context, is, of course, conjectural.

‡ This translation I owe to Dr. Van Kramer, who unfortunately could not help me to fill up the other lacunae in my translation below.

§ The words, *als sijnde broeder van Rustum Juma*, which follow, are not clear to me.

who alighted from their horses forthwith and drew off their muskets and fell to eat. Siwasij who was guarded by an armour under his dress, saw this and lost no time to achieve the end of his desires. But he very earnestly took care that he should deliver the keys before the general and as a proof of submission and for pardon of his deplorable misdeeds might fall at the feet of the general, which was allowed to him by the general after some opposition, when the same rebel opened the belly of Abdulchan by means of a concealed weapon in such a way that the intestines came out and (he) quickly took to flight. After he was chased out fruitlessly, he saved himself in the well-known Castle of Jauly. In the meanwhile they (i. e. the people of Abdulchan) put the general with great alarm in his palanquin but he was struck by one of Siwasij's people in such a way that he was killed. And when this rebel fired a canon to inform his victory to his men and followers (6000 foot-soldiers and 2000 horsemen) who lay concealed in the bushes around the above-mentioned theatre, these people rushed out bawling and killed the greater part of the general's army folk except those who rescued themselves by taking recourse to flight. Amongst the latter is the eldest son of the late general; but his two brothers, beside the brother of the lord Rustumsuma and also other respectable persons were seized alive and imprisoned. They had in the beginning to suffer many affronts but now they are treated (quite) reasonably. After this had taken place, Siwasij ordered his army to destroy the Visiapour army so far as it was possible and also to open fire upon it, so long as they, on being warned, would not take to flight. There, however,

a good many were put to the sword. The death of Abdulchan considering that it has been the most murderous of all his deeds, has vexed (Siwasij) very little. That rebel knowing not what is rest, has taken into possession by treachery or other means besides the old forts, also many other forts, in which is included, so to say a well-nigh unconquerable fort of Punnala and great trading cities of the Visiapour Kingdom — why, he advanced within a short period to places quite near to Visiapour. He came* to the most famous trading-town called Ragiabagh which is situated at a two-to-three days' journey from Visiapour, where already a secret correspondence with the chief inhabitants was anticipated and if the old queen had not sent immediately a strong garrison from Paddegong, situated at a day's journey from this village to that place, Siwasij would not have carried out his intention. All this has caused the gravest commotion in Visiapour. The noble Lord Rustumsuma was commanded by the king to speedily go thither to stop the above-mentioned rebel by the means of a fairly large army and to charge (lasten) him to his utmost abilities. His army is daily pinched from all quarters by horsemen and foot soldiers. The above new general reinforced himself strongly enough. Judging (well) Siwasij delivered a blow and he was successful to such an extent that Rustumsuma lost 12 elephants, 1000 horses, and a party of foot soldiers and was obliged to take quarter again in Houkerrij, where the feudal lord held residence. The rebel, having held the field a second time, was urged by haughtiness to promote his victory further and thereafter he travelled further with

* *Wiert alle uijre*; my translation is conjectural.

a tolerable army to the royal city of Visiapour which place he approached in 2 to 2½ days, taking into his possession all the towns in his way without any opposition. He approached the fort of Mirsi where he used his strength in vain, inasmuch as the men of the king were supported bravely; therefore Siwasij laid a siege to the castle. In the meanwhile, the Visiapour prince spared no pains in order to assemble his army once more which amounted to 16 to 20 thousand horsemen and 35,000 to 40,000 foot-soldiers. This was placed under the command of Sidisoor and brought to the field a third time. Siwasij, when he was informed of this, raised (the siege) and marched off slowly to the fortress of Panela and busied himself to rally once more his troops which were dispersed here and there and they were for the time being judged to be as strong as the army of His Majesty. Thereupon Siwasij was obliged to give those conquered towns which could not protect themselves and these have been taken into possession directly by Rustumsuma, from which it seems clearly that he is united with the other to help him on receiving secretly 40,000 pagodas. Therefore, His Majesty had no faith in Rustumsuma, who openly pretends to be His Majesty's friend and servant. The above-mentioned Lord yet retained himself about Houkerrij in a three-forked road in order to take the favourable advantage of the changing situation of the war with the lapse of time. The above-referred armies have not yet met each other. We presume surely that Siwasij who is a cunning fox, stands ready with all his devilish practices and cunning in order to buy off Sidisoor and other eminent persons who are with him either with gold (money) or promises of great benefit, as he knew

it too well that in case the Visiapour King would stop this war, he (*i. e.* the king) would offer no further resistance. Siwasij could see that Sidisoor had arrived quite below the fort of Panela, to which this rebel had advanced as a place of retreat. However, he speedily despatched 4 to 5,000 cavalry from his army by another way to Visiapour, which, within an incredibly short time attacked at night unexpectedly the fore-city of Visiapour called Chapoer and took it into possession after some feeble resistance and freely plundered it, which caused an unusual terror at the royal court; but it was learnt that the enemy was not strong. The king had kept his lifeguard consisting of 5000 cavalry, which was the whole army in Visiapour, under the command of the Lord Chaveschan, the feudal Lord of Wingurla and sent it against the cavalry of Siwasij. This army gave a strong blow and it was long doubtful which party would be successful. But the men of His Majesty achieved so much that Siwasij's people finally receded on either side six miles not without great loss. The general when informed of the surprise attack returned to Visiapour with 4,000 to 5,000 cavalry for the safety of Alij Adelchia.

After some days past, it was further reported that the above-mentioned Sidisoor had despatched 400 foot-soldiers with a party of cavalry and five palanquins from his army to Ragiapour and asked for the King (of Visiapour) help of some English people who resided there and also two metal-pieces of canon, which they (*i. e.* the English) had to hand over to the Lord (Sidisoor) against their will; but how many English people have left (Ragiapour) for that place (*i. e.* Pannala) is not known to us to this day. The peevish Desseij

Lockomsant also does not play an insignificant part in the above-mentioned revolt *Lokkomsant in the meanwhile saw that Siwasij was much helped externally by the retreating army of Lord Rustumsuma, as also that in Paddegon and a few other places thereabout had restored tolerably good order. § In the meanwhile the much-written-of Siwasij despatched some troops to master the lowest land (*i. e.* the Konkan) and they made good progress from Dabul to Coudael ¹/₂ day's journey. Thereupon the Desseij Lokkomsant resolved to defend his lands viz. Banda and Wingurla and to oppose Siwasij's people.

He allied himself for this purpose with many other Desseijs residing in the neighbourhood and they raised altogether an army of 4,000 men. With that army he travelled, in the beginning of February last to Coudael. But Siwasij's troops knew how to please him (*i. e.*

* A few lines here beginning with *hebbende dit dorp etc.* (p. 68, ll 37ff.) up to *getransporteert hebbe* are not clear to me. However what I can make out of that is this :— " He (?) had to depart, after taking into possession 1500 pagodas in cash which were his income of the land; and he left that governo on the 26th December of the last year at three o'clock after the midnight and went to Visiapour with him (?) in order to complain to his Lord against the affronts and unheard-of procedures, suffered in the past. "

§ The sentence beginning with "*heeft met geweld*, (p. 69, l, 11ff) *scheijnt thoontle wesen* (p. 69, l, 27) is not clear to me. Its purport is as follows :— He (*i. e.* Lokkomsant) made the foremost persons of the town deliver him a letter in which they had to confess that they had to deliver the town out of sheer terror of Siwasij; and sent that letter to Visiapour. He also despatched himself one letter to the Noble Lord Chaveschan, in which he asked the Lord for a new Governor and that His Highness' ships, which were ready should be despatched thither most speedily (possibly help the people). Whereupon that Lord (*i. e.* Chaveschan) despatched another person to act as the Governor of this place (Wingurla ?), who arrived here on the 14th of February last. His name is Chasi Abdula and shows himself to be a friend of the Company at least externally up-to-now.

Lokkomsant) so much so that he changed his resolution against the will of his allies and concluded a contract with the general of Siwasij's army to wit, that they (*i. e.* Siwasij's people) should commit his lands to him without any hostility (and) should simply pass through them, whereupon the Lokkomsant returned to Warri (where he stayed) with a large portion of his army. But Siwasij's people came to Condael and took the fortress into their possession thus showing that they were not inclined to vacate the land in a short time. Their general asked Siwasij speedily for more help (*lit.* strength) and his army was strengthened with 4,000 foot-soldiers and 700 cavalry; the Lokkomsant (now) saw the danger in which he had placed himself and he was alarmed. In order to escape this danger (*pericul*) he sent at night and at different times some troops to Coudael with an order to raise false alarm to make them (*i. e.* the people of Siwasij) retire; but they menaced only the undaunted enemy considering that the enemy in that place expected (such attacks) every day. The enemy caused such a terror that most of the inhabitants embarked their goods in *moussons* and other conveyances and intended, on arrival of the rebel, to take to flight with their wives and families. In the meanwhile, Lokkomsant was pleased (*genoodrukt*) to request his forsaken friends to hunt the enemy once more as far as possible. They agreed to make an attempt and once more an army of 4,000 persons marched on Coudael and made a small attack between the 17th and 18th of March last on the same fort. But Siwasij's people defended it until the morning when at daybreak they saw that their powder was consumed, they took to flight in all directions, with a loss of few dead and wounded on

either sides. The Dessij thereupon became very much puffed up with pride and thought that his name would be greatly honoured in His Majesty's Court. The inhabitants of Wingurla also have given up their fear. Siwasij's captains perpetrated many wantonnesses and unbearable tyrannies and pressed out of common mob a sum of 60,000 *guldens*.

As the Dessij Lokkomsant had driven the people of Siwasij out of Coudael, a certain Ragie, who himself resided near (at) Alchera, also declared the above-mentioned rebel as his enemy and expelled again his people out of the newly conquered sea-ports. Rustumsuma coming only at the hour wrote to the King that the famous victory against Siwasij was carried out by his order and through his intermediary. ¶.....

For that purpose he took Coudael and Ponda into his possession with the aid of a small party of cavalry and foot-soldiers and the Captain Chamier took ‡, at the order of the above Lord (*viz.* Rustumsuma) a party of people into service to fight with Lokkomsant. This has once more caused a terror in the lowest lands. It may be noted here that (if ?) the Portuguese became friends of Rustumsuma and Chamier, they (?) may come to play their part against us. § In the course of time it will be clear which turn the war will take. God Almighty will not suffer that Great Company should come to troubles, harm or affronts. May it please His High Wisdom to direct that this Empire shall enjoy peaceful government again.....

¶ A few words after this *viz.* *maer inderduet hierover leet wesen gevoelende wil sulx of Lokkomsant vreeken*, are not clear to me. The idea is, that, Rustumsuma wanted to take revenge upon Lokkomsant.

‡ I cannot guarantee the accuracy of my translation here.

§ *i. e.* the servants of the Dutch Factory at Wingurla.

NO. B

Copy of the letter of the Wingurla Comptoir to the Governor General of India—dated 27 July 1660.

B. folio 20

.....Since our last despatch the rebel Siwasi has entered into the strong fortress of Punnela with 8000 soldiers and 60 horse, as many say, on account of the close pressure of the Visiapour King's army and has distributed his remaining army for the protection of this previously conquered lands. He believed that as the rainy season was drawing nigh, the General Sidisoher would be compelled to break (his operations). But Siwasi's opinion proved to be erroneous; the above-mentioned general, having besieged the fort, resolved to winter there with a great portion of his army; and has, in order to protect himself from the rains erected *adappa* (?) houses. In this place there are strong rumours that in the above-named fort(-ification) there is a great want of *toeback* (tobacco ?), *amphioen* (?), salt, *kitserij* (?) and other small things; also that Siwasi is seeking to obtain the pardon of His Majesty Ali Adelchia and be free by promising him to pay a very great treasure. But this has been refused to him. Therefore Siwasij intended to leave the fort with a few people. But he was held back by the *pattannen* (Pathans?) side that he should stay there with them to the last man. On account of which many discords arose amongst them. It is presumed from this that the above-mentioned rebel will have to deliver himself shortly into the hands of the king. In the meanwhile Siwasi's

people appeared once more with a flying army about Visiapour. And many made (aengespahuen) unsuccessful attempts to decoy Sidisohaer from his army, seeing that they had to flee with some loss.

NO. C

Copy of the letter from the Wingurla Factory dated 15th September 1660.

B. folio 26 vo.

.....On the 14th of the last month, viz. August, the Bania merchant named Kitsanna Weij received a letter from the army below the fort Punnela, wherein, amongst other things, it is written that the rebel Siwasij has sent a Brahmin envoy, Gangather, to the Visiapour Field-lord Salabatchan with a proposal that if the said Lord agreed to pardon him all the crimes comitted by him which he confessed to be his gross and abnormal misdeeds ; and further that if the general would fatherlike protect him from any harm, he (i. e. Siwasij) was willing to meet the said General personally and hand over all his possessions to the general for His Majesty, (the king of Visiapour). It is further reported (in the letter §) that the above-named rebel, in the next night when the moon was dark, it was raining terribly and the weather was impetuous, left the above-mentioned fort with 1000 soldiers, 15 stout horses, two empty palanquins and some treasure and ran away. This news spread in the Visiapour army in a short time

§ This is my conjecture.

and was repeated to the above-named Salabetchan who, being extremely afflicted at it, despatched immediately 2000 cavalry and 1000 foot-soldiers with the hope to overtake him. When Siwasij learnt the news from the spies who were sent out that he was pursued, he transported himself at once to one of his fortresses called Helna and placed the soldiers, he had, not far from a road, in a thicket (grove) with an order not to let any pursuing army of the King pass by (the some road), but if encountered, to bravely offer their heads and if possible to defeat them. They (carried out) the order received from Siwasij with a brave attack on the enemy. Without great loss, they struck down a great portion of the enemy, took some captive and put the remaining army to flight. They also pursued them courageously. Thereupon some people (went by) another way which was in the possession and at order of the general, and they held the field for the king, obtained the victory and some treasure as booty. Therefore the said rebel under flight divided his people into two parties and sent his barber, also named Siwasi, in a palanquin with the usual retinue—in order to run less risk himself. And he ordered his own palanquin to be taken by a still more difficult pass. The enemy seized the first palanquin quite easily in the moonlight and brought it to the camp (lit. army). Thereupon the news spread through the whole empire that the rebel Siwasij was brought captive by the general to the great delight of the royally-minded (*i. e.* friends of the Visiapour king). But the said joy was changed into sorrow when Siwasij's trick came to light. In the meanwhile, the frequently-mentioned rebel had gone to one of his strongest fort named Purandarij from where he sent provisions and

men to the diverse fortifications especially to Punнала. Everything has succeeded exactly as he desired. Before a few days past, it is reported further that Rustumsuma is trying to restore peace between Siwasij and the Visiapour Court; and that he has been successful to such an extent that His Majesty, along with the old Queen, has left Visiapour and arrived at the strong fort of Mirsee in order to settle the differences amongst other things. The lord Rustumsuma, according to the report of many people, has been bestowed upon the lordly title of General (Veltoverste) of the Empire. He has left Houkerrij with the ambassador of His Majesty the lord Siasaheb for the camp (of the army) and from there for the fort of Mirsee, in order to present himself in the royal court. You will not remain in ignorance about the sequel of these things, as we shall let you know about it at the first opportunity offered to us to communicate to you. God Almighty be pleased to restore peace and tranquillity for the best service of the Company through this means.

Corrections.—P. 63, l. 3—instead of *OVERGOKEMAN* read—*OVERGEKOMEN*. P. 64, l. 6—instead of *cen buijtengemeene*, read *een buijtengemeene*. P. 69, l. 22— the word, as read by me in the MS is *biesen* but it can also be *kiesen* (to choose). P. 71, l. 10. instead of *leetwesen* read *leet wesen*. P. 71, l. 11—instead of *hebbede* read *hebbende*. P. 71 line 18— read *personagie* (not *c*). P. 73, l. 4— (from bottom) instead of *demont*. read *mont*.

SHAHAJI FROM MUGHAL SOURCES

EXTRACTS FROM THE WAKA EA SUNOAT OR YEARLY
EVENTS OF THE REIGN OF SHAJEHAN RELATIVE
TO SAOU, THE FATHER OF SEWAJEE, FOUNDER
OF THE MAHRATTOE EMPIRE. [1627-1638]

1st Year of the Reign

In consequence of Sha Jehan, the King of Dehly's demand, Nizamut Mulk, [one of the Princes of the Dukan,] restored sundry districts that during the relaxation caused by Jehanghire's death had been seized by that Prince. Notwithstanding this, the Nizam soon after despatched Saou Bhonsla, [father of Sewajee], with 6,000 horse from Doulatabad to make an incursion on the Mogul possessions in Candeish, but being opposed by Derria Khan Rohilla, he was forced to retreat.

(The 2nd of Schah Jahan is from 4th of February 1628 to Ditto 1629. The 3d is from Ditto 1629 to Ditto 1630. Hygere 1039 begins August 10-1629).

3rd Year of the Reign

A great expedition was formed against Nizamut Mulk by Sha Jehan, to be conducted by Aazum Khan, Raja Gudge Sing and Shaista Khan; about this time, Nizamut Mulk was deserted by Rehim Khan Habshee also Seroor Khan and Dalasur Khan. The Royal Generals were opposed by Mukuludar Khan on the part of Nizamut Mulk, but he was forced to retreat to Chandore. Khan Jehan, another General of Nizamut Mulk, was defeated and his brother Bhadur killed. Jadoe Rae deserted the Royal cause and joined Nizamut

Mulk, by whose order he was shortly after assassinated, after which Saou quitted the Nizam and joined the King with 2,000 horse; thro' the mediation of Aazim Khan, the King conferred on him the rank of 5,000 with a kelat, a jewelled dagger, a standard and drum, a horse, elephant and 2 lacs rupees, enams; his brothers were also honored. After this Saou was sent by Aazim Khan to reduce the district of Junnier and Sungumnier. Rundole, General of Aadil Khan, then proposed to Aazim Khan to act in concert against Nizamut Mulk and divide his spoils; but he was withheld from this connexion by the persuasions of Mukurrub Khan, the Nizam's Prime Minister, who promised Solapore and its districts to Aadel Khan. He also represented the rapid progress of the Royal power, and that Saou, after joining the King, had been invested with the Jaghires of Junneer, Sungumneer, Beejzapore and Bugole, on the borders of Aadil Khans country.

4th Year

(1040 begins July 30, 1630 The 4th year of Schah Jehan is from February 4th 1630 to Ditto 1631.)

Jouher Khan Hubshee and Sidee Jemal desert Nizamut Mulk, and that Prince, having released his former Minister, Futteh Khan, son of Melick Amber Hubshee from confinement, and reinstated him in his appointments of Vakeel and Sipa Salar, Mukurrub Khan also deserted and went over to Sha Jehan. After this Futteh Khan confined and murderd Burhan Nizamut Mulk, placed Hussein Nizamut Mulk on the throne and made overtures to Sha Jehan.

5th year

(Extent from February 4, 1631 to February 4, 1632)

And an agreement was made that Futteh Khan should send the jewells, elephants, &ca. of Nizamut Mulk to the King, which he did by his son, Abdul Rusool, and in return was promised to be put in charge of all the strongholds of Nizamut Mulk that the Royal forces might reduce. An army was sent about this time against Aadil Sha, under Yemeenal Doula. On the murder of Nizamut Mulk, Mehmood Khan Killadar of Calne rejected the authority of Futteh Khan and had thoughts of giving up that Fort to Saou, but Khan Zeeman, who acted as Naib to his father Khan Khanan, prevailed on him to surrender it to him for the King. Saous possessions being promised to Futteh Khan, he by this time deviated from his duty to the King, and got possession of Nassuk Termuk, Juneer, Sangumneer and the Cokan, under pretence of supporting the claims of one of the relations of the Nizams family, whom he had taken from confinement in one of the castles that had fallen into his hands, and held up in opposition to Futteh Khan, after he had assassinated Burhan Nizamut Mulk.

6th Year of the Reign of Sha Jehan

(Extends from February 4, 1632 to February 4, 1633)

In this year the conquest of Doulatabad, the seat of Government of Nizamut Mulk was atcheived, which happend thus, viz. Sha Jehan, in consequence of Futteh Khan's sending his son Abdul Rusol with presents, gave him a grant of sundry Jaghires, formerly given to Saou on his ranking himself amongst the Kings servants. On

this Saou entered into a connexion with Abdul Khan of Bejapore, who sent a large body of men to act with him against Futteh Khan and to take from him Doulatabad. Futteh Khan claimed the assistance of Sha Jehans General Khan Khanan, declared himself destitute of provisions and promised to surrender the place to him on his approach. Khan Khanan accordingly sent his son Khan Zeeman, and following him, he was opposed by Saou and Runsoleh (the latter commanded the troops of Bijapore). These leaders, apprehensive of the consequences of the arrival of the Royal forces, prevailed on Futteh Khan not to admit them, on their promising to pay him 3,00,000 pagodas and to supply him with provisions. On discovering this, the Royalists prepared to reduce the place, and chastize Saou and the Bijaporeans. Doulatabad was accordingly invested and during the siege, the wife and daughter of Saou, with part of his treasures, were, by the treachery of Mukuldar Khan, betrayed into the hands of Khan Khanan. After a siege of 4 months, during which the assailants encountered every species of difficulty from an obstinate defence of those within and frequent attack and want of provisions caused by an army of 12,000 men conducted by Saou and Rundoleh without, the place was surrendered on the 19th Zehedge, and Futteh Khan threw himself and his Prince Hussein Nizamut Mulk on the mercy of the conqueror, who behav'd to them and all the captives with the greatest generosity.

7th Year

The Prince Mehomed Shah Shujah being sent to the Deccan, form'd the design of attacking the impor-

tant fortress of Burbunde. Previous to investing it, precautions were taken to counteract the efforts of Aadil Khan, to whom it belong'd and of Saou Bhonsla who, as already observed, having effected the escape of one of the family of Nizamut Mulk, had collected a body of forces about Ahmednagur, with an intention to harrass the late conquests of the Mogul. In consequence of this, Kouas Khan was detached with 3,000 horse towards Ahmednagur, with orders to drive Saou to Juneer and to plunder Chunar Gonde, the place of the nativity of the Bhonsla, after which he was to station himself at Sungunmneer.

Notwithstanding all these precautions, Saou Bhonsla joined a very large body of Aadil Khans forces under Muraree Pundit, Rundoleh and Bundee Yacoot Khan and so harrassed the beseigers that after a most laborious siege of six months, the famous General Khan Khanan, who had taken Doulatabad, advisd the Prince to return to Burhanpore. The retreat was not effected without molestation from the enemy.

8th Year

Mahomed Sha Shuja being recalld, Saou, with the partizans of Nizamut Mulk, begin to commit depredations on the districts about Doulatabad, but in the absence of the Subah, Khan Zuman, was oppos'd and routed by Khan Douran from Burhanpore.

9th Year

Sha Jehan went himself to the Deccan and sent Mukurumut Khan to Adil Khan with a demand of all the possessions of Nizamut Mulk that had fallen into his hands; also that he should give no protection to

Saou Nizamut Mulk, who had now placed himself at the head of the adherents of that family, and for their closer connexion had set up a child of it and given him the title of Nizamut Mulk. He had also got possession of some of the forts of the family and carryd on hostilities against the Mogul. To give weight to this embassy, Khan Douran, Khan Zuman and Shaista Khan were ordered to act against Saou but without molesting Adil Sha, should he withdraw his protection from that chieftain. The army under Douran was composed of 20,000 horse, that under Zuman of the same number; the latter was ordered on approaching Ahmednagur to destroy the country round about Chunar Gonde, the habitation of Saou, and taking possession of those parts, to drive him from the Cokan, while Shaista Khan with 8,000 men was ordered to make himself master of Juneer, Sungumneer, Nasuck and Tirmuk; and it appearing that Adil Khan had sent assistance to Saou, under the command of Rundoleh, and Mukurmut also advising that his intentions were hostile, Syed Khan Jehan was sent with 12,000 horse to act in concert with Khan Douran and Khan Zuman; the three commanders were to attack the dominions of Adil Sha on three sides, destroy them and cut off Rundole, and should he not harken to reason, spare no pains in the total subversion of Adil Sha.

The campaign was very successful against Saou, and Ulla Wurdee Khan, who acted under Shaista Khan took the forts of Ramsunje, Ghurdroog, Chandore Angerue, Kanche, Manche, Roul Joulé, Raj Dehr, Dhurb and some others, while Shaista Khan marching towards Suungumneer drove Saou's son from those parts, who being pursued, fled towards

the Cokan, on which Shaista Khan sent Mahomed Baker to take possession of the Circar of Juneer. Saou's son went to his father at Chomar Gondee and getting a reinforcement, returned to Juneer, which greatly distressed Shaista Khan's party, which had taken possession of this town, but on the arrival of reinforcements to Shaista's forces, he was obliged to leave the country of Juneer and Sungumneer in the hands of the Mogul. Tho' the fort remained unsubdued, the districts of Sungumneer and Juneer, including 18 pergunnas, were thus wrested from Saou, after which Shaista Khan proceeded to the Royal Presence, and shortly after Khan Jehan, Khan Douran and Khan Zuman were ordered to attack the dominions of Adil Khan on three sides. Khan Zuman commenced his operations from Ahmednagur, which being near the territories of Saou, he was opposed by that chief with another of the Bhonsala tribe, Lord of the Castle of Mahole. Chunar Gondeh being a place of little strength, was reduced by a detachment from Khan Zumans army, who afterwards descended the Ghaut, where carrying on a most destructive kind of war, he was oppos'd by Saou with his own people, joined by a reinforcement from Adil Khan, but he could not prevent the capture of Menedge and plunder of Roybaug. The other Commanders, Khan Jehan and Khan Douran, were going on with equal success, when a peace was granted to Adil Khan, on condition of his sending the Mogul a Peshcush of jewells, elephants and 20 lacks rupees and promising to act in concert with the Moguls forces to reduce the forts of Juneer and the other forts of Nizamut Mulk in Saous possession, if he refused to surrender them to the Mogul; but if they were surrender'd Adil Khan might entertain Saou in his services.

10th Year. 1046

About 25 [sic] Mohirrim Khan Zuman, who had been summoned to the Presence, was again despatched to reduce Juneer and the other forts in Saous possession, and Sha Jehan having resolved to proceed towards Sha Jehanabad, left his son Aurengzebe to command the army in the Deckan, with injunctions to reduce the ten strongholds which, of 40 formerly belonging to Nizamut Mulk, still remained in the hands of Saou and other chieftains. The forts of Doud Ghur held by Sibbee Missah and Douseh by Bhooj Raj, were reduced by Khan Douran. Saou having refused to surrender his castles and enter in the service of Aadil Khan, that prince ordered his general Rundoleh to act in consort with the Imperial Genrals to reduce his forts. Accordingly, Juneer being invested, the army marched in quest of Saou, who was in the neighbourhood of Poona, but retreated to the hills on the approach of the Imperialists. Khan Zuman, the general, then divided his army into three bodies and marched towards the Bhore Ghaut, Saou having before descended into the Cokuns and sought protection of the Tandar of Dunda Rajepore and other Zemindars of the Cokun in vain. The Imperial Troops, advancing on him from all quarters staggered his resolution, and he fled towards Mahole, and after leaving Moorunjun, he was very closely push'd and lost many men, but the troops of Khan Zuman being overcome with fatigue and the inclemency of the weather, he escaped with great difficulty and got to Mahole, with the loss of many forces, camels, great part of his baggage and the state apparatus of the prince whom he had set up as Nizamut Mulk, and who partook of his fortunes. From hence he

had thoughts of going to Termuck, but fearful of proceeding, he discharged many of his followers, and with the rest and his son, threw himself into Mahole. Hearing this, Khan Zuman, by a forced march reach'd it in one day, by which means he got possession of great quantities of provisions that were carrying into the fort, and immediately commenced his operations, and Rundoleh arriving shortly after, the place was completely invested. Saou seeing no hopes of escape or relief, made proposals of surrendering himself to Sha Jehan, but was told he must submit himself to Adil Khan. Deprived of all other hope, he then demanded terms of Adil Khan which were granted. But previous to their accomplishment he had a private meeting with Rundoleh and delivering to him the Prince Nizamut Mulk, accepted for himself the service of Aadil Khan engaging to surrender the castle of Juneer &ca. to the King. The next morning Saou sent Khan Zuman a long list of requests, which being referr'd to Sha Jehan were comply'd with. He then gave orders to the commanders of his several forts of Trimbuck, Trimcalevarree, Herles, Joudhim, &ca. to surrender them to the royal officers, and Nizamut Mulk having been delivered over to Khan Zuman, Saou proceeded with Rundoleh to Bejapore and Khan Zuman went with his royal captive to pay his respects to the Prince Aurungzebe at Daulatabad.

C. W. MALET.

Bombay 6 January 1784.

ORME MSS, Vol, 331, Pp. 1-12.

त्रिशतसांवत्सरिक शिवस्मारक ग्रंथावली.

[नांवे हातीं आलीं त्या क्रमानें दिलीं आहेत.]

देणगीदार

१ रायगड स्मारक मंडळ, पुणे	२५००
२ श्रीमंत चीफ ऑफ जमखिंडी	१५१
३ श्रीमंत चीफ ऑफ सांगली	१२५
४ श्रीमंत बाबासाहेब इचलकरंजीकर	१००
५ श्रीमंत बाळासाहेब मिरजकर	१००
६ श्रीमंत चीफ ऑफ फलटण	१००
७ श्रीमंत चीफ ऑफ मोर	१००
८ श्री. चिंतामण विनायक वैद्य	१००
९ श्री. नामदार केशवराव कोरटकर-हैद्राबाद	१००
१० श्री. वामन रामचंद्र नाईक (आश्रयदाते)	१४२
११ श्री. शंकर भिकाजी ढवळे	१००
१२ श्री. अनंत गणेश कर्वे, डेस्टिस्ट	१००
१३ महाराष्ट्र समाज दिल्ली	३०
१४ शिवजयंत्युत्सव मंडळ, मिरज	२५
१५ रा. सा. कीर्तने, पुणे	२५
१६ श्री. रामचंद्र पांडुरंग वैद्य, पणजी-गोवे	२५
१७ गणेश वासुदेव मावळणकर, अहमदाबाद	५१

आश्रयदाते

१ श्री. पांडुरंग केशव शिराळकर, कऱ्हाड
२ ग्रंथोत्तेजक मंडळ, इंदूर
३ भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे
४ चित्रशाला छापखाना, पुणे
५ श्रीमंत आप्पासाहेब हनगंडीकर,
६ नेकनामदार गव्हर्नर एम्. बी. तांबे, मध्यप्रांत
७ श्री. यशवंत विष्णु नेने, मुंबई
८ श्री. पुरुषोत्तम दिनकर जोशी, मद्रास
९ श्रीमंत सेनापतीसाहेब, संस्थान कापशी
१० श्री. धोंडो कृष्ण साठे, पुणे
११ रा. सा. विनायक त्रिंबक आगाशे, पुणे
१२ श्री. स. खंडेराव चिंतामण मेहेंदळे, पुणे

- १ श्रीमंत चीफ ऑफ औध ५ प्रती
- २ श्री. भास्कर वामन भट वकील, धुळे
- ३ प्रो. जयराव एम्. नरगुंद, बागलकोट
- ४ प्रो. पां. स. पिसुलेंकर, पणजी.
- ५ प्रो. शंकर वामन दांडेकर, पुणे
- ६ श्रीमंत सरदार आवासाहेब मुजुमदार, पुणे
- ७ प्रि. जगन्नाथ रघुनाथ धारपुरे, मुंबई
- ८ प्रो. नारायण केशव बेहरे, नागपूर
- ९ रा. सा. गंगाधर केशवराव देशपांडे, पुणे
- १० श्री. व्यवस्थापक ब्रह्मचर्याश्रम, मसूर
- ११ श्री. यशवंत खुशाल देशपांडे, यवतमाळ
- १२ चिटणीस, ज्युबिली लायब्ररी, यवतमाळ
- १३ श्री. साधव नारायण दाऊ, दारव्हा
- १४ चिटणीस, सांगली जनरल लायब्ररी, सांगली
- १५ प्रिन्सिपाल, सर परशुराम भाऊ कॉलेज, पुणे
- १६ श्री. गणेश वासुदेव मावळणकर, अहमदाबाद
- १७ श्री. नारायण गणेश जोशी, जानशी, (रत्नागिरी).
- १८ सुपरिटेण्डंट, महाराष्ट्र एजुकेशन सोसायटी हायस्कूल
- १९ श्री. एम्. बी. परांजपे, सवजज्, अकोट
- २० श्री. एम्. एम्. पुराणिक, क्रेटा
- २१ श्रीमंत सरदार विश्वनाथ खंडेराव रास्ते
- २२ प्रिन्सिपाल फर्गसन कॉलेज, पुणे
- २३ चिटणीस प्राज्ञपाठशाला, वाई
- २४ सेक्रेटरी रिपन हॉल लायब्ररी, सोलापूर
- २५ सेक्रेटरी सार्वजनिक वाचनालय, अलीबाग
- २६ विनायक नारायण परांजपे, धुळे
- २७ श्रीमंत सरदार चंद्रोजीराव संभाजीराव आंग्रे, ग्वालर ३ प्रती
- २८ सरदार आनंदराव भाऊसाहेब फाळके, ग्वालर
- २९ जनरल नानासाहेब शिंदे, बडोदे
- ३० सरदार बापूसाहेब विचुरकर, पुणे
- ३१ युनिव्हर्सिटी लायब्ररी, मुंबई
- ३१ युनिव्हर्सिटी रजिस्ट्रार, नागपूर
- ३३ श्री. नारायण बळवंत जोशी, विजापूर
- ३४ सुपरिटेण्डंट आर्किआलॉजी, ग्वालर
- ३५ सरदार सालोजीराव नरसिंगराव शितोळे, देशमूख
- ३६ नरेंद्र देव, काशी विद्यापीठ, बनारस
- ३७ रा. व. आर. के. भोसले, मद्रास
- ३८ डॉ. गोपाळ सदाशिव पळसुले, पुणे
- ३९ श्री. नारायण विठ्ठल केळकर, मुंबई
- ४० नूतन मराठी शाळा, पुणे
- ४१ हरीभाई देवकरण हायस्कूल, सोलापूर
- ४२ सेक्रेटरी, फॉरीन डिपार्टमेंट, इंदूर
- ४३ श्री. त्रिविक भास्कर खरे, मुंबई.
- ४४ व्यवक केशव जोशी, वकील, संगमनेर